

DOKTORI (Ph.D.) ÉRTEKEZÉS

TÓTH BALÁZS ISTVÁN

Nyugat-magyarországi Egyetem

Sopron

2013

**A TERÜLETI TŐKE SZEREPE A REGIONÁLIS- ÉS VÁROSFELJŐDÉSBEN –
ESETTANULMÁNY A HAZAI KÖZÉPVÁROSOK PÉLDÁJÁN**

Értekezés doktori (PhD) fokozat elnyerése érdekében

Készült a Nyugat-magyarországi Egyetem
Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola

Az emberi erőforrások társadalmi–gazdasági összefüggései programja keretében

Írta: Tóth Balázs István

Témavezető: Dr. habil Fábrián Attila PhD (társtémavezető)

(aláírás)

Dr. Jankó Ferenc PhD (társtémavezető)

(aláírás)

Elfogadásra javaslom (igen/nem)

A jelölt a doktori szigorlaton 100 %-ot ért el.

Sopron, 2013. január 31.

a Szigorlati Bizottság elnöke

Az értekezést bírálóként elfogadásra javaslom (igen/nem)

Első bíráló (Dr.) igen/nem

(aláírás)

Második bíráló (Dr.) igen/nem

(aláírás)

A jelölt az értekezés nyilvános vitáján%-ot ért el.

Sopron, 2013.

a Bírálóbizottság elnöke

A doktori (PhD) oklevél minősítése:.....

.....
Az EDT elnöke

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	1
1.1. A témaválasztás indoklása	1
1.2. A kutatás előzményei és céljai	2
1.3. A kutatómunka felépítése és a kutatás módszertana	4
2. A tőke értelmezésének kiterjesztése: a hagyományos tőkefajtáktól a területi tőkékig	7
2.1. A tőke értelmezése a korai és modern közgazdasági elméletekben	7
2.2. Az új tőke koncepció	10
2.3. Fogalmi kérdések: a területi tőke értelmezése körüli pontatlanságok	14
3. A területi tőke kialakulásának mozgatórugói.....	17
3.1. Területi egyenlőtlenségek, endogenitás, útfüggőség.....	17
3.2. Az Európai Unió területi felzárkóztatást célzó politikája és kritikája	19
3.3. A „fenntarthatósági koncepciók” változása	26
3.4. A kínálatoldali megközelítések iránti igény	28
4. A területi tőkéhez kapcsolódó koncepció- és modellalkotási kísérletek	30
4.1. A területi tőke lehetséges megközelítései és alapmodellje.....	30
4.2. A területi tőke modellje saját megközelítésben.....	43
4.3. A területi tőke komponensei a nemzetközi tapasztalatok és a saját modell alapján.....	47
4.3.1. <i>A gazdasági tőke</i>	48
4.3.2. <i>A természeti tőke</i>	49
4.3.3. <i>A kulturális tőke</i>	50
4.3.4. <i>A strukturális tőke</i>	54
4.3.5. <i>A kapcsolati tőke</i>	55
4.3.6. <i>A társadalmi tőke</i>	57
4.3.7. <i>A szimbolikus tőke</i>	59
4.3.8. <i>A területi tőke komponensei közötti kapcsolat</i>	61
4.4. Összegzés	62
5. A területi tőkével összefüggő további elméleti vonatkozások.....	65
5.1. A tőkejelleggel kapcsolatos problémák.....	65
5.2. A területi tőke viszonya néhány, a regionális gazdaságtanban használt fogalomhoz	67
5.3. A területi tőke mérésének lehetőségei.....	72
5.4. A területi tőke gyakorlati alkalmazásának kérdőjelei	80
5.4.1. <i>A területi tőke szerepe a területi politikában</i>	80
5.4.2. <i>A területi tőke, valamint a területi és települési fejlődés kapcsolata</i>	82
5.5. Összegzés	88
6. A magyar középvárosok területi tőkéje.....	91
6.1. A magyar középvárosok empirikus kutatása az elmúlt két évtizedben	91
6.2. A magyar középvárosokon végzett primer kutatás eredményei.....	106
6.2.1. <i>Operacionalizálás: az elemzés változói és mérési dilemmák</i>	106
6.2.2. <i>A faktorelemzés eredményei</i>	107
6.2.3. <i>A klaszterelemzés eredményei</i>	123
6.3. A magyarországi középvárosok típusai a területi tőke szempontjából	128
6.4. <i>Diszkusszió: a magyar középvárosokkal kapcsolatos tapasztalatok ütköztetése a saját vizsgálat eredményeivel</i>	132
6.5. Összegzés	134

7. Eredmények, következtetések és javaslatok	137
7.1. A kutatás új tudományos eredményei	137
7.2. A kutatómunka tézisei	138
7.3. A kutatás korlátainak feloldása és jövőbeni lehetőségei	140

8. Összefoglalás	144
-------------------------------	------------

9. Summary	147
-------------------------	------------

Mellékletek

M1. Irodalomjegyzék	I
M2. A disszertációban szereplő tőkefajták tőkejellegének megítélése	XIX
M3. A területi tőke összetevőinek vizsgálatára javasolt mutatócsoportok és indikátorok	XX
M4. A területi tőke összetevőinek mérésére szolgáló (kiinduló) mutatókészlet	XXVII
M5. A területi tőke empirikus vizsgálataiban alkalmazott főbb mutatócsoportok összevetése .	XXXI
M6. A faktorelemzés eredményei	XXXII
M7. A klaszerelemzés eredményei.....	XXXVI
M8. A középvárosok lehetséges tipizálásai.....	XXXVIII
M9. Köszönetnyilvánítás.....	XLI
M10. Jogi nyilatkozat.....	XLII

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra: A kutatás elméleti keretrendszere	6
2. ábra: A „GDP-hez való hozzáférhetőség” az Európai Unió területén	24
3. ábra: A területi tőke és a területi kohézió kapcsolódási pontjai	32
4. ábra: A területi tőke komponensei: a „hagyományos négyszög” és az „innovációs kereszt”	34
5. ábra: A MASST-modell struktúrája	37
6. ábra: A tudás, a területi tőke és a gazdasági növekedés kapcsolata	39
7. ábra: A policentrikus városfejlődés és a területi tőke összhangja	40
8. ábra: A területi tőke és a térségi vonzerők kapcsolata	41
9. ábra: A területi tőke egyéni és kollektív szintű tőkeformái és átalakulásai	46
10. ábra: A területi tőke indikátorain végzett klaszterelemzés eredménye az olasz megyék esetében	74
11. ábra: Az olasz régiók területi tőkéje 2002-2004 között, illetve 2009-ben a szintetikus index alapján	75
12. ábra: Az olasz régiók területi tőkéje 2002-2004 között, illetve 2009-ben az egyes dimenziókat leképező mutatókat tekintve	76
13. ábra: A területi tőke összetevőinek átlagos értékei Olaszország nagytérségeiben	78
14. ábra: Smart cities – az elemzés végső sorrendje	79
15. ábra: A terület- és településfejlesztés, valamint a területi tőke integrációja	87
16. ábra: A magyar városok hierarchiája I.	93
17. ábra: A magyar városok hierarchiája II.	95
18. ábra: Komplex közép fokú vonzaskörzetek a Dél-Dunántúlon	96
19. ábra: A központok vonzásának erőssége az Alföldön	97
20. ábra: A magyar városok dinamikája	98
21. ábra: A magyar városok osztályozása egy komplex mutatórendszer alapján	101
22. ábra: A hazai városok versenyképessége	102
23. ábra: A magyar kis- és középvárosok lehetséges globalizációs típusai	104
24. ábra: Magas és kedvezőtlen megújuló képességgel rendelkező városok	106
25. ábra: Az elemzés struktúrája	108
26. ábra: A magyar középvárosok rangsora az 1. terület (A települések lakosságának és társas vállalkozásainak pénzügyi–gazdasági jellemzői) vezetőfaktora alapján	115
27. ábra: A magyar középvárosok pozíciója társas vállalkozásaik teljesítménye alapján	116
28. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 2. terület (A települések természeti és épített környezetének jellemzői) vezetőfaktora alapján	117
29. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 3. terület (A települési szolgáltatások jellemzői) vezetőfaktora alapján	118
30. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 4. terület (A települések humán erőforrásának és közművelődésének jellemzői) első faktora alapján	119
31. ábra: A magyar középvárosok rangsora az 5. terület (A települési társadalom állapotjellemezői) első faktora alapján	120
32. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 6. terület (A települések attraktivitásának jellemzői) első faktora alapján	121
33. ábra: A magyar középvárosok együttes tipizálása a hierarchikus klaszterelemzések alapján	129
34. ábra: A magyar középvárosok osztályozása a területi tőke szempontjából a többváltozós statisztikai elemzések alapján	131

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat: A hagyományos és az új tőke elméletek főbb jellemzői	11
2. táblázat: A különböző tőkefajták megjelenése néhány nemzetközi szakirodalomban	44
3. táblázat: A területi tőke mellett és ellen szóló legfontosabb érvek	80
4. táblázat: A területfejlesztés hagyományos felfogása és a területi tőke megközelítés különbségei	84
5. táblázat: A hazai középvárosok legfőbb jellemzői 2001 és 2010 között	92
6. táblázat: A faktorok és a karakterisztikus területek összetevői	113
7. táblázat: A materiális és immateriális faktorok közötti korreláció	122
8. táblázat: Az összevonódások sorrendje a klaszterelemzés során a materiális összetevők esetében	125
9. táblázat: Az összevonódások sorrendje a klaszterelemzés során az immateriális összetevők esetében	125
10. táblázat: A klasztercentroidok és a szórások a materiális összetevők négyklaszteres megoldása esetén	126
11. táblázat: A klasztercentroidok és a szórások az immateriális összetevők kétklaszteres megoldása esetén	128

A TERÜLETI TŐKE SZEREPE A REGIONÁLIS- ÉS VÁROSFELJŐDÉSBEN – ESETTANULMÁNY A HAZAI KÖZÉPVÁROSOK PÉDÁJÁN

(Összefoglaló)

A kutatómunka a területi tőke elmélete és empirikus elemzési lehetőségei felől közelített a regionális- és városfejlődés értelmezése felé. Az értekezés kiinduló problémáját az jelentette, hogy kevésbé ismertek a tudomány fejlődésének azon körülményei, amelyek a területi tőke koncepciójának kialakulásához vezettek. A disszertáció fókuszában a területi tőke koncepciójának kifejtése, az elmélethez kapcsolódó modellalkotás, valamint a területi tőke magyar középvárosokra alkalmazott statisztikai tesztelése állt. A doktori értekezés elméleti, alapozó kutatási szakaszának újdonsága abban érhető tetten, hogy a nemzetközi és hazai szakirodalmak átfogó tanulmányozását követően a szerző önálló modellt készített. Az empirikus vizsgálattal foglalkozó rész legfőbb eredménye abban rejlett, hogy a középvárosok területi tőke szempontú elemzésével a településkategória sajátosságai alaposabban elemezhetővé, értékelhetővé váltak. A doktori értekezés fogalmi–értelmezési keretet, illetőleg vizsgálati módszert kívánt adni egy olyan kutatási terület számára, amelynek a hazai szakirodalmi feldolgozottsága és empirikus kutatása kezdeti fázisban van. A kutatómunka közvetve hozzá kívánt járulni ahhoz is, hogy a jövőben tovább pontosítsuk a közgazdaságtudománnyal és a regionális tudománnyal kapcsolatos elgondolásokat.

**THE RELATIONS BETWEEN TERRITORIAL CAPITAL AND REGIONAL AND
URBAN DEVELOPMENT: THE CASE OF HUNGARIAN MEDIUM-SIZED
CITIES**

(Summary)

The research focused on studying the theoretical and empirical aspects of territorial capital and analysing regional and urban development based on the concept. The main argument for the choice of subject can be verified by some scientific considerations; e.g. the fact that we hardly have any information as to why the concept of territorial capital has become relevant in recent years. On the one hand the author concentrated on the description of the territorial capital theory; on the other hand he tried to establish a model to apply the concept and to make empirical investigations concerning the territorial capital of Hungarian medium-sized cities. The establishment of an original model based on international and Hungarian scientific literature may be considered a great merit of the theoretical part of the dissertation. In analysing the territorial capital of Hungarian medium-sized cities the author managed to explore some characteristics of these cities. In the PhD-dissertation the author argued for both a conceptual framework and empirical methods related to the topic. He dealt with a research field that is in its early stages regarding the theoretical and empirical issues both abroad and in Hungary. Some parts of the dissertation may also let scientists get a better picture in relation of the ideologies in economics and in regional science.

1. BEVEZETÉS

1.1. A témaválasztás indoklása

A területi tőke koncepciója meglehetősen új keletűnek számít a közgazdaságtudományban, a regionális gazdaságtanban és a helyi gazdaságfejlesztésben, de az alkalmazott területfejlesztés és a regionális politika területén is. Bár több szakmai dokumentumban megjelent a területi tőke fogalma, a kiadványokban – az elnevezés említésén túl – többnyire kísérletezések történtek a fogalom meghatározásával kapcsolatban. A területi tőkével összefüggő ismeretanyag tudományos szempontú feldolgozása az ezredforduló utáni első évtizedben – ennek is főként második felében – kezdődött, elméleti alapjainak lerakása elsősorban európai – szűkebb értelemben olaszországi – kutatók nevéhez fűződik; napjainkban *Roberto Camagni* 2008-ban publikált koncepciója tűnik a legszélesebb körben elfogadottnak.

A területi tőke elmélete folyamatosan formálódik, a témakör újszerűsége miatt a koncepció elemei még a nemzetközi szakirodalomban sem mélyrehatóan kidolgozottak, tudományos reflexiók mindaddig elenyésző számban születtek. Ennek ellenére a tudományos életben egyre jelentősebbé válik az új irányzat, amely azt sejteti, hogy a regionális tudomány és a közgazdaságtudomány tudáskészlete korábban nem ismert vagy nem kellő alaposítással feltárt adalékokkal bővíthető. A feltörekvő kutatási terület alaposabb tudományos feldolgozása ugyanakkor nagy feladat elé állítja a tudósokat, mivel a területi tőke értelmezése pontosításra, alapmodellje pedig kiegészítésre szorul, de a koncepció alkalmazott területfejlesztésbe való átültetésének lehetőségei, illetve a területi tőke mérési szempontjai sem forrtak ki megfelelően. Mivel a területi tőkével kapcsolatos felvetések, elgondolások megítélése korántsem egységes, ezért aktuális és feltáratlan kutatási területnek érzem a témakört.

Az elmúlt időszakban felértékelődött a helyi szintű beavatkozások és kezdeményezések jelentősége, valamint egyre gyakrabban fogalmazódik meg, hogy a régiók és városok fejlődésében a helyi tényezőket szükséges előtérbe helyezni. A helyi gazdasági szereplők nem maradhatnak tétlenek a világ- és a nemzetgazdasági folyamatok – sokszor visszasodró – hatásaival szemben; a régiók közötti különbségek növekednek, a piaci verseny erősödik, a társadalmi–gazdasági feltételek jelentősen átalakulnak, a gazdasági polarizáció mellett társadalmi marginalizálódásnak lehetünk tanúi, valamint a kontinenst még mindig mélyen érintő gazdasági válság új irányok és módszerek kidolgozását igényli. Ezen kívül egyre szélesebb körben válik elfogadottá az is, hogy a *mainstream* közgazdaságtanon alapuló

regionális gazdaságtan eszközeivel, valamint a terület- és városfejlesztés hagyományos szempontrendszerével nem lehet megfelelően leírni az új gazdasági–társadalmi feltételeket. Úgy gondolom továbbá, hogy kevés információval rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy az Európai Unió regionális politikájában tapasztalható szemléletváltásnak és a posztmodern elméleteknek köszönhetően szükséges-e módosítani a területi fejlettségi vizsgálatok fókuszát, és ha igen, akkor miként ajánlatos megszerezni a fejlettséget meghatározó tényezőket.

Feltételezésem szerint a területi tőke témakör a vázolt problémák alaposabb feltárásában segítheti a kutatót. A területi tőke koncepcionális vonatkozásainak akkurátus kutatását, empirikus elemzési lehetőségeinek mélyrehatóbb feltérképezését, valamint a regionális fejlődéssel való összefüggéseinek értelmezését jelentős tudományos problémaként fogalmazom meg, amelyet egy PhD disszertáció keretein belül feltétlenül érdemes mélyrehatóbban górcső alá venni.

1.2. A kutatás előzményei és céljai

2009-ben benyújtott diplomamunkám – amely a határ menti térségek ún. „láthatatlan” (immateriális) tőkéjének tanulmányozásával, és ezen keresztül az osztrák–magyar határrégió néhány térszerkezeti vonatkozásával foglalkozott (Tóth 2009) – arra inspirált, hogy a dolgozatban megkezdett felméréseimet egy doktori értekezés keretei között tágítsam és mélyítsem. Munkám kezdetén számos ponton alapvetően pontosítottam és módosítottam a diplomadolgozatban vázolt teoretikus–konceptcionális háttérrel, illetőleg az empirikus vizsgálat fókuszát. A kutatási téma aktualizálásakor – a szakirodalomban való elmélyülésnek köszönhetően – a láthatatlan tőke kifejezés helyett egy elemibbnek vélt szókapcsolatot, vagyis a területi tőkét jelöltem meg vizsgálataim fő irányaként. Ezzel párhuzamosan a határrégiók analízise felől elkanyarodtam a magyarországi viszonylatok tanulmányozása felé, a hazai települések olyan csoportjának – a hazai középvárosok – irányába, amely Magyarországon a többi településkategóriához (nagyvárosok, kistelepülések) képest viszonylag kevesebb figyelmet kapott az elmúlt esztendőkből. A településkategória választását indokolta továbbá, hogy a nemzetközi elemzésekben előtérbe kerültek a középvárosok problémái és fejlődési lehetőségei, így a területi tőke oldaláról érdekesnek bizonyulhat a köztes településszint sajátosságainak feltárása, felmérése.

Disszertációmban arra kívánok választ adni, hogyan lehet értelmezni a területi tőkét, és milyen összefüggése van a regionális, illetve a városi fejlődéssel? Csupán az európai

uniós politikában használt divatos kifejezésről van-e szó, vagy mélyebb tartalmú és reális fejlesztési esélyt kínáló koncepcióról? Milyen alkotóelemekből épül fel a területi tőke, valamint az összetevők rendszerezhetők-e egy modellben? További kérdésem, hogy együttesen milyen mérési lehetőségei vannak a területi tőke komponenseinek? Megfelel-e a területi tőke a közgazdasági tőkefogalommal szemben támasztott kritériumoknak, és mi különbözteti meg a regionális tudomány területén használt más kifejezésektől? A doktori értekezésben arra kívánok választ adni, hogy a területi tőke elmélete hozzájárul-e a regionális gazdasági–gazdálkodási folyamatok mélyebb tanulmányozásához, illetőleg összefüggésbe hozható-e a regionális növekedés és fejlődés elméleteivel? Választ kívánok adni arra a kérdésre is, hogy a területi tőke milyen gyakorlati haszonnal szolgálhat a terület-, illetve településfejlesztés tekintetében, továbbá a helyi stratégiaalkotás számára?

Esettanulmányommal kapcsolatban lényeges kérdésként merül fel, hogyan szemlélíthető a területi tőke kvantitatív megragadásának lehetősége a magyarországi középvárosok példáján, miként jellemezhetők a településcsoport városai a területi tőke alapján? Egyáltalán alkalmasak-e a többváltozós statisztikai elemzések (faktoranalízis, klaszterelemzés) a területi tőke komponenseinek leírására, és mely dimenziók vizsgálhatók a statisztikai adatbázisokban elérhető indikátorok, mutatók segítségével? Milyen kapcsolat (korreláció) figyelhető meg a különböző dimenziók között? Milyen térszerkezeti konklúziókat lehet levonni az elemzésekből, képezhetők-e jól definiálható településcsoportok (klaszterek)?

Doktori kutatásomat a területi tőke formálódó elméletének megismerése motiválta, amely rövid idő alatt a kutatás legfőbb céljává vált. A koncepció újszerűsége miatt a területi tőkével foglalkozó vizsgálatok esetében a leíró–felderítő kutatómódszertan alkalmazható, a szintetizáló–magyarázó jellegűhöz még nincs elegendő, meggyőző és színvonalas eredmény. Doktori értekezésem fogalmi–értelmezési keretet, illetőleg vizsgálati módszert kíván adni egy olyan kutatási terület számára, amelynek a hazai szakirodalmi feldolgozottsága kezdeti fázisban van. Lehetőségként merül fel a területi tőke beépítése a regionális gazdaságtan és lokális gazdaságfejlesztés fogalmi rendszerébe, amely a területi tőke és a már meghonosodott szaknyelvi kifejezések, valamint a területi tőke sajátos logikája és az ismert regionális folyamatok kapcsolódási pontjainak (vagy éppen elhatárolási lehetőségeinek) azonosításán keresztül lehetséges.

1.3. A kutatómunka felépítése és a kutatás módszertana

A doktori értekezésben számos, látszólag különböző területet érintek, amelyek a területi tőke koncepciója mentén szervesen összekapcsolódnak. Az elméleti áttekintés a klasszikus (hagyományos) és új tőkefajták – vagyis a tőke tágabb kategóriáinak – áttekintésével kezdődik, majd a területi tőkével kapcsolatos fogalmi kérdésekre helyezem a hangsúlyt (2. fejezet). A doktori értekezésben érintem a területi tőke kialakulásának hátterében meghúzódó folyamatokat (3. fejezet), a fontosabb modelleket és elméleti adalékokat, valamint felvázolom saját megközelítésemet is (4. fejezet). A disszertációban feltárom, hogy a problémakört elemzők milyen statisztikai módszerekkel és területi szinteken vizsgálták a területi tőke dimenzióit, majd a területi tőke térségi és települési fejlődésben betöltött szerepét fejtem ki részletesebben (5. fejezet).

A fogalmi környezet tárgyalásakor elsősorban az ezredforduló után megjelent, a téma szempontjából kulcsfontosságú nemzetközi és hazai közleményekre, szócikkekre, kutatási jelentésekre és monográfiákra támaszkodtam. A tőkefajtákkal kapcsolatos problémakör sokszínűsége ugyanakkor elengedhetetlenné tette, hogy a XX. század második felében megjelent munkákra is hivatkozzak. A fogalom- és koncepcióalkotásnál a területi tőke legáltalánosabb – tulajdonképpen egyetlen – definíciójából indultam ki. A területi tőkével kapcsolatosan több modell vagy modellkezdemenyezés jelent meg a nemzetközi szakirodalomban. Disszertációmban áttekintem az elmélettel összefüggő leglényegesebb teoretikus sémákat és adalékokat, illetőleg kísérletet teszek egy önálló megközelítés alapjainak felvázolására. Ehhez a hagyományos (klasszikus) tőkefajták, valamint az új tőkeformák széles körére támaszkodom.

Az értekezés keretei között önálló vizsgálatra is sort keríték (6. fejezet). Az esettanulmányban a hazai középvárosok területi tőkéjét statisztikai módszerekkel elemzem, de ebben a részben tekintem át a hazai középvárosokkal kapcsolatos tanulmányok lényegesebb eredményeit és térszerkezeti következtetéseit is. Az operacionalizálással foglalkozó alfejezetben azt vizsgálom, hogy fellelhetőek-e a területi tőkével összefüggésbe hozható indikátorok a nyilvánosan elérhető hazai statisztikai adatbázisokban, egyáltalán megragadhatók-e teljességében a területi tőke alkotóelemei, összetevői. A területi tőke empirikus elemzési lehetőségeit az értekezésben kvantitatív, többváltozós statisztikai módszerek (faktor- és klaszterelemzés, korrelációs számítás) segítségével vizsgálom. Kutatásom alapadatai a 2010. évre vonatkoznak, tehát az analízis nem longitudinális, hanem statikus, keresztmetszeti vizsgálat. Az adatelemzések az SPSS 20.0 verziójával készültek. A disszertáció empi-

rikus eredményeket bemutató részében részletesen érintem az analitikus munka deduktív előkészítését, majd a magyar középvárosok területi tőke szempontú jellemzésével foglalkozom, végül a területi tőke alapján körvonalazható településcsoportok részletesebb térszerkezeti összefüggéseit tárgyalom. Az empirikus kutatás során két felvetéssel is élek:

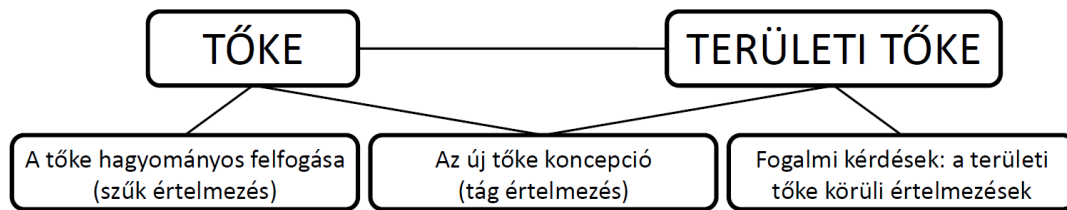
- Egyrészt feltételezem, hogy a területi tőke vizsgálható, elemezhető dimenziói esetében szoros együttmozgás figyelhető meg a hazai középvárosok tekintetében, tehát a materiális és az immateriális tényezők összekapcsolódása jelentős mértékű. Ez azt jelenti, hogy az egyes dimenziókhoz tartozó faktorok pontértékeinek sorrendbe állításával hasonló középvárosi rangsorok adódnak, valamint, hogy a materiális és immateriális tényezők között közepes vagy erős korreláció figyelhető meg.
- Másrészt feltételezem, hogy a hazai középvárosok tekintetében markáns térszerkezeti különbségek azonosíthatók a területi tőke mértéke, nagysága alapján: míg a dunántúli és a budapesti agglomerációhoz tartozó középvárosok átlagon felüli teljesítményt mutatnak, addig az alföldi és az észak-magyarországi települések lemaradónak minősülnek. Ez azt jelenti, hogy a területi tőke nagysága nem egyenlő a vizsgált települések esetében, vagyis határozott eltérések figyelhetők meg a településcsoporton belül. Abból indulok ki, hogy a földrajzilag egymáshoz közelebb fekvő települések több hasonlóságot mutatnak, más szavakkal, a többváltozós elemzések alapján felvázolható településcsoportok (klaszterek) elemei egymáshoz közel, legalábbis térben nem túl nagy távolságra találhatóak.

A dolgozat befejező részében a következtetéseket, az új tudományos eredményeket, a kutatómunka téziseit, illetve a kutatás korlátait és jövőbeni lehetőségeit fejtem ki (7. fejezet). Az egyes fejezetek szöveges részei mellett fontos, kiegészítő, részletező vagy összegző szerepet töltenek be a lábjegyzetek, a táblázatok és az ábrák, továbbá a disszertáció végén elhelyezett, az eredmények részletesebb háttérét bemutató mellékletek.

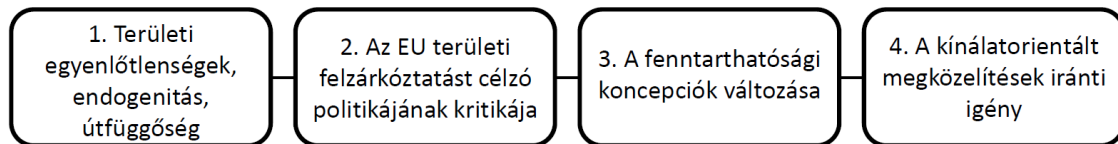
Lényegesnek érzem előrebocsátani, hogy a téma tárgyalása során szimultán kell érinteni bizonyos közgazdasági, szociológiai és térszerkezeti összefüggéseket, a közöttük meghúzódó szoros és szövevényes kapcsolódási pontokat. A dolgozat tehát multidiszciplináris megközelítésű; a vizsgált probléma jellegéből adódóan szintetizálva, a gazdasági szempontokat mégis szem előtt tartva mutatom be a területi tőke témakörének összetettségét. A dolgozat vonalvezetésének könnyebb áttekinthetősége miatt összeállítottam a doktori kutatás teljes elméleti és empirikus tartalomtérképét (1. ábra).

1. ELMÉLETI, ALAPOZÓ KUTATÁS

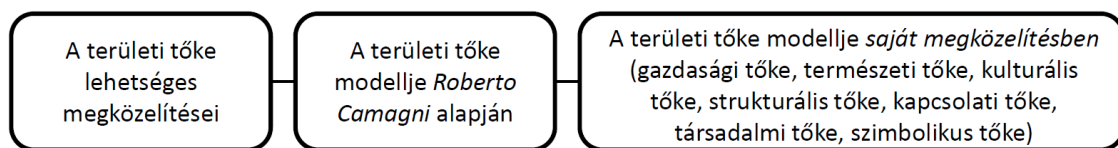
A tőke értelmezésének kiterjesztése: a hagyományos tőkefajtáktól a területi tőkékig (2. fejezet)

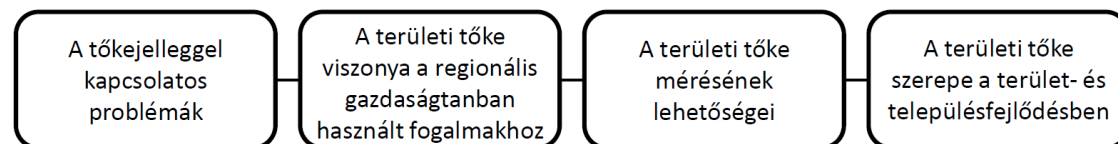
A területi tőke kialakulásának mozgatórugói (3. fejezet)

A területi tőkéhez kapcsolódó koncepció- és modellalkotási kísérletek (4. fejezet)

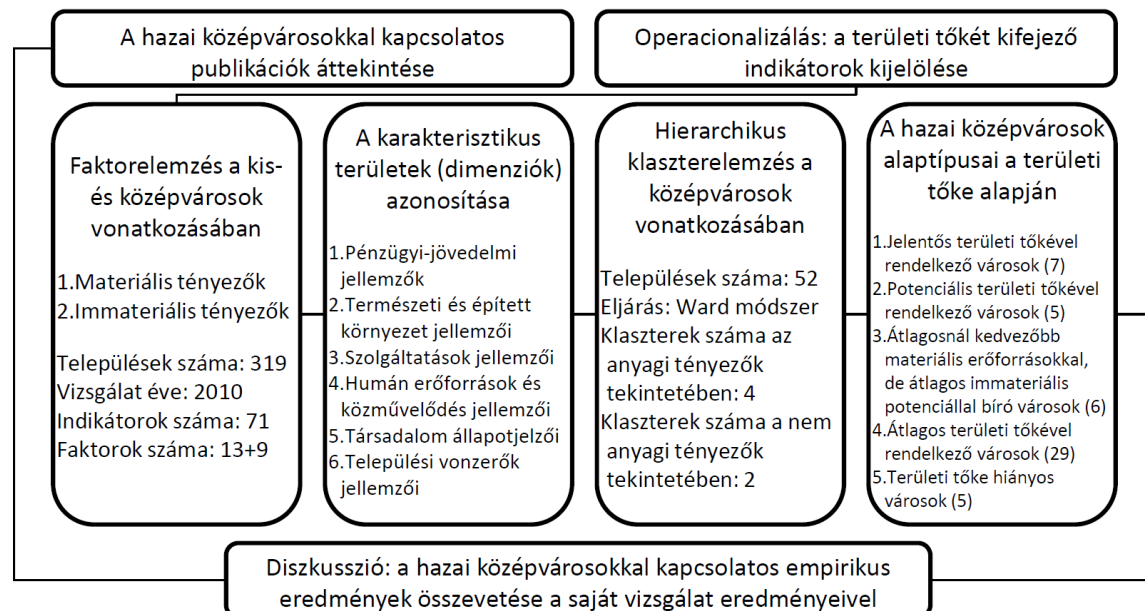

A területi tőkével összefüggő további elméleti vonatkozások (5. fejezet)

2. MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK

A magyar középvárosok területi tőkéje (6. fejezet)

1. ábra: A kutatás elméleti keretrendszere

Forrás: saját szerkesztés.

2. A TŐKE ÉRTELMEZÉSÉNEK KITERJESZTÉSE: A HAGYOMÁNYOS TŐKEFAJTÁKTÓL A TERÜLETI TŐKÉIG

2.1. A tőke értelmezése a korai és modern közgazdasági elméletekben

A *tőke* a termelési tényezők, erőforrások egyike, amelynek értelmezése körül a közgazdasági elméletek megszületésétől fogva nagy viták folytak. A közgazdászok körében napjainkban viszonylag nagy egyetértés mutatkozik a tőke legszűkebb, legfontosabb elemeket magában foglaló tartalmát illetően, de a tágabb értelemben vett, gazdasági értelmezésen is túlmutató *tőke* meghatározása esetében továbbra sincs konszenzus. Hennings (1987) szerint, ha a közgazdászok egyet fognak érteni a tőke elméletét illetően, akkor nagy valószínűséggel minden másban is egyetértenek majd.

A tőkével kapcsolatos közgazdasági polémiák általában három problémára vezethetők vissza (Sik 2006):

- Egyrészt a tőkefogalom túlságosan tág, mi több, napjainkban tovább szélesedik, miközben klasszikus meghatározása fokozatosan „oldódik”;
- Másrészt megjelentek új és egyre szélesebb körben elfogadott tőkekategóriák, amelyek tartalma viszonylag megfelelően kimunkált, azonban mérési szempontjaik kidolgozása hiányos. A XX. század második felében megjelent tőkeelemek a jelenlegi közgazdasági eszközrendszer figyelembevételével alkalmatlanok vagy pontatlanok a megfelelő megbízhatóságú mérésre, illetőleg nem is lehet egyes tőkeformákat teljességükben megragadni;
- Végül, jelentős problémák vannak a tőke aggregálhatóságával is, mivel az egyes tőkejavaknak nincs közös természetes mértékegysége.

A tőke fogalmát, természetét és annak gazdaságban betöltött szerepét különbözőképpen értelmezték a klasszikus és a polgári közgazdaságtan úttörői, valamint a modern kor képviselőiről. A korai és klasszikus közgazdászok, követőik, illetőleg bírálóik – Petty, Quesney, Turgot, Smith, Ricardo, Mill, McCulloch, Say, Marx stb. – vitája arról szólt, hogy a tőke a munkával és a földdel egyenrangú termelési tényező-e. Filozófiájukban főként a tőkés és a munkás, a gép és a munka, illetve a profit és a munkabér közötti állandó verseny kapott jelentős hangsúlyt. A korszak „nagyjai” általában a többi termelési tényezőhöz viszonyítva értekeztek a tőke szerepéről, de foglalkoztak a tőke egyes típusainak – pénztőke (*financial capital*), befektetett vagy állótőke (*investment capital*) – részletesebb

vizsgálatával is. Ezen kívül Smith mélyrehatóan foglalkozott a fix tőke (*fixed capital*) és a változó tőke (*circulating capital*) termelésre gyakorolt hatásával, amely Ricardo és Marx tőkeelméletére nagy befolyással volt (a marxi elméletben konstans vagy állandó tőke (*fixed capital*), illetve változó vagy variábilis tőke (*variable capital*) elnevezésekkel találkozhatunk) (Szentés 2011).

Az emberi tudás, képzettség és a megszerzésükhöz kötődő költségek tőkejellege sem újszerű felfogás, megjelenése már a közgazdaságtudomány klasszikusainál is nyomozható. Az emberi tőke (*human capital*) fogalmát Petty alkalmazta elsőként, a téma tárgyalásának fő irányát azonban Smith jelölte ki (Rosen 1998), aki a tőke részeként fogta fel az ország lakosainak összes szerzett és hasznos képességét (Schultz 1998). Akadtak azonban olyan tudósok is, akik az emberekbe fektetett tőke gondolatát élesen bírálták. Mill hangsúlyozta elsőként, hogy a tőkét az állam birtokolja, és valamely ország lakosságát nem lehet vagyonnak tekinteni, mert „lealacsonyítaná” az egyént emberi méltóságában, ha a tőke fogalmát emberekre is alkalmazzák (Schultz 1998). Marx sem fogadta el munkások szerzett képességeinek tőkejellegét, amely azért lényeges adalék a marxi bírálatban, mert a felfogás hosszú időn keresztül károsan befolyásolta a volt szocialista országokban az emberi tőke elméletének elfogadását (Polányi 2004). Marx szerint a tőke a múltban kifejtett munka (kisajátított) termékére korlátozódik; a tőkét mások élők munkája által termelt értéktöbblet kisajátításából és felhalmozásából vezette le, anyagi formájaként a termelés folytatásához szükséges eszközöket jelölte meg, valamint a tőkére olyan többletérték részeként tekintett, amely további profitot generál (Szentés 2011).

Mill és Marx elméletével szemben von Thünen és Fisher mellett érveltek, hogy a tőkefogalomnak az emberre való alkalmazása nem „alacsonyítja le” az embert (Schultz 1998), sőt, Marshall kiemelte a humán tőke fejlesztésére irányuló beruházások szerepét (Szentés 2011).

Az osztrák iskola képviselője, Böhm-Bawerk szerint két eredeti termelési tényező létezik, a munka és a természet,¹ a tőke létrejötte pedig onnan eredeztethető, amikor az emberek termelési eszközöket kezdtek alkalmazni a termelési folyamatokban (tőkés termelés) (Mátyás 2004). Az osztrák iskola a tőkét vertikális felépítettségében mutatta be, az iskola képviselői tehát arra keresték a választ, hogy miként alakul ki a tőkejóság a vertikálisan egymásra épülő termelési folyamatok különböző fázisain keresztül. Ezt a logikát ké-

¹ E két termelési erőforrást napjainkban elsődleges tényezőknek hívjuk, megkülönböztetve a tőketényezőktől, vagyis a termelt tőkejavaktól (reáltőke, humán tőke) és a pénztőkéktől.

sőbb a neoklasszikus konjunktúraelméletek egy része, főként Aftalion és von Hayek modelljei is átvették.

A marxi bírálattal szemben a neoklasszikusok logikája azon feltételezésre épült, hogy a fizikai tőke múltban végzett élők munkára való visszavezetése és munkaidőben való értékelésének elve a modern ipari kor vállalatgazdasági gyakorlatában alkalmazhatatlan. A neoklasszikus iskola növekedélmélete így elsősorban a tőke képződését és a tőkeberuházásokat hangsúlyozta. E vonatkozásban jelentősen eltért a klasszikus felfogástól, mivel a klasszikusok mindenekelőtt a munka szerepét emelték ki, továbbá megfogalmazták, hogy az egy főre eső nemzeti jövedelem növelését a tőke növelésével (vagy a népesedési ráta csökkenésével) lehet elérni (Mátyás 1973).

A tőke a határtermelékenységi elméletnek is integráns része lett, de a tőke mérésének problematikája miatt az elmélet egyik kritikus pontja maradt, így sok támadásra adott lehetőséget más közgazdasági iskolák képviselőinek irányából. A kínálati oldal elemzésének fejlődésekor – elsősorban Frisch és Hicks munkásságának köszönhetően, az 1930-as években – a tőke az optimális termelési eljárás kiválasztásának lényeges eleme lett, a vállalatok növekedési útja pedig a tőke segítségével könnyen leírhatóvá vált.

A klasszikus tőkeelmélet – amelyet egymástól függetlenül dolgozott ki Böhm-Bawerk, Fisher és Wicksell – a tőkébe való beruházással (ún. kerülőutas jelenség), a tőke keresletével, a kamat és a tőke megtérülési rátájának meghatározásával, továbbá a tőke keresletének és kínálatának egyensúlyi elemzésével foglalkozott (Samuelson–Nordhaus 2003), de termékenyen hozzájárult a modern mikro- és makrogazdaságtani tőkeelmélet fejlődéséhez is.

A tőke hozzásegítette a közgazdászokat az 1920-as és 1930-as évek vívmányának tekinthető ökonometriai kutatások felfuttatásához. A makroökonómiai termelési függvény ökonometriai levezetésére Cobb és Douglas tettek sikeres kísérletet,² de a tőketényező a helyettesítési rugalmasság ökonometriai modelljeiben, az ún. CES függvény speciális változataiban is helyet kapott.³

A termelés modern elméletének köszönhetően a tőke a XX. század első harmadában végérvényesen önálló és független tényezővé vált a termelési függvényben (a munka és a

² A Cobb–Douglas függvény az egyik legismertebb termelési függvény. Az első fokon homogén Cobb–Douglas termelési függvény képlete: $Q=AL^\alpha K^\beta$, ahol $\alpha+\beta=1$ és $0<\alpha,\beta<1$.

³ A CES (konstans helyettesítési rugalmasságú) függvény általános képlete: $CES(x_1, x_2, \dots, x_n) = \alpha(\beta_1 x_1^\rho + \beta_2 x_2^\rho + \dots + \beta_n x_n^\rho)^{1/\rho}$. Ha $\rho \rightarrow 0$, akkor a Cobb–Douglas függvényhez jutunk.

föld mellett). A keynesi fordulat és a monetarista forradalom ezen a tényen lényegében már nem változtatott. Keynes a tőkét leginkább, mint beruházásokat ösztönző tényezőt definiálta, ez a felfogás később jó alapjául szolgált a keynesi alapokra épülő növekedési modelleknek – az állótőke Hicks modelljében nagy hangsúlyt kapott –, de Kaldor érvelésében is megtalálható, sőt a neoklasszikus iskola – így a Solow növekedési modellje – is jócskán merített belőle (Mátyás 1973, 2004).

A legújabb közgazdasági elméletekkel kapcsolatosan elmondható, hogy az ökonómista szemlélet a gazdasági tényezők – így a tőke – szerepének gazdasági fejlődésben való hangsúlyozásával foglalkozott; a német történeti iskola képviselői szerint a fejlődés legmagasabb szakaszát a tőke domináns szerepe jellemzi a természet és a munka felett. Az endogén fejlődéstudomány Lucas-féle modelljében a fizikai tőke felhalmozódását és a termelés növekedését a humán tőke felhalmozódása hajtja előre.

A közgazdasági iskolák tőkeelmélettel kapcsolatos polémiái közül végül említést érdemel az ún. tőke-vita (*capital controversy*), amely a cambridge-i iskola közgazdászai (Kaldor, Robinson, Sraffa) és a neoklasszikus iskola néhány képviselője (Samuelson, Solow) között robbant ki a közgazdasági elemzéseknél alkalmazandó tőkefogalom helyes meghatározásával kapcsolatosan. Habár a vita többé-kevésbé elcsitult, a cambridge-i iskola továbbra is visszautasítja a neoklasszikusok tőkéről alkotott elméletét (Pearce 1993).

2.2. Az új tőke koncepció

A modern közgazdaságtanban a tőkeelmélet fejlődésével kapcsolatosan az ötvenes és a hatvanas évek jelentették a nagy változást; ekkor kezdődtek el azok a folyamatok, amelyek a tőkefogalom többirányú kiszélesítését eredményezték (Lengyel–Szántó 1998, Lin 2001). A tőke elsősorban a szociológia terén tett megfontolások miatt terjedt ki más, nem gazdasági – társadalmi és kulturális természetű – erőforrások vizsgálatára. Lin (2001) és Storberg (2002) szerint a tőkeelmélet fejlődésének utolsó négy-öt évtizedét az új tőkeelméletek korának is nevezhetjük, amely a szóhasználatot tekintve több újítással bír a tőke tradicionális felfogásához képest (1. táblázat).

1. táblázat: A hagyományos és az új tőke elméletek főbb jellemzői

Az összehasonlítás szempontja	Hagyományos tőkeelmélet	Új tőke elmélet
Jellemző időszak	XVII. század – 1950-es évek	1950-es évek – napjaink
Jellemzőbb tőkefajták	pénztőke, befektetett tőke, állótőke, állandó/konstans tőke, változó/variábilis tőke, emberi tőke	gazdasági tőke, kulturális tőke, szimbolikus tőke, társadalmi tőke, tudástőke, kreativitás tőke, pszichikai tőke, intellektuális tőke, szervezeti tőke, strukturális tőke, kapcsolati tőke, természeti tőke, <i>területi tőke</i>
Jelentősebb képviselők	Petty, Quesney, Turgot, Smith, Ricardo, Mill, McCulloch, Say, Marx, Thünen, Böhm-Bawerk, Fisher, Wicksell	Bourdieu, Tomer, Machlup, Schultz, Coleman, Putnam, Becker, Edvinsson-Malone, Stewart, Sveiby, Lin, Sprenger, Stehr, Florida, Markman, Fukuyama, <i>Camagni</i>

Forrás: saját szerkesztés.

Storberg (2002) tőke történetét feldolgozó munkájában a klasszikus tőke korszakának áttekintése a XIX. század közepének elemzésével kezdődött, de a neoklasszikus közgazdaságtant átugorva az 1960-as évekre helyezte a hangsúlyt, és a Schultz által definiált emberi tőke fogalmáról – mint az új tőkeelméletek korszakának kezdetéről – értekezett részletesebben. Storberg a tőke fogalmának történeti elemzéséből fontos következtetést vont le. Megállapította, hogy a közösségek termelési erőforrására utaló tőke mellett az egyénekhez jobban kapcsolható tőkefogalmak megjelenésének lehetünk tanúi, amely azt jelenti, hogy a tőketípusok egyre inkább az emberi sajátosságokra vonatkoznak, miközben a tőke kollektív értelmezése fokozatosan háttérbe szorul. Ezen kívül Storberg felhívta a figyelmet arra, hogy a klasszikus tőkeelméletek csak a megfogható tőkét vették számításba, az új tőkék viszont a tőke kevésbé megfogható elemeire is kiterjedtek.

Lin (2001) még részletesebben mutatta be az új tőkekonceptiót. A tőke történetét két szakaszra tagolta, megkülönböztetve a klasszikus és az új tőke korszakát. A hagyományos tőke kategóriába csak „kézzel fogható” elemeket sorolt, az új tőkéhez azonban „kézzel nem fogható” jellemzőket is hozzárendelt; így például a vállalatok számolatlan vagyoniállományát, a tudást, az információt és a személyes kapcsolatok nagyságát. Lin feltételezte, hogy a tudás gazdaság egyeduralmává válása és a megállíthatatlan, egyre gyorsuló információtechnológiai változások időszakában az új tőkék egyre jelentősebb figyelmet kapnak. A szerző alaposan áttekintette Bourdieu-nek a tőkéről alkotott rendszerét is.

Bourdieu tőkefogalma sokkal tágabb, mint a közgazdaságtanban létezett vagy használatos megközelítések bármelyike.⁴ A tőke Bourdieu koncepciójában általános erőforrás, amely éppúgy ölthet monetáris, kézzelfogható, mint nem monetáris, megfoghatatlan formát. Előbbi megállapítás a gazdasági tőkére (*economic capital*), utóbbi a műveltséget érintő kulturális tőkére (*cultural capital*), a társadalmi kapcsolatokat magában foglaló társadalmi tőkére (*social capital*) és a szimbolikus tőkére (*symbolical capital*) vonatkozik. Bourdieu a közvetlenül anyagi tőkévé váltható gazdasági tőke, valamint a bizonyos feltételek mellett gazdasági tőkévé konvertálható társadalmi és kulturális tőke fogalmából kiindulva jutott el a tőkeátváltások (tőkekonverzió)⁵ elméletéig (Andorka 2006). Anheier et al. (1998) Bourdieu teóriájával kapcsolatosan megjegyezte, hogy logikája sok kutató számára rokonszenvesnek tűnik, de a tőke különböző formáinak használati módjai meglehetősen felületesek, kidolgozatlanok maradtak.

Lin (2001) és Storberg (2002) a társadalmi tőke lényegesebb sajátosságait is elemezték; a fogalmat a XX. század elején vezették be (Hanifan 2003 [1920]). Lin és Storberg kiemelték, hogy a társadalmi tőke birtoklása kapcsán két markáns megközelítés terjedt el a szakirodalomban. Egyrészt a társadalmi tőkét birtokolhatják egyének; ilyenkor a fő vizsgálati kérdés az, hogy az egyének hogyan jutnak hozzá, és miként használják a társadalmi hálózatokba beágyazódott erőforrásokat saját maguk hasznára. Ebben az értelmezésben a társadalmi tőke több hasonlóságot mutat a humán tőkével. Ezzel szemben a társadalmi tőke társadalmi vagy gazdasági cselekvéseken, tevékenységen keresztül is értelmezhető; ebben az esetben a legfőbb kérdés az, hogy a hálózatokká szerveződő társadalmi csoportok miként mozgósíthatók.

A szociológiai eredetű tőkeformák megjelenésével párhuzamosan a nyolcvanas években megváltozott a gazdálkodó egységek belső eszközeiről alkotott értékítélet is (Hamel–Prahalad 1990), amely a közgazdaságtani elméletek oldaláról gyors válaszokra

⁴ Bourdieu-t nehéz szociológiai irányzathoz sorolni, elméleteiben keveredik Durkheim, Marx, Weber és a francia strukturalizmus (Lévi-Strauss) hatása. Andorka (2006) Bourdieu-nek a tőkefajtákkal kapcsolatos koncepcióját a sokdimenziós társadalomszerkezet-elméletek újabb megközelítéseinél tárgyalta.

⁵ A tőkekonverzió azt a folyamatot jelöli, amelynek során a tőke egyik típusát más tőketípusra váltják át. Bourdieu (1978) szerint elvileg bármely tőketípus bármely más tőketípusra átváltható, azonban a tőkefajták csak költséges átalakítási munkák árán válthatók másféle tőkére, valamint a tőkekonverzió során ún. apadási aránnyal is számolni kell. Ezen kívül a tőkekonverzióknak nagyon szövevényes erőátviteli sajátosságai vannak. A különféle tőkefajták gazdasági tőkévé való konvertálása (redukálása) az „ökonómizmus” jelzőjével is illelhető.

sarkallt.⁶ A gazdálkodó szervezetek életében egyre lényegesebb szerepet kapott azok alkalmazkodóképessége, kultúrája és kompetenciája. Az 1970-es és 1980-as években sorra jelentek meg olyan új kifejezések, mint az intellektuális tőke (*intellectual capital*), a strukturális tőke (*structural capital*) és a szervezeti tőke (*organizational capital*). A vállalatok tőke- és vagyonállományának feltérképezése az új vállalat-gazdaságtani elemzések körébe került, a vállalatok számolatlan vagyonának leírása, valamint a szellemi tőke mérése a közgazdasági kutatások új irányait jelölték ki.

Az új tőke kategóriák sora azonban itt nem ér véget; úgy tűnik, hogy a tőkefogalom kiterjesztése a XXI. században is folytatódik. A tudásalapú társadalomról és a tudást intenzíven hasznosító gazdaságokról szóló megközelítéseknek köszönhetően egyre gyakrabban hallani olyan új tőkefajtákról, mint a tudástőke (*knowledge capital*) vagy a kreativitás tőke (*creative capital*), de a személyi kapcsolatok, illetve a vállalati összefonódások és partneri kapcsolatok sokasodásával, nem utolsósorban pedig a közösségi választások elméletének köszönhetően előtérbe került a kapcsolati tőke (*relational capital*) is. A természeti és környezeti értékek védelmének hangsúlyozásával a természeti vagy környezeti tőke (*natural capital, enviromental capital*) szókapcsolat előretörésének lehetünk tanúi, illetve a gazdaságtudomány és a pszichológia mezsgyéjén is fel-felbukkan a pszichikai tőke (*psychical capital*) fogalma.⁷

A már meghonosodott vagy újonnan kialakuló tőkeformák egységes feldolgozása, a hagyományos és új tőkekoncepciók összhangba hozása, különösen a megfogható (*tangible capital*) és nem megfogható tőke kategóriák (*intangible capital*) egységesítése napjainkban még nem figyelhető meg. Ez a kihívás várhatóan még hosszú időre ad feladatot közgazdászoknak és szociológusoknak egyaránt. Élénk viták zajlanak a tőke felosztásáról, formáiról, mérési szempontjairól is; egy-egy kutató legfeljebb négy-öt tőketípust különböztet meg egyidejűleg, a publikációk azonban nem egységesek abból a szempontból, hogy melyek az „üdvözítendő” tőkefajták. A tőkével foglalkozó tudósok leginkább a saját kutatási területekhez igazítva azonosítják a legfontosabb tőkeelemeket. Ezzel párhuzamosan úgy tűnik,

⁶ Ezt a folyamatot Mintzberg (2005) a szervezeti képességek dinamikus felfogásával azonosította. Feltételezte, hogy a szervezeti képességek határozzák meg a szervezeti tanulást, így Hamel és Prahalad koncepcióját a stratégiai menedzsment „tanulási iskolájához” sorolta.

⁷ A külföldi vagy hazai szerzők tollából megjelent tőkefajtákat (pl. épített tőke, infrastrukturális tőke, ökológiai tőke, polgári tőke, politikai tőke, spirituális tőke, tudattőke stb.) még hosszasan lehetne sorolni, jelenleg azokat a szélesebb körben elfogadott tőke kategóriákat érintettem, amelyek a disszertáció későbbi részeiben is bővebb említést, kifejtést kapnak.

hogy a közgazdaságtannal foglalkozó szakemberek egyre szélesebb tábora fogadja el, és alkalmazza a szociológiai vagy egyéb eredetű tőkefajtaikat.

Lengyel és Szántó (1998) szerint a kulturális és társadalmi jelenségekre kiterjesztett tőkeelmélet konzisztenciája, fogalmi egyszerűsége és sokrétű alkalmazhatósága okán jelentős hozzájárulás a paradigmatisms társadalomtudományi gondolkodás kialakulásához. A tőkeelmélet azonban továbbra is kritikai jellegű, hiszen az állandóan változó tőkefogalom folyamatos felülvizsgálatára, korrekciójára és vélt jobbítására irányul.

2.3. Fogalmi kérdések: a területi tőke értelmezése körüli pontatlanságok

A tőke fogalmának szüntelen alakulása az elmúlt időszakban új lendületet vett. E jelenség a tőke egyes formáinak térbeli sajátosságaiból és rögzítettségéből következik. A tőke és a térbeliség összekapcsolódása nem teljesen új jelenség a közgazdaságtudományban, hiszen a termelési tényezők regionális mobilitása vagy a gazdasági növekedés tényezőinek és modelljeinek regionális adaptálása során korábban is megjelent a tőke klasszikus értelmezése. A tőke fogalma azonban újabban kiterjesztett és területi értelemben egyszerre bukkan fel; innen eredeztetethető az ún. területi tőke (*territorial capital*) fogalmának megjelenése.

A régiók belső adottságainak leghatékonyabb kihasználásának problémájára adott alternatív fejlődési irányt az OECD *Territorial Development Service* bizottsága által publikált, a tagországok regionális teljesítményéről szóló *Territorial Outlook* c. kitekintése (OECD 2001); lényegében ez a dolgozat vezette be a területi tőke kifejezést.⁸

A dokumentum megállapításaira építve, 2005-ben az Európai Bizottság megfogalmazta, hogy „minden régió egyedi a területi tőkével rendelkezik, amely alapvetően különbözik más régiók területi tőkétől, és bizonyos beruházások a tér egy pontján magasabb megtérülést tesznek lehetővé, mint a tér bármely más pontján, mert jobban illeszkednek a területhez, hatékonyabban hasznosítják annak eszközeit, lehetőségeit” (OECD 2001, 15–16, EC 2005, 1, Camagni 2008a, 36).⁹

⁸ Ventura et al. (2010) szerint a területi tőke első említése a Leader II. közösségi kezdeményezéssel összefüggésben merült fel 1999-ben (lásd LEADER EO 1999).

⁹ A disszertáció 4. és 5. fejezetében több területi tőkével összefüggő tanulmányt dolgoztam fel. A területi tőke definíciójával kapcsolatosan megjegyzendő, hogy a publikációk jelentős részében a szerzők nem közöltek meghatározást a területi tőkét illetően. Néhány szerző – kritika megfogalmazása nélkül vagy önálló definícióalkotás helyett – egyszerűen átemelte az OECD és az Európai Bizottság meghatározását (lásd pl. Davoudi et al. 2008, Kunzmann 2009, Affuso–Camagni 2010, Giffinger–Suitner 2010, Zonneweld–Waterhout 2010, Brasili 2011, Capello et al. 2011, Casi–Resmini 2012, Constantin et al. 2013, Perucca 2013).

Az OECD (2001, 15) a fenti, nem túlságosan szabatos és világos meghatározáson kívül meghatározott egy terjedelmes listát, amely a területi tőke tényezőit vette számításba. A dokumentumban fellelhető osztályozás a régiók anyagi (fizikai) és megfoghatatlan erőforrásainak három nagyobb csoportjára épült:

- Anyagi (fizikai) tényezők: a terület földrajzi elhelyezkedése, nagysága, termelési tényezőkkel és erőforrásokkal való ellátottsága, éghajlata, hagyományai, természeti erőforrásai, a terület életminősége, méretgazdaságossági előnyök, üzleti inkubáció, ipari körzetek, a tranzakciós és szállítási költségek csökkentését lehetővé tevő üzleti hálózatok;
- Nem közvetített kölcsönös függőségek: befogadó készség, a gazdasági szereplők együttműködését elősegítő informális szabályok és szokások (amelyek együttműködésre sarkallják a gazdaság szereplőit bizonytalan helyzetekben is), kölcsönös segítségnyújtás és szolidaritás (amelyek gyakran ugyanabban a szektorban működő kis és közepes nagyságú vállalkozásokban figyelhetők meg);
- Megfoghatatlan (láthatatlan) tényezők: a térség formális intézményei, szabályai és szokásai, a kreatív és innovatív helyi termelők, kutatók és politikusok.

A területi tőke komplex elméleti konstrukcióját mutatta be Camagni is, aki részletesen foglalkozott a területi tőke alkotóelemeivel, azonban a fogalom egyértelmű meghatározása munkájában sem lelhető fel.¹⁰ Klasszifikációjában az alábbi kategóriákat különítette el (Camagni 2008a, 36):

- Helyi pénzügyi és technológiai externáliák, amelyek előnyeit a piaci tranzakciók, valamint az erőforrásokhoz való közelség biztosítják;
- Helyi termelési tevékenységek és a hozzájuk kapcsolódó hagyományok, készségek és tudás;
- Helyi kapcsolatok, amely a kedvező társadalmi, pszichológiai és politikai háttér biztosításával fokozzák a helyi tényezők termelékenységét;
- Helyi kulturális elemek és értékek, amelyek előmozdítják a lokális gyakorlattal és struktúrákkal való azonosulást, illetőleg meghatározzák a helyi identitást;
- Helyi kormányzás szabályai és gyakorlata.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy Camagni közreműködött az OECD tanulmány összeállításában. A területi tőke vonatkozásában új meghatározást nem alkotott, azonban a területi tőke alkotóelemeit más megközelítésben rendszerezte.

A fenti két definíció-kísérlettel kapcsolatosan szükséges leszögezni, hogy a meghatározások ténylegesen nem a területi tőke jelentését mutatták be, hanem annak „tényezőit”, „alkotóelemeit” adták közre. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a két megfogalmazás valójában nem definíció, hanem egy terület speciális, egyedi adottságokra épülő erőforráskészletének lajstroma, a területi potenciálok felsorolása és bizonyos szempontok szerinti rendszerezése.

Reális és konszenzusos definíció napjainkig nem jelent meg, a disszertáció témája miatt viszont szükségesnek érzem kifejtetni azt, hogy magam mit értek területi tőke alatt. Véleményem szerint a területi tőke egy térség anyagi (megfogható) és nem anyagi (nem megfogható) tényezőinek és jellemzőinek leírására szolgáló lehetséges megközelítés, a helyi erőforrások együttese, amelynek nagysága, összetétele és hasznosíthatósága régióként eltérő.¹¹ A területi tőke terület- vagy helyspecifikus erőforrás-portfólióra utal, a területrendszer sajátja, valamint lehetséges eszköz arra, hogy összetevőit értékes cselekedetekre válthassuk.

Annak ellenére, hogy a területi tőkével kapcsolatos tanulmányok tömeges megjelenése még nem jellemző,¹² a területi tőke „aluldefiniáltsága” miatt máris sokfajta megközelítés terjedt el. Ugyanakkor helytállóan tűnhet az a megállapítás, hogy a korrekt meghatározás hiánya csupán a tudomány „mai állása”, valamint, hogy a pontos definíció iránti szükséglet hosszabb távon hasznosabb a koncepcióalkotás szempontjából, mint egyetlen és túl korán kialakult „tisza” definíció.¹³

¹¹ Úgy vélem, hogy a régióként eltérő hasznosíthatóság fontos elem, és összhangban van az OECD meghatározásban a területi beruházással kapcsolatosan vázoltakkal.

¹² Ennek a jelenségnek előnyei is vannak, hiszen a területi tőkével foglalkozó publikációk gondolatai könnyebben összesíthetők, rendszerezhetők.

¹³ Schuller et al. (2000) szerint gyanúperrel kell élni valamely fogalom használata során felmerülő teljes egyetértés esetében.

3. A TERÜLETI TŐKE KIALAKULÁSÁNAK MOZGATÓRUGÓI

A területi tőkével foglalkozó írások nagy hiányossága, hogy nem törekedtek az elméletet befolyásoló vagy meghatározó folyamatok feltárására és rendszerezésére, ezért az alábbiakban a háttértényezők összefoglalására magam teszek kísérletet.

Véleményem szerint a területi tőke koncepciójának megjelenését négy lényeges folyamatra lehet visszavezetni; első a területi egyenlőtlenségek, az endogén fejlődés és az útfüggőség kérdésköréhez, második az Európai Unió bővítéséhez és a területi felzárkóztatás (területi kohézió) kritikájához, harmadik az ún. „fenntarthatósági” koncepciók változásához, negyedik pedig a kínálatoldali megközelítések iránti igényekhez kapcsolódik.

3.1. Területi egyenlőtlenségek, endogenitás, útfüggőség

A gazdasági erőforrások és tevékenységek földrajzi szempontból egyenlőtlen eloszlása napjainkban vitathatatlan tény. Manapság egyre többen értenek egyet azzal a megállapítással, amely szerint minden lokalitás és minden régió egyedi fejlődési utat jár be, sajátos természeti, társadalmi és intézményi atmoszférával jellemezhető (Benko 1997). Enyedi (2004) ezt úgy fogalmazta meg, hogy a gazdasági fejlődés természeti és emberi erőforrásai, illetőleg az infrastrukturális és földrajzi fekvési adottságai a tér minden pontján eltérnek, különböznek egymástól, Nemes Nagy (2009) szerint determinálják a térszerkezetet, mivel a térnek sajátos történeti fejlődésmenete van, amely minden tevékenységre rányomja bélyegét és immanens faktort képez. Ez a fejlődés lényegében tehetetlenségi nyomatékot is létrehoz, kizárva számos fejlődési lehetőséget. Rechnitzer és Smahó (2011) ezzel kapcsolatosan kifejtették, hogy a gazdaság és társadalom egyenlőtlen fejlődése a regionális tudomány egyik alapigazsága. Az egymással egybevető és egymást kölcsönösen erősítő megfogalmazások végül Gertler (2005) azon megállapításával is összecsengnek, amely szerint a régiók erősen útfüggő pályákon haladnak.¹⁴

Az útfüggőség ebben a kontextusban azt jelenti, hogy az egyes térségek fejlődését számos endogén tényező¹⁵ és belső erőforrás befolyásolja, a gazdasági rendszerek változá-

¹⁴ Az útfüggő fejlődés koncepciója a közgazdaságban a XIX. század második harmadáig – Menger és Veblen munkásságáig – nyúlik vissza, habár az útfüggőség fogalmának erőteljesebb közgazdasági megjelenése az 1980-as évekre tehető. Az útfüggőség regionális vonatkozásainak értelmezése és kutatása elsősorban az evolúciós gazdaságföldrajz és az evolúciós közgazdaságtan területén került előtérbe (Lengyel B. 2012, Lengyel-Bajmócy 2013).

¹⁵ Lengyel I. (2012a) szerint az endogén tényezők nem egyszerűen örökölték, hanem a gazdasági tevékenység során tudatosan létrehozott tényezők.

sának, fejlődésének irányát a múltbeli események és eredmények jelentősen befolyásolják, vagyis minden területi egység magában hordozza múltjának minden lenyomatát (Fukuyama 2005). Rehnitzler és Lados (2004) szerint a területi egységek belső erőforrásai azokat a területi tényezőket tartalmazzák, amelyek „ott és csakis ott” találhatóak meg, bizonyos sajátosságokat mutatnak és a területi egység jellegeként kerülnek meghatározásra. A fejlődési utak eltérésének ténye cáfolja a régiók közötti unilineáris fejlődést, de ez nem jelenti azt, hogy a társadalom és a gazdaság fejlődésének ne lenne egy többé-kevésbé meghatározható általános iránya (Szentés 2011). Lengyel B. (2012) a régiók jellemző iparágai-val és klasztereivel, valamint ezek kapcsolatrendszerével összefüggésben utalt a régiók fejlődésének útfüggő jellegére, társszerzős munkájában pedig a múltbeli döntések pozitív visszacsatolási mechanizmusaira vezette vissza az útfüggő fejlődés lényegét (Lengyel–Bajmócy 2013).

A fenti gondolatokkal kapcsolatosan lényeges megemlíteni, hogy az ún. regionális egyenlőségi elméletekkel¹⁶ szemben az ún. polarizációs teóriák „úttörői” nem a kiegyenlítésben látták a regionális fejlődés és növekedés természetét, hanem a divergenciák előtérbe kerülését hirdették (az irányzat leggyakrabban emlegetett klasszikus képviselői Schumpeter, Perroux, Myrdal és Hirschman). Myrdal (1957) azt hangsúlyozta, hogy a fejlettségbeli különbségek tartósak bizonyulnak, valamint a területi különbségek kumulálódnak.¹⁷ A regionális egyenlőtlenégi elmélet hívei azt vallották, hogy a területi egyenlőtlenégek jórészt a gazdasági és társadalmi tényezők egyenlőtlen földrajzi eloszlásában gyökereznek, a regionális gazdaság rendszerében pedig ok-okozati láncok működnek (Lackó 1987, Enyedi 2004). Hosszú távon tehát nem létezik garancia a területi egyenlőtlenégek megszűnésére, a regionális differenciák nivellálódására, így természetesen kétséges a régiók közötti fejlettségi rés csökkenése is.

A polarizációval kapcsolatos megfontolásokat napjainkban sokan elfogadják, ennek ellenére minden területi politikában megfogalmazódik a területfejlesztés egyik legáltalánosabb – és legtermészetesebb – célja, nevezetesen az, hogy létrehozzák a területileg kiegyensúlyozott fejlődés feltételeit. Ez részben azt a követelményt tartalmazza, hogy valamely ország (gazdaságilag) kevésbé fejlett térségei az általánosnál gyorsabban növekedje-

¹⁶ Az ún. regionális egyenlőségi elméletek képviselői (Nurske, Liebenstein, egy időben Hirschman) szerint a „láthatatlan kéz” szabad játéka megszünteti a területek közötti különbségeket.

¹⁷ A területi különbségek kumulálódását kumulatív kauzalitásnak is nevezik (Lengyel–Rehnitzler 2004).

nek, valamint, hogy a területi szerkezet strukturális tényezői (természet, művi környezet stb.) között stabil arányok, egyensúlyi viszonyok alakuljanak ki (Bartke 1994).

Ezen kívül a regionális egyenlőtlenségi elméletek logikájához jobban illő, az egyes térségek saját erőforrásainak aktivizálására alapozott területfejlesztési stratégiát is szükséges megemlíteni. Bartke (1994) e koncepció elméleti gyökereit azon schumpeteri felfogástól eredeteztette, amely szerint a gazdasági rendszerek olyan belső, kívülről jövő hatásoktól mentes folyamatokkal jellemezhetők, amelyek az adott rendszerek „önfejlődésének” hordozói lehetnek. Rechnitzer (1994) az endogén erőforrásokra épülő fejlesztésekkel kapcsolatosan a megújítások új impulzusait, a természeti, a környezeti és a térségi gazdasági adottságok, valamint feltételek át- és újraértékelését hangsúlyozta, de a belső tényezőkön nyugvó fejlesztéssel összefüggésben felhívta a figyelmet a térségek szociokulturális hagyományaira, valamint a társadalmi döntésekben és a lakosság cselekvéseiben fel nem használt, ki nem merített forrásokra is. Capello et al. (2011) megfogalmazásában ez azt jelenti, hogy a területi egyenlőtlenségeket nem lehet kizárólagosan a transzferálható és rugalmas tényezők alapján megítélni, hanem olyan erőforrásokat is figyelembe kell venni, amelyek a regionális rendszerek mélyén gyökereznek.

A területi tőke elmélete összhangban van a vázoltakkal, összefonódik az endogén erőforrásokkal, a regionális potenciálokkal, az egyenlőtlen fejlődéssel és az útfüggőséggel, de a többirányú és többsebességű fejlődéssel kapcsolatos elképzelésekkel, a regionális növekedés és fejlődés polarizációs irányzataival is. Mindez azonban szükséges adaléknak, de nem elégséges feltételnek minősül a területi tőke kibontakozásának folyamatában. A területi tőke létrejöttével összefüggésben ennél több magyarázó tényező feltárása indokolt.

3.2. Az Európai Unió területi felzárkóztatást célzó politikája és kritikája

Az elmúlt években a tudományos szféra képviselőinek és az Európai Unió regionális (kohéziós) politikájával¹⁸ foglalkozó szakértőinek oldaláról is egyre gyakrabban merült fel új, a területi differenciákat és azok kezelését jobban magyarázó területfejlesztési elképzelések, alternatív modellek iránti igény.

¹⁸ A regionális, strukturális és kohéziós politika kifejezéseket az uniós anyagok többnyire hasonló jelentéstartalommal kezelik, ám nincs konszenzus azt illetően, hogy az árnyalatnyi különbségek ellenére a kifejezések tekinthetők-e egymás szinonimáinak (Iván 2004, Pogátsa 2009, Szaló 2010). Rechnitzer és Smahó (2011) monográfiájukban kifejtették, hogy a harmadik kohéziós jelentés megjelenése óta az Európai Unió regionális politikájára a kohéziós politika elnevezés is használatos és elfogadott.

A 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott tizenkét közép- és dél-kelet-európai ország belépésével vitathatatlanul és végérvényesen felszínre kerültek az unió országai és régiói közötti fejlettségbeli különbségek. A kohéziós politika célkitűzései – az unió gazdasági és szociális összetartása, harmonikus fejlődésének elősegítése (gazdasági és társadalmi kohézió), illetve a régiók közötti különbségek mérséklése (területi kohézió) – több alkalommal is megkérdőjeleződtek az elmúlt években. Erre a problémakörre több hazai kutató már az előző költségvetési periódusok során is rámutatott (Forman 2000, Kende–Szűcs 2000, Sarudi 2003, Kengyel 2008). A 2000-es évek közepére világossá vált, hogy nem tarthatók a Lisszaboni Stratégiában foglalt reformok, illetve, hogy a Növekedési és Stabilitási Paktum szabályrendszerét, rendelkezéseit sem reformálják meg (Pogátsa 2009), ezen kívül hiányoztak az EU explicit állásfoglalásai, amelyek tovább erősítették a bizonytalanságot a régiók jövőjét illetően (Faragó 2004). A kohéziós politikával kapcsolatos aggályok továbbra is fennállnak; a területi kohézióval kapcsolatos főbb kételyeket újabban Sarmiento-Mirwaldt (2013) tekintette át; a vázolt aggályok közül hármat emelek ki:

- Bár a Lisszaboni Szerződésben az EU fontos céljaként határozták meg a területi kohéziót, a fogalomnak továbbra sem nem létezik általánosan elfogadott meghatározása (a különféle uniós dokumentumokban eltérő definíciók olvashatók, sőt, az ötödik kohéziós jelentés pontos meghatározás helyett még nagyobb rugalmasságot javasolt);
- Továbbra is hiányzik a területi kohézió folyamatának fontosságát magyarázó háttérismeretek részletes tisztázása;
- A szakértők a területi kohéziót problémamegoldó „orvosságnak” tartják (*solution chasing a problem*), ahelyett, hogy a területi kohézióban rejlő problémákat észrevennék.

Elmondható, hogy az elmúlt néhány esztendőben számtalan alkalommal „támadták” az Európai Unió felzárkóztatást célzó politikáját, továbbá a közösségi konvergencia folyamatát. Ennek ellenére, ahogy 2000 és 2006 között, úgy a 2007 és 2013 közötti programozási periódusban is fontos prioritás maradt a konvergencia, amely azt jelenti, hogy a Közösség a régiók közötti fejlettségbeli különbségek csökkentését, az elmaradott térségek felzárkóztatását határozta meg egyik legfontosabb feladatánaként. (E téren a jövőben nem is várható jelentősebb módosulás.)

A konvergencia-célkitűzéssel kapcsolatos aggályok már a XX. század végén megfogalmazódtak, a kérdés azonban különösen napjainkban áll a viták középpontjában. A hazai regionális tudomány több képviselője is felhívta a figyelmet arra, hogy az Európai Unió regionális kiegyenlítést szolgáló politikája több alkalommal kudarcot vallott, mivel a területfejlesztés legjobb szándéka ellenére sem sikerült a fejlettebb és fejletlenebb régiók közötti különbségeket mérsékelni a GDP-ben kifejezett gazdasági teljesítőképesség tekintetében (Horváth 1996, 2004, MNB 2006, Lóránd 2009, Nagy 2010). Szaló (2010) ezzel kapcsolatban a kohéziós politika rugalmatlanságáról, illetve a régiók szükségleteinek figyelmen kívül hagyásáról, az eredmények helyett a szabályosság előtérbe helyezéséről értekezett.

Az 1989-1999 közötti időszakban mind az országok közötti, mind az országokon belüli régiók közötti különbségek általánosságban csökkentek (Garnier 2001), azonban a huszonhét tagúvá növekedett közösségben számos olyan tagállamot találunk, ahol növekedésnek indultak az országon belüli regionális különbségek.¹⁹ Nincs egyértelmű bizonyíték arra vonatkozóan sem, hogy a regionális fejlesztési célokra felhasznált hatalmas összegek minden tekintetben hatékonyan hasznosultak volna (Illés 2008, Nemes Nagy 2009).

Trón (2008) ezzel szemben kiemelte, hogy a strukturális és a kohéziós politika jóvoltából számos területen előrelépés következett be az elmúlt években, évtizedekben, vagyis a kohéziós politikának számos előnye volt (van). A felzárkóztatás növekedési stabilitást eredményezett, a fizikai és emberi erőforrások fejlődésnek indultak, és számos olyan tapasztalat halmozódott fel, amely elősegítette a mások példájából való tanulást. Természetesen az is helytálló, hogy az uniós támogatáspolitikával nélkül a különbségek még inkább növekedhettek volna (Pogátsa 2009), így a kohéziós politikára – legalább az elmaradottság „*circulus vitiosus*” eluralkodása ellen – a továbbiakban is szükség lesz (Illés 2008). A kohéziós politikával annyit mindenképpen sikerült elérni, hogy a legkevésbé fejlett régiók

¹⁹ A kohéziós politika sikerességéről, hatásosságáról, eredményességéről a 2007-ben megjelent negyedik, illetve a 2010-ben publikált ötödik kohéziós jelentésben vázoltak szolgálnak eligazításul. A jelentések megerősítették, hogy az újonnan csatlakozott tagállamok tempósabb növekedést értek el, és az EU régiói összességükben konvergáltak, azonban az egyenlőtlenségek továbbra is jelentősek maradtak (EC 2007, EC 2010).

Megjegyzendő, hogy a korábbi kohéziós jelentések eltérő következtetésre jutottak a felzárkózást illetően. Az első kohéziós jelentés (1996) megállapította, hogy az 1983-1995-ös időszakban a tagállamok közötti jövedelemkülönbséget csökkentek, mindenekelőtt amiatt, mert a négy kohéziós ország (Írország, Görögország, Portugália, Spanyolország) fejlődése felgyorsult. A régiók közötti különbségek azonban lényegében változatlanok maradtak. A 2001-ben közzétett második kohéziós jelentés leszögezte, hogy az Európai Unió kohéziós politikája az 1989-1999 közötti időszakban érzékelhető eredményeket ért el, de a régiók közötti különbségek továbbra is jelentősek maradtak. Hasonló következtetésre jutott az unió 2004-ben publikált harmadik kohéziós jelentése is (Horváth 2004).

fejlettsége és munkaerőhelyezete a fejlettekhez képest nem romlott tovább, hiszen a tagállamok az egy főre jutó GDP-t tekintve közelítettek egymáshoz. Az is bizonyos, hogy az egyenlő feltételek megteremtése iránti vágy, az egyes területek közötti kohézió erősödése, valamint a szolidaritás és méltányosság eszméi további nemzeti és uniós szintű kohéziós programok kiindulópontja lesznek.

A kiegyenlítő mechanizmusok hatásairól tehát régóta – tulajdonképpen a terület- és településfejlesztő politikák megszületése óta – élénk vita zajlik, és a diskussziók napjainkban sem csillapodtak. A szakemberek állandó vitát folytatnak arról, hogy a kiegyenlítés hozzájárul-e a hatékonysághoz, kiküszöböli-e a földrajzi vagy történelmi helyzetből fakadó különbségeket, valamint *fair* versenyt tesz-e lehetővé a gazdaságfejlesztés tekintetében.

A területi kohézióval kapcsolatos polémákat kissé háttérbe szorítva az tapasztalható, hogy a hosszú ideje regionális egyenlőtlenségekkel küzdő Olaszországban az elmúlt években alábbhagyott a konvergenciával és kiegyenlítődéssel kapcsolatos foglalatosság. Az olasz észak–déli megosztottság már hosszú évek óta ikonszerűen jellemzi a területi közeledés kudarcát, így a mediterrán ország területfejlesztéssel foglalkozó kutatói és szakemberei új lehetséges koncepciókat és modelleket kezdtek létrehozni és kidolgozni az ezredforduló után. Egyre jelentősebb teret kapott az a megközelítés, amely szerint a gazdasági és társadalmi jólét szervezési keretének kialakítása nem feltétlenül esik egybe a területi differenciák mérséklésével. Camagni (2007) élesen bírálta az Európai Uniót, véleménye szerint a területi kohéziót igen szűken és rugalmatlanul értelmezi a Közösség, ezért egy minőségileg megfelelőbb, számos indikátort magában foglaló mutatókészletre lenne szükség.

Ez a gondolat olyan irányvonalat alapozott meg, amely szerint a régiók közötti különbségek úgy is csökkenhetnek, hogy a regionális GDP tekintetében nem figyelhető meg számottevő közelítés. Nagy előrelépést jelentett e téren *Fabrizio Barca* 2009 áprilisában készített jelentése a regionális politikáért felelős uniós biztos számára, amely az uniós kohéziós politika jövőjéről zajló vita egyik alapidokumentumává vált. Barca szerint a fejlődést és a hatékonyságot az szolgálja leginkább, ha minden régió adottságait, lehetőségeit, potenciálját a lehető legnagyobb mértékben aknázzák ki. Ez viszont nemcsak akkor lehetséges, ha a területi különbségek csökkennek, hanem abban az esetben is, ha növekednek. A szerző megítélése szerint térségre szabott megoldásokra lenne szükség.

Camagni és a Barca jelentés álláspontját erősítette meg Cochrane (2007) is, aki úgy fogalmazott, hogy a regionális politika hosszú időn keresztül a területi fejlődés kihívásait meglehetősen leegyszerűsített módon közelítette meg, ami azt jelenti, hogy figyelmen kí-

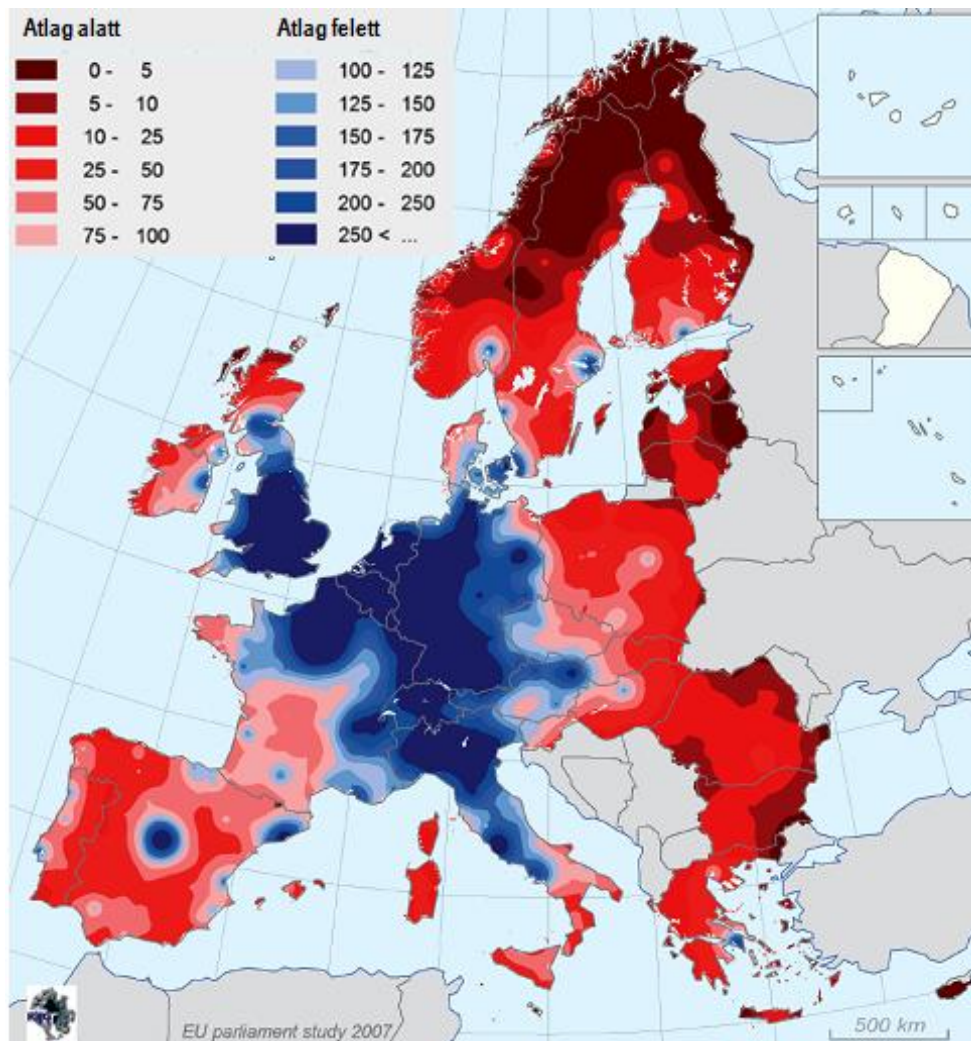
vül hagyta a régiók által bejárt egyedi fejlődési utat, a társadalmi–kulturális sajátosságokat és a belső erőforrásokat. A szerző kifejtette, hogy a fejlesztéspolitikai beavatkozásokat a helyi adottságokhoz illeszkedően szükséges kialakítani.

Hosszan lehetne értékelni az egyes térségek, régiók fejlődését determináló tényezőket, kitérve gazdasági, társadalmi, kulturális, történelmi, földrajzi vagy környezeti faktorok hosszú sorára. Annyi bizonyos, hogy a régiók fejlődésének tanulmányozása kapcsán sem a gazdasági, sem a gazdaságon kívüli szempontok nem hagyhatók figyelmen kívül, úgy is fogalmazhatunk, hogy az elemzőknek nem pusztán gazdasági–gazdaságossági szempontokat kell figyelembe venniük a térbeli egyenlőtlenségek vizsgálatakor (Kengyel 2008). Ha a régiók közötti különbségekről kívánunk nyilatkozni, akkor nem elegendő kizárólag a bruttó hazai termékre (GDP), vagy ennek regionális szintű mutatójára (GRP) ügyelni, hanem más – rendszerint puhább – tényezők (történelmi, társadalmi, környezeti faktorok) alakulását is szem előtt kell tartani.²⁰

Azért sem ajánlatos kizárólagosan a GDP-re vagy a GRP-re támaszkodni, mert a bruttó hazai termékhez való hozzáférés lehetőségei alapvetően eltérnek egymástól az EU területén. Közösségi viszonylatban elmondható, hogy kontinensünk magterületén, illetve a nagyvárosok agglomerációiban kedvezőbbek, az unió perifériáin viszont kevésbé megfelelőbbek a bruttó hazai termékhez való hozzáférés lehetőségei (Nordregio 2004). Ebből pedig az következik, hogy a centrumtérségek és periférikus régiók által elérhető teljesítmény, növekedés és fejlődés különböző (2. ábra).

Ez a jelenség lényegében arra mutatott rá, hogy a területi kiegyenlítődés alapvető akadályba ütközik: nem minden európai élvezi ugyanazokat az előnyöket, továbbá nem minden európai néz szembe hasonló eséllyel a globalizáció kihívásaival. Minden attól függ, hogy milyen a GDP-hez való hozzáférés lehetősége. A regionális GDP nem lehet a különbségek egyetlen mércéje, mert annak növekedése még nem jelent automatikus, valódi felzárkózást a gazdaság szerkezetben, a társadalom működésében, az állami szolgáltatások színvonalában, de még a társadalmi jólét tekintetében sem (Pogátsa 2009).

²⁰ A jelenség nem új, hiszen erre a vonatkozásra korábban több regionális fejlődési elméleti irányzat is rávilágított, köztük Rostow, Friedmann és Richardson klasszikus munkái (Lengyel–Rechnitzer 2004).

2. ábra: A „GDP-hez való hozzáférhetőség” az Európai Unió területén

Forrás: Nordregio (2004).

A bíráló véleményekkel összhangban az Európa Bizottság már a harmadik kohéziós jelentésben azt szorgalmazta, hogy a területi fejlődést a fenntartható és kiegyensúlyozott gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés szolgálatába szükséges állítani (EC 2004, Camagni 2009).

A politikai irányelvekben történő szemléletváltást explicit módon 2005-ben, a luxemburgi elnökség alatt rögzítették. A területfejlesztésért felelős miniszterek közös állásfoglalást adtak ki azzal kapcsolatban, hogy rövid gazdasági időtávon is megfelelőbben, hatékonyabban kell kiaknázni egy régió potenciáljait és *területi tőkéjét*, Európa területi és kulturális sokszínűségét, az összeköttetés és a területi integráció előmozdítását, továbbá ügyelni kell az uniós politikák közötti megfelelőbb koherenciára és a régiók pozicionálásá-

ra. A dokumentum új megközelítésben értelmezte a területi kohézió fogalmát, illetve ezzel kapcsolatban az alábbi három folyamatot emelt ki (EC 2005):

- A regionális és nemzeti területfejlesztési politikák összpontosítása, a regionális lehetőségek és a *területi tőke* alaposabb kiaknázása, ami egyet jelent az európai területi és kulturális sokszínűség tiszteletével és hasznosításával;
- Az európai régiók jobb pozicionálása mind arculatuk erősítése, mind a közöttük lévő összeköttetések és területi integrációjuk lehetővé tételét célzó transzeurópai együttműködés révén;
- Kiegyensúlyozottabb fejlődés biztosítása a meglévő eltérések csökkentése, a területi egyensúlyzavarok elkerülése és a területi kihatásokkal bíró ágazati politikák és a regionális politika következetesebbé tétele révén.

A területi tőke kifejezéssel kapcsolatosan újabb áttörést hozott a 2007 májusában, Lipszében megtartott informális tanácskozás, ahol elfogadták „Az Európai Unió területfejlesztési menetrendje: A különböző régiók versenyképesebb Európája felé” c. dokumentumot, amely több politikai dokumentumra támaszkodik, de legfőképpen az Európai Területfejlesztési Terv (*European Spatial Development Plan*, ESDP) tapasztalatain alapszik. A Menetrend hatására egyre jelentősebb eltolódás vált érzékelhetővé a hagyományosan szerkezetileg gyenge és hátrányos helyzetű régiókkal szemben megfogalmazott aggodalmaktól a versenyképességre való törekvés felé, amely az EU valamennyi régiójában rejlő potenciálok és lehetőségek fejlesztését célzó stratégiák felé való elmozdulást is jelentett.

Az Európai Bizottság Zöld könyve is különböző értelmezéseket tárgyalt a területi kohézióval kapcsolatosan, valamint a területi kohézió és az egyes speciális földrajzi adottságokkal jellemezhető területek kezelésével összefüggésben, de foglalkozott a területi tőke mobilizációjának kérdésével is. A Zöld könyv interpretációjában a kohézió túlmutat az elmaradott régiók felzárkóztatásán, a gazdasági teljesítmény mennyiségi kiegyenlítésének, illetve a különböző fejlettségű régiók közelítésének szemléletén (NFGM–VÁTI 2009). Az elmozdulás bizonyos eltolódásokat feltételezett a területfejlesztési politika prioritásaiban és az eszközök allokációjában; a koncepció inkább a kínálatoldali eszközöket és az alulról jövő fejlesztési kezdeményezéseket preferálta a központi újraelosztó politikához képest.

Több uniós dokumentum is rávilágított tehát arra, hogy lényeges felismerni azt, hogy a helyi és a regionális fejlődés sikere nem csupán szűk gazdasági szempontokon múlik, vagyis nem elegendő a GDP-re vagy a GRP-re, illetőleg az azokat meghatározó tényezőkre

tekintettel lenni, mert a területi fejlődés a gazdasági szereplők koalíciójától, intézményes együttműködésétől, valamint természeti és épített környezetükhöz való viszonyuktól is függ. Lengyel (2000) ezt úgy fogalmazta meg, hogy a gazdaság szereplőinek – és a gazdaságpolitika irányítóinak – fel kell ismerniük, hogy a versenyképességi tényezők nagy része egyedi, vagyis nem lehet átvenni más régiók sikeres gyakorlatát. A területi tőke akkor értelmezhető megfelelően, ha alulról építkező, intenzív és komplex szempontrendszerre kiterjedő együttműködés során „aknázzák ki”.

Végül megállapítható, hogy a legfrissebb területi folyamatokat meghatározó területi anyagok – így például magyar Európai Unió elnökség irányításával elfogadott Területi Agenda 2020²¹ – is jelentős szerepet játszottak a területi tőkével kapcsolatos területfejlesztési kérdések előmozdításában. Az Európa 2020 Stratégiában megfogalmazott prioritások arról árulkodnak, hogy az Európai Bizottság elsőrendűnek tartja a fenntartható növekedés (*sustainable growth*), az intelligens növekedés (*smart growth*), valamint a helyi tudáson, innováción, kultúrán és egyéb tényezőkön alapuló gazdaság (*inclusive growth*) feltételeinek megteremtését (EB 2010). Ezzel a folyamattal úgy tűnik, hogy a Közösség ráirányított figyelmét a lokális gazdaságfejlesztés központi „filozófiájára”, miszerint a gazdasági és társadalmi problémák sikeres megoldásához a helyi adottságokra épülő stratégiákra van szükség.

Több uniós dokumentumban megjelent tehát a területi tőke fogalma, amely az uniós fejlesztéspolitika egyik fontos szakkifejezésévé válhat a jövőben.

3.3. A „fenntarthatósági koncepciók” változása

A közgazdaságtan legfontosabb kérdései közé tartozik a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás. A társadalom szükségletei korlátlanok, míg ehhez képest – a klasszikus felfogás szerint – az erőforrások, a nyersanyagok, az energia és a (képzett) munkaerő mennyisége szűkös. Perman et al. (1996), illetve a Világbank (2006) új megközelítéseket kínáltak a szűkösség tartalmának átértékeléséhez, valamint a fenntarthatóság fogalmának újragondolásához.

Míg korábban a tudósok a fenntarthatóságot főként a kibocsátás oldaláról (*output*) vizsgálták, addig napjainkban jobban hangsúlyozzák a bemeneti oldal (*input*) tényezőit.

²¹ A Területi Agenda 2020 dokumentum három alkalommal említette a területi tőkét: először a hely-alapú (*place-based*) megközelítésekkel kapcsolatban, majd a természeti és kulturális örökség védelmével összefüggésben, végül a szakpolitikák területi koordinációját erősítő tényezőként.

Perman et al. (1996) munkájukban bemutatták, hogy több teória született a fenntarthatóság magyarázatára. A kutatók a gazdasági fenntarthatóság lényegét hosszú időn keresztül az erőforrások és a kibocsátás mennyiségének szinten tartásában ($Q_1=Q_2=\dots=Q_n$, Q a kibocsátást, n az évek számát jelöli), majd a társadalmi jóléti függvény maximalizálásában ($SWF_1=SWF_2=\dots=SWF_n$, SWF a társadalmi jóléti függvényt jelöli) látták. Később olyan koncepciók fogalmazódtak meg, amelyek azt szorgalmazták, hogy az energiaforrásoknak nem szabad csökkennie ($EN_1=EN_2=\dots=EN_n$, EN az energiaforrásokat jelöli), így például új energiamezők vagy lelőhelyek feltárásával lehet elkerülni, hogy a termelési mennyiség ne csökkenjen. A XX. század utolsó harmadára világossá vált, hogy a klasszikus termelési tényezők szűkösek, a termelés hagyományos erőforrásokon alapuló fenntarthatósága nem biztosítható. Az outputoldali és energiaforrásokat számításba vevő elméletek nem vesztették el létjogosultságukat, azonban a figyelem középpontja napjainkban új erőforrásra helyeződött, méghozzá a nemzetek és régiók nem megfogható, nem anyagi adottságaira. A Világbank jelentése egyértelművé tette, hogy a gazdálkodás egyes anyagi formái a gazdálkodás nem anyagi eszközeivé alakíthatók át, és így biztosítható a jövőbeni (gazdasági) fenntarthatóság. Ha ezt az egyes országok és régiók nem ismerik fel, akkor a fejlettségbeli különbségek megmaradnak, és az ezredforduló után tovább növekedhet a szakadék a gazdag és szegény országok között, valamint az egyes országokon belül (Worldbank 2006).

Az országok és régiók fenntartható gazdagsága – az új szemlélet szerint – a természeti, az előállított és a nem megfogható tőke egyensúlyában keresendő (Perman et al. 1996). A logika szerint a természeti és termelt tőke csökkenése pótolható a nem megfogható tőke mennyiségének növelésével. Képletszerűen a gazdasági fenntarthatóság új „kritériuma” a következő formában fejezhető ki: ha NaK^r jelöli a természeti tőkét (*natural capital*), PrK^r a termelt tőkét (*produced capital*), illetőleg ItK^r a megfoghatatlan tőkét (*intangible capital*), akkor:

$$NaK^r_1+PrK^r_1+ItK^r_1 = NaK^r_2+PrK^r_2+ItK^r_2 = \dots = NaK^r_n+PrK^r_n+ItK^r_n.$$

Mivel az indexszámok növekedésével az egyenletben szereplő NaK tag értéke a természeti erőforrások egyre nagyobb mértékű kifosztása miatt csökkenő tendenciájú, és a visszaesést csak részben kompenzálja a PrK tag növekedése – amely egyébként recesszió vagy válság esetén szintén csökkenthet –, a harmadik tagnak, az immateriális tényezők növekedésének szükséges biztosítani a fenntarthatóságot. Az összefüggés alapján elméletileg belátható, hogy a nem megfogható tőke szerepe – amelyet Marshall „*environment*”-nek nevezett (OECD 2001) – felértékelődik a nemzet- és a regionális gazdaságokban. Nagy

jelentőségűek tehát a nem anyagi tőketényezők, hiszen ezek segítségével hosszú távon biztosítható valamely ország vagy térség fenntartható gazdasági fejlődése.²²

3.4. A kínálatoldali megközelítések iránti igény

A területi tőke tudományos életben való valódi áttöréséhez szükség volt egy negyedik feltétel teljesülésére is. Camagni (2008a) területi tőkéről írt alapmunkájában kifejtette, hogy a regionális fejlődési folyamatok elemzése során az elmúlt években a hosszú távú kínálatorientált megközelítés sikeresebb volt, mint a keynesiánus értelemben vett, szigorúan keresletorientált elmélet, mert a regionális belső kereslet hosszútávon nem lényeges eleme a regionális növekedés ösztönzésének. Camagni szerint ennek legfőbb oka az állandóan bővülő nemzetközi és interregionális munkamegosztás, amely oda vezetett, hogy az egyes régiók túl- vagy aluteljesíthetik az átlagot más régiók kárára vagy javára, vagyis hosszabb távon nem szükségszerű, hogy a régiók egyformán részesedjenek a nemzetközi kereskedelem növekedésének előnyeiből.²³ Giffinger (2007) ehhez hozzátette azt is, hogy a kereslet növekedése és a növekvő skáláhozadék közötti kölcsönhatás nem egyformán pozitív előjelű a régiók viszonylatában, valószínűleg csupán rövidtávon működik, illetőleg leggyakrabban a regionális specializáció esetében érvényesül.

A logika alapján a kínálati oldal elemeiből indulva kell a régiónkénti megkülönböztett növekedési képességet értelmezni, esetleg előre jelezni. A kínálati megközelítés megfelelő magyarázatot ad a teljesítménybeli különbségekre, különösen akkor, ha jelentős kumulatív hatások is szerepet játszottak a gazdálkodásban, és döntően befolyásolták a győztes és vesztes régiók tipológiáját.

A kutatók jelentős része az utóbbi időben sokkal érzékenyebb és fogékonyabb lett a régióspecifikus növekedési pályák pontosabb meghatározására. Ez azt jelenti, hogy minden régió vagy város lehetséges növekedését és fejlődését alapvetően a helyben meglévő eszközök, erőforrások, továbbá ezek hatékony kihasználása határozza meg. A regionális gazdasági folyamatokkal összefüggő belső tényezők, erőforrások feltárásának hangsúlyozását alátámasztja az a tény, hogy a kínálati tényezők beruházásokat képesek vonzani az egyes

²² A fenntarthatósági koncepciók változása, ha nem is hasonló megfogalmazásban, de összhangban van az Európa 2020 stratégia irányelveivel.

²³ Az új megközelítést néhány további teoretikus elem is segítette. Ide sorolható Malmgren és Simon racionalitás és döntéshozatal-elmélete, a közgazdaságtani intézményi irányzat megállapításai, az olasz iskola kognitív megközelítései, a francia közelségelmélet, valamint az innovatív környezettel kapcsolatos GREMI-elmélet meggondolásai, és nem utolsósorban, Storper „kihasználatlan egymásrautaltság” elmélete (*untraded interdependencies*) (Camagni 2008a).

térségbe, ezek pedig jelentős, magasabb hozadékkal és gyorsabb megtérüléssel kecsegtetnek, mint a tér bármely más pontján.

A területi tőke elmélete az előzőekben vázolt felfogást húzza alá, az elméletben ugyanis kifejezésre jut a különböző földrajzi területek közötti távolság úgy, hogy az adott térségben élő beruházók („*insider-ek*”) kedvezőbb megtérülést támaszthatnak beruházásaikkal szemben, mint az adott térségen kívül élők („*outsider-ek*”). A helyi gazdaság szereplői megfelelőbben ismerik az adott térség gazdasági folyamatait, így hatékonyabban tudják használni eszközeiket és erőforrásaikat (Camagni 2008a). Ezen kívül a közelség és a helyi miliő csökkenti a bizonytalanságot a gazdasági döntések meghozatalakor, de növeli a helyi gazdaság folyamataira vonatkozó információk megszerzésének esélyét (Camagni 1991, Capello 2001). Ebben az értelemben a régiók nem a ricardoi komparatív előnyök elve alapján versenyeznek egymással, hanem sokkal inkább a Smith által képviselt abszolút előnyök játékszabályai szerint (Fenyővári–Lukovics 2008, Fábián–Tóth 2009).²⁴

Végül, a kínálatoldali megközelítésekkel kapcsolatosan megállapítható, hogy nem létezik átlagosan megfogalmazható területfejlesztési stratégia, az innováció és a modernizáció útjai különböznek. A hely-alapú fejlesztési stratégiák szerves összefüggésben vannak azokkal a kínálati tényezőkkel, amelyek egy adott térség területi tőkéjének alkotóelemei is.

²⁴ A komparatív előnyök elmélete amúgy sem érvényesül tisztán és egyértelműen a régiók szintjén, ebben a dimenzióban inkább használatos az abszolút előnyök elve (Lengyel–Rechnitzer 2004).

4. A TERÜLETI TŐKÉHEZ KAPCSOLÓDÓ KONCEPCIÓ- ÉS MODELLALKOTÁSI KÍSÉRLETEK

4.1. A területi tőke lehetséges megközelítései és alapmodellje

Az elmúlt időszakban jelentősebb számban jelentek meg a területi tőkéhez kapcsolódó nemzetközi közlemények, amelyek egyes esetekben szerényebben, máskor viszont koncepció- és modellalkotási szándékkal kívántak hozzájárulni a fogalommal kapcsolatos ismeretanyag bővítéséhez.

Az OECD (2001) tanulmány szerint a területi tőke meghatározásában érintett területi beruházások fontosságát akkor ítélnéjük meg, ha a befektetéseknek a terület egység egyedi jellemzőitől függő következményeit vesszük figyelembe. Az OECD Catinre (1995) hivatkozva három markánsabb sajátosságot – pontosabban hatást – különböztetett meg:

- A multiplikátor-hatás ebben a kontextusban egyrészt a termelők kínálatának és a fogyasztók keresletének, másrészt a növekvő regionális jövedelmek túlcsoportulására utal. Az ún. spillover hatások nagymértékben függenek a regionális adottságoktól, de szerepet játszik a helyi termékek iránti keresletre való és a térség gazdasági nyitottságára vonatkozó hajlandóság is;
- A termelékenység-hatás egyrészt a beruházások nagyobb méretgazdaságosságából, másrészt az agglomerációs előnyökből vezethető le, amely a gazdasági tevékenységek koncentrálódásával (lokalizációs előnyök), illetve a népesség, az infrastruktúra és az üzleti szolgáltatások összpontosulásával (urbanizációs előnyök) áll szoros összefüggésben;
- A versenyképesség-hatást az alacsony import vagy a magasabb export generálja, mivel feltételezhető, hogy a helyi termelés minőségének javulásával lehetőség nyílik a behozatal csökkentésére és a kivitel növelésére.

Zonneveld és Waterhout (2005) elismerték, hogy minden régióknak megvan a sajátos területi tőkéje, amelyet „útfüggőség tőkének” is neveztek (*path-dependency capital*). A területi tőke kettős felosztását tartották szerencsésnek, így koncepcióalkotásuk során szerkezeti jellemzőkről és földrajzi fekvésből adódó jellemzőkről értekeztek. Egy másik munkájában Waterhout (2007) az Európai Területfejlesztési Terv nagy reménységeként tekintett a területi tőke fogalmára, amely alkalmas lehet a különböző fejlettségi pozíciók megfelelőbb megvitatására, de a területi szintek közötti konfliktusok feloldására is. Újabb tanul-

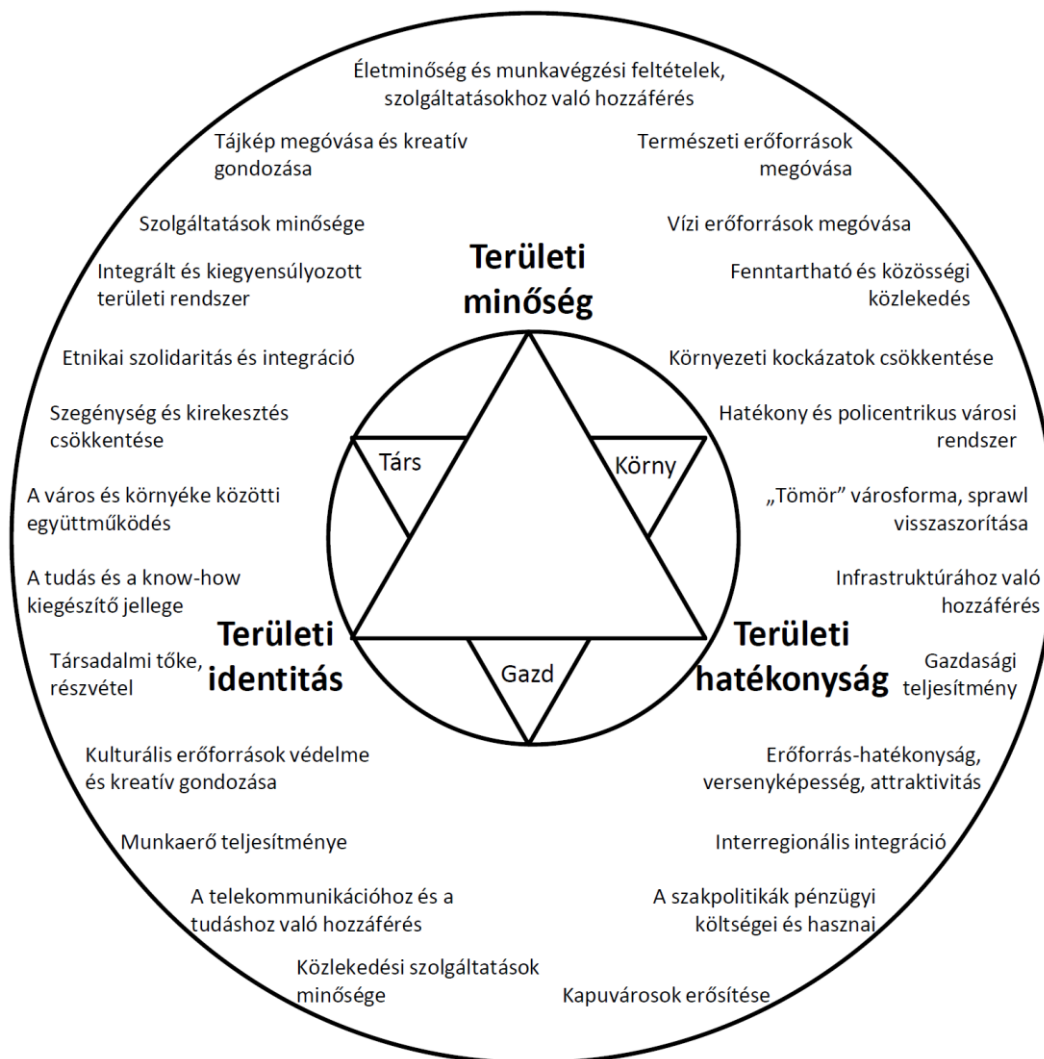
mányukban Zonneveld és Waterhout (2010) megőrizték a területi tőke összetevőinek ket-tősségét azzal a névváltoztatással, hogy a strukturális jellemzőket kemény változóknak nevezték (földrajzi tényezők, infrastruktúra, természeti erőforrások), a társadalmi és kulturális erőforrásokat pedig a puha változók közé sorolták (intézmények, bizalom, helyi kormányzás rendszere). Ezen kívül a területi tőkére a területi kohézióval kapcsolatos aggályok feloldására alkalmas lehetőségként tekintettek (*territorial cohesion through territorial capital*).²⁵ E folyamatban a helyi szereplők tudásának és képességeinek „helyzetbe hozása” lényeges mozzanat, a rugalmas intézményi megoldások részesítendőek előnyben, valamint fontos összetevőként azonosítható a regionális szervezeti kapacitások „elérhetővé tétele” is. A területi tőkén alapuló területi kohézió megközelítés továbbá azt is magában foglalja, hogy a regionális támogatások allokációja során a területi ésszerűség (*territorial reasoning*) szempontjaira szükséges ügyelni.²⁶

Camagni (2005) is mélyrehatóan foglalkozott a területi tőke és a területi kohézió kapcsolatával, és megállapította, hogy három komponense van a területi tőkén nyugvó területi kohézióknak (3. ábra):

- Területi minőség (*territorial quality*), amely egy térség társadalmi–kulturális sajátosságaiából és természeti–épített környezetéből vezethető le. Camagni ide sorolta az életminőséget, a megfelelő dolgozói környezetet, a közszolgáltatásokhoz, illetve egészségügyi és oktatási intézményekhez való hozzáférést;
- Területi hatékonyság (*territorial efficiency*), amely a gazdasági és fizikai környezet függvényében alakul ki. Ide sorolható természeti erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás, a vállalatok versenyképessége, a térség megközelíthetősége, elérhetősége és a régió külső gazdálkodók számára vonzóvá tétele;
- Területi identitás (*territorial identity*), amely a társadalmi–kulturális, illetve a gazdasági alkotóelemek összefonódásából tevődik össze. Camagni többek közt ide sorolta a társadalmi- és tudástőkét, a speciális helyi tényezőket, a produktív foglalkoztatási ágakat és a kompetitív előnyöket.

²⁵ Ugyanez a felfogás érhető letten Sarmiento-Mirwaldtnál (2013) is, aki a területi tőkére a területi kohézió legmegfelelőbb értelmezéseként tekintett.

²⁶ Zonneveld–Waterhout (2010) szerint ez azt jelenti, hogy az egyes térségek területi tőkéje alapján lehetőség adódhat a regionális politika prioritásainak megfelelőbb megfogalmazására, kidolgozására.

3. ábra: A területi tőke és a területi kohézió kapcsolódási pontjai

Forrás: Camagni (2005).

Camagni (2005) megállapításaira hivatkozva Finka (2007) a területi tőkére a területi kohézió lehetséges új megközelítéseként tekintett. A területi tőkét helyi bázisú komparatív előnyként és az endogén fejlődés fontos összetevőjeként értelmezte, valamint kiemelte, hogy a kohéziós politika nem értelmezhető kizárólag az uniós szakpolitikák szintjén, hanem az alsóbb területi szintek esetében is értékes megállapításokat nyújthat (e gondolatok Zonneveld–Waterhout (2010) írásában is megjelentek).

Davoudi et al. (2008) a helyi kormányzás és a területi kohézió szempontjából értékelték a területi tőke jelentőségét, valamint elismerték, hogy bizonyos befektetések kedvezőbb megtérülést biztosítanak a tér bizonyos pontjain. Kiemelték továbbá, hogy a területi tőke „menedzselése” mindenekelőtt a helyi és regionális kormányzatok feladata, hiszen e szervezetek képesek a helyi szereplők és erőforrások aktivizálására.

A területi tőke és az innovációk szoros összefonódására világított rá írásában Marsh (2008). Egy térség innovációs erejében rejlő kapacitások kiaknázásának legmegfelelőbb módját a területi tőke megfelelő feltérképezésében (kínálati oldal), a helyi szereplők (döntéshozók, szakértők, üzleti szféra, lakosság) közötti elkötelezettség erősítésében, valamint az innovációs szükséglet kinyilatkoztatásában (keresleti oldal) látta.

Zamora et al. (2008) a területi tőkét a szociológia, a politika- és a közgazdaságtudomány oldaláról elemezték. A társadalmi oldallal kapcsolatban fontosnak tartották a kooperatív és szinergikus hálózatok előmozdítását, kormányzati szempontból a közösségfejlesztésért tett erőfeszítéseket hangsúlyozták, míg a gazdasági oldallal kapcsolatban a megfoghatatlan hasznosság (*intangible utility*) jelentőségét emelték ki.²⁷

Camagni (2008a) a területi erőforrások széles spektrumát tekintette át, koncepciójának autentikus alapját a különböző javakért folyó rivalizálás (erős, közepes, gyenge verseny) és azok anyagi jellemzőinek (megfogható termékek, köztes osztály, immateriális termékek) megkülönböztetése, elhatárolása, teoretikus felosztása adta. A területi tőke lehetséges alkotóelemeit Camagni egy 3×3-as mátrixban foglalta össze. A térségek endogén erőforrásaival kapcsolatosan kilenc összetevőt (blokkot) különböztetett meg, amelyeket hagyományos erőforrások – magán és társadalmi állótőke-állomány, természeti és kulturális erőforrások, infrastruktúra, humán tőke, társadalmi tőke – és innovatív elemek – kapcsolati tőke, vállalati és K+F együttműködések, hálózatok, összeköttetés, befogadó készség, agglomerációból eredő gazdaságosság – szerint differenciált.

A mátrix cellái végeredményben egy adott régió megfogható és kevésbé megfogható elemeit tartalmazzák, amelyekért egyes esetekben erős rivalizálás, más esetekben viszont kevésbé intenzív versengés tapasztalható. A felosztásban olyan erőforrások, potenciálok, adottságok, továbbá a termelési és együttműködési folyamatok végtermékei szerepelnek, amelyek fokozatosan alakítják, formálják a térségek arculatát (4. ábra).

²⁷ Zamora et al. (2008) a területi tőke kifejezésére képletet is alkottak, amely szerint a területi tőke = $SC_{\text{összes}} \times (B/C)_{\text{összes}} = \sum [SC_1 \times (B/C)_1 + \dots + SC_n \times (B/C)_n]$, ahol SC a társadalmi tőke multiplikátor, B a befektetések nettó hozama, C pedig a befektetések nettó költsége.

Erős rivalizálás	Magán állótőke állomány	Kapcsolati magánjellegű szolgáltatások:	Humán tőke:
	Tiszta magánjavak Pénzben kifejeződő externáliák (hard) Díjköteles javak (kizárólagosság)	- Cégek külső kapcsolatai, partnerek - K+F eredmények transzfere Egyetemi spin-offok	- Vállalkozói szellem - Kreativitás - Magán know-how Pénzben kifejeződő externáliák (soft)
Nem tiszta magánjavak Klub javak	Magánhálózatok, tulajdonosi (saját) hálózatok	Kooperációs hálózatok:	Kapcsolati tőke:
	Közös források, kollektív javak: - Vidék, tájkép - Kulturális örökség	- Stratégiai együttműködések (K+F-ben, tudásban) - PPP a szolgáltatásokban és tervezésben Természeti és kulturális erőforrások szabályozása	- Együttműködési képesség - Közös cselekvésre való képesség - Közös kompetenciák
Nem tiszta közjavak Kevert közjavak	Természeti és kulturális erőforrások	Ügynökségek K+F transzferére	Társadalmi tőke:
Tiszta közjavak Gyenge rivalizálás	Társadalmi állótőke, Infrastruktúra	Befogadóképesség az új eszközök iránt Összeköttetés Agglomerációból fakadó gazdaságosság	- Intézmények - Viselkedési modellek, lokális értékek - Bizalom, hírnév - Kapcsolatépítésre, egyesülésre, társulásra való hajlandóság
	Megfogható, tárgyi jószágok, javak	Vegyes elemek (köztes osztály)	Immateriális jószágok, javak

4. ábra: A területi tőke komponensei:

a „hagyományos négyszög” és az „innovációs kereszt”

Forrás: Camagni (2008a).

A felosztás alapján kirajzolódott négy cella²⁸ (erős és gyenge rivalizálású, megfogható és immateriális jószágok köre), amelyek tradicionális növekedési és fejlődési komponenseket tartalmaznak. Közös jellemzőjük, hogy széleskörű szakirodalmi bázissal rendelkeznek, és könnyen mérhetők – olyan kategóriák, amelyekkel kapcsolatosan nagyszámú alap- és empirikus kutatási anyag állnak rendelkezésre –, illetve közvetlenül bekapcsolhatók a klasszikus termelési függvénybe (Capello et al. 2011). Camagni alapján a területi tőke tradicionális elemei az ún. „hagyományos négyszög”-ben (*traditional square*) kaptak helyet.

Az osztályozás alapján kialakult egy másik csoport is,²⁹ amelyek nehezebben meghatározható, komplexebb kategóriákat tartalmaz, és ahol az összetevők határai nem élesek. E

²⁸ A 4. ábrán fehér színnel jelölve, vagyis a mátrix négy sarka.

²⁹ A 4. ábrán szürke színnel jelölve, vagyis a mátrixban lévő kereszt.

tényezők adják egyrészt a hagyományos négyszög erőforrásainak „kötőanyagát”, másrészt minden olyan szellemi jellegű erőforrást, amelyek a tradicionális tényezők mellett felhalmozódnak a helyi gazdaságban. További lényeges jellemzőjük, hogy jótékony hatással vannak a tudásteremtés és –hasznosulás folyamatára, az innováció feltételeinek megteremtésére, továbbá a fizikai tőkével, a munkatényezővel és a humán tőkével összefonódva kedvezőbb megtérülést biztosítanak egy-egy helyi befektetés esetében (Capello et al. 2011). Camagni alapján a hagyományos négyszög erőforrásait összeillesztő komponensek az ún. „innovációs kereszt”-ben (*innovative cross*) foglaltak helyet. E tényezőkre megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a területfejlesztésben, mivel az innovációs keresztben helyet foglaló komponensek esetében jelentős a térbeliség kérdése, a tradicionális tényezők mellett a régiók fejlődésének kulcsát, zálogát jelentik.

A tárgyi javakat, a természeti erőforrásokat, a humán és a társadalmi tőkét nagymértékben befolyásolják az „innovációs kereszt” elemei, sok múlik tehát a „kötőanyag” erősségétől. Végző soron az együttműködési képesség mértéke, a bizalmi tőke szintje, a kooperációs hálózatok és közös források nagysága, az agglomerációból fakadó gazdaságosság, a fogadókészség és az összeköttetés illeszti egymáshoz a hagyományos négyszög tényezőit. Capello et al. (2011) szerint az összetevők együttesen katalizátorként működnek a regionális gazdasági folyamatok során, az „innovációs kereszt” elemeinek mobilizálásával pedig több eredmény érhető el:

- Stratégiai–politikai szempontból: társadalmi konfliktusok megelőzése, belső társadalmi és területi kohézió megerősítése, közös kulturális és társadalmi értékek együttes kiaknázása, regionális identitás („mi” tudat) megerősödése;
- Gazdasági–gazdálkodási szempontból: gazdasági együttműködések megerősítése, közjavak körének szélesítése, tranzakciós, motivációs és szállítási költségek csökkentése, a régió erőforrásainak hatékony kihasználása, méretgazdaságosabb termelés, a versenyképesség javítása.

Camagni modellje több hasonlóságot mutat más koncepciókkal is. Vázquez Barquero (2002) egy területi egység fejlődését a *hardware*, a *software* és az *orgware* jellemzőivel írta le. A szerző szerint a *hardware* fejlesztés a kemény tényezők korszerűsítését (pl. infrastruktúra), a *software* fejlesztés pedig a puhább tényezők (pl. az emberi tőkébe való beruházás) megújítását foglalja magában. Vázquez Barquero felhívta azonban a figyelmet arra, hogy a sikerességhez szükség van egy harmadik tényezőre, az együttműködések, kapcsola-

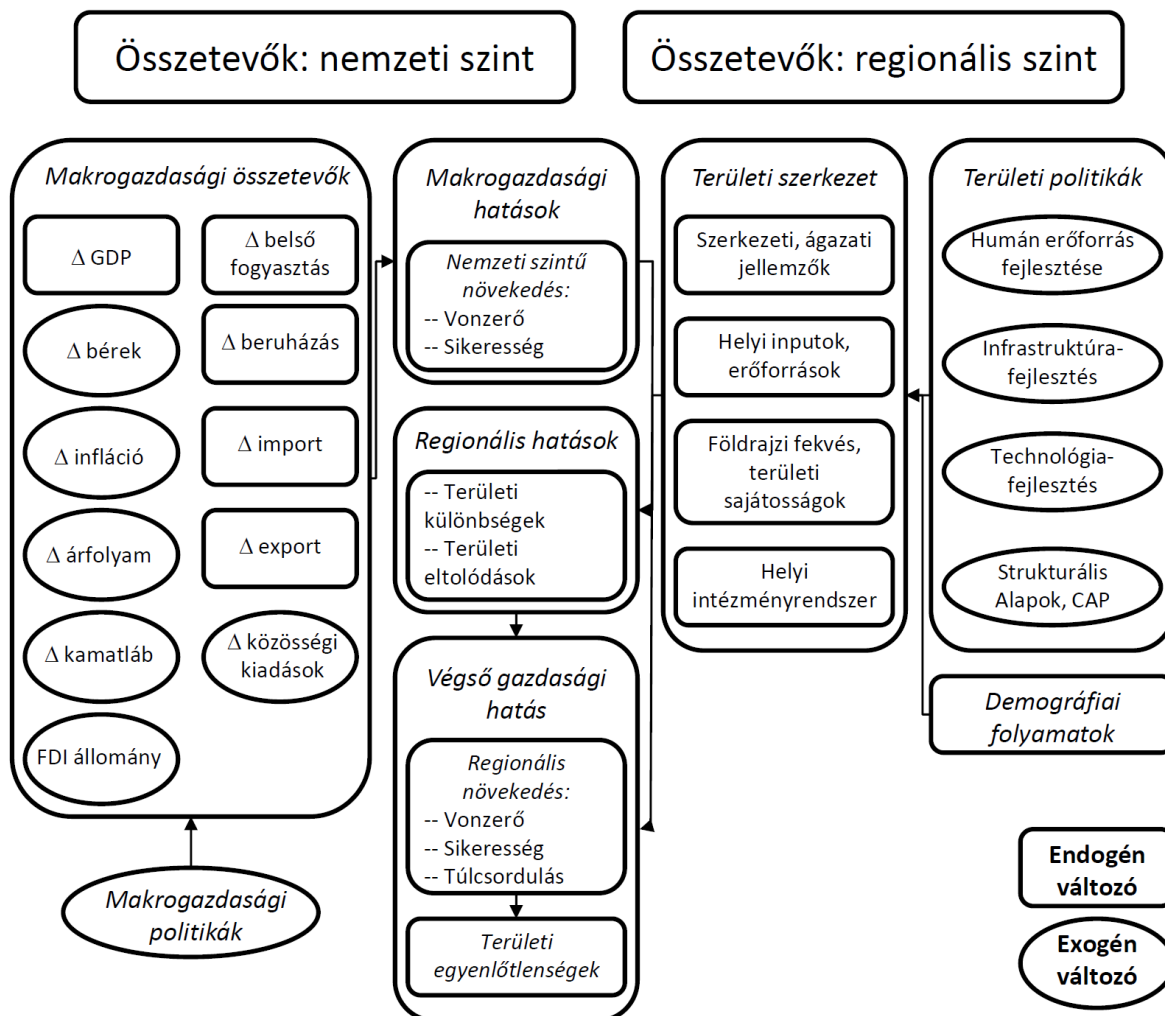
tok működésére, amit *orgware* fejlesztésének nevezett el. Camagni modelljében a „hagyományos négyszög” elemei jelentik a *software* és a *hardware*, az „innovációs kereszt” összetevői pedig az *orgware* fejlesztés kulcsát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a fejlesztés *soft*- és *hardware* tényezőit az *orgware* elemek „forrasztják össze”.

Camagni modellje azonban nemcsak a fenti megállapításokkal hozható összefüggésbe, hanem Porter rombuszmodelljének tényezőfeltételeivel is. Az input feltételek specifikumaik alapján, illetve egy-egy iparág tekintetében általános vagy speciális tényezők lehetnek. Lengyel (2010, 74) kifejtette, hogy az általános tényezők – mint például az úthálózat, a hírközlés, a motivált munkaerő stb. – „magas szintje szükséges, de nem elégséges feltétele a vállalati versenyelőnyök kialakulásához és fenntartásához”. Hasonlóan, a területi tőke 3×3-as modelljében az egyes térségekben felhalmozódott konvencionális erőforrások (a „hagyományos négyszög” elemei) szükséges, de nem elégséges feltételei a területi tőke növeléséhez. További analógia figyelhető meg abban, hogy a rombuszmodell speciális tényezői – mint például a speciális szakképzést nyújtó intézmények, K+F intézmények stb. – versenyelőnyöket hoznak létre egy-egy iparágon belül (Lengyel 2010), éppen úgy, ahogy az „innovációs kereszt” tényezői is meghatározzák a régiók területi tőkéjének mértékét. Camagni alapmodellje alapján, ha valamely régió kihasználja a területi tőkében rejlő lehetőségeket, akkor lehetővé válik olyan rentábilis tevékenységek fejlesztése, amelyek abszolút előnyhöz vezetnek, de a nyereségi szempontokon túl, a közelségből fakadóan, lehetőség nyílik a bizonytalanság csökkentésére is.

Camagni területi tőke koncepciójához több hozzáfűzést is tett. Az elmúlt pár évtized fejlődési szakaszait értékelve megállapította, hogy az új évezredben a regionális fejlődés mozgatórugójává a kapcsolati tőke, a kollektív tanulás és az összeköttetések váltak, ezek az elemek pedig részei a területi tőkének.³⁰ Camagni (2008b) kifejtette, hogy a területi tőke elmélete a francia típusú területfejlesztéshez (*aménagement du territoire*) áll a legközelebb, valamint felhívta a figyelmet a koncepció egyik legkritikusabb pontjára, nevezetesen a gazdasági, természeti és kulturális jellegű erőforrásokkal való azonos bánásmódra, a gazdasági és nem gazdasági tényezők egyenértékű súlyozására.

³⁰ Camagni (2008b) nézetei szerint az egyes évtizedekben különböző tényezőkön alapult a regionális fejlődés. Míg az 1950-es években az infrastruktúra fejlesztésében, az 1960-as években pedig a kihelyezett tevékenységekben, a növekedési pólusokban és az exporttevékenységekben látták egy-egy térség sikeres fejlődését, addig egy évtizeddel később már a kis- és középvállalkozások tevékenységei, illetve a helyi kompetenciák kerültek előtérbe. Az 1980-as években az innovációk és a technológiák diffúziója, valamint a helyi milió, ezt követően pedig a tudásbázis, a megfoghatatlan tényezők és a helyi kultúra vált domináns fejlődési faktorrá.

Capello (2008) a regionális növekedés tanulmányozására és előrejelzésére alkalmas ún. MASST-modell (*MAcroeconomic, Sectoral, Social and Territorial Model*) keretein belül összegezte a nemzeti és regionális szintű exogén és endogén változók halmazát, kiemelve a területi tőke fontosságát (5. ábra).

5. ábra: A MASST-modell struktúrája

Forrás: Capello (2008) alapján saját módosítás.

A modell – amely az endogén növekedés, a kumulatív kauzalitás és az új gazdaság- földrajz elméletein alapszik – erőssége, hogy több ok-okozati hatást tárt fel a makrogazdasági összetevők és a regionális szerkezetet meghatározó – nem csupán gazdasági – jellemzők, erőforrások között. Capello a nem megfogható területi tényezők megfelelőbb leírására, valamint a területi sajátosságok és regionális spilloverek kifejezésére fejlesztette ki a modellt, amelynek alap gondolata, hogy a nemzeti és a regionális GDP alakulása eltér egy-

mástól, és ennek háttérben a régiók különböző versenyképessége áll, ez viszont a helyi tényezők jellemzőire és a területi tőkére vezethető vissza.³¹ Megjegyzendő, hogy az elmúlt pár esztendőben a MASST-modell háttérbe szorult, mert a területi tőke empirikus vizsgálatainak során a modelltől eltérő módszertani eljárások jutottak érvényre.

Az európai középvárosi szint fejlődése tekintetében emelte ki Kunzmann (2009) a területi tőke jelentőségét. A középvárosok fejlődése során számos kihívásra világított rá (demográfiai változások, korosodó társadalom, a gazdaság koncentrálódása, értékek és preferenciák változása, bonyolult politikai irányelvek és kozmopolitizmus), azonban úgy vélte, hogy e jelenségek kockázata a helyi gazdasági, társadalmi és politikai környezetet egyaránt felölelő, területi tőke alapú fejlesztésekkel csökkenthető. Kunzmann szerint a területi tőke néhány összetevőjére nagyobb figyelmet kell fordítani, mint a többi tényezőre (pl. kulturális hagyományok, helyi identitás, tacit tudás, helyi cégek „beágyazódása”, informális kapcsolatok rendszere, átláthatóság és nyilvánosság, vállalkozói készségek, megfelelő falu-város és nemzetközi kapcsolatok).

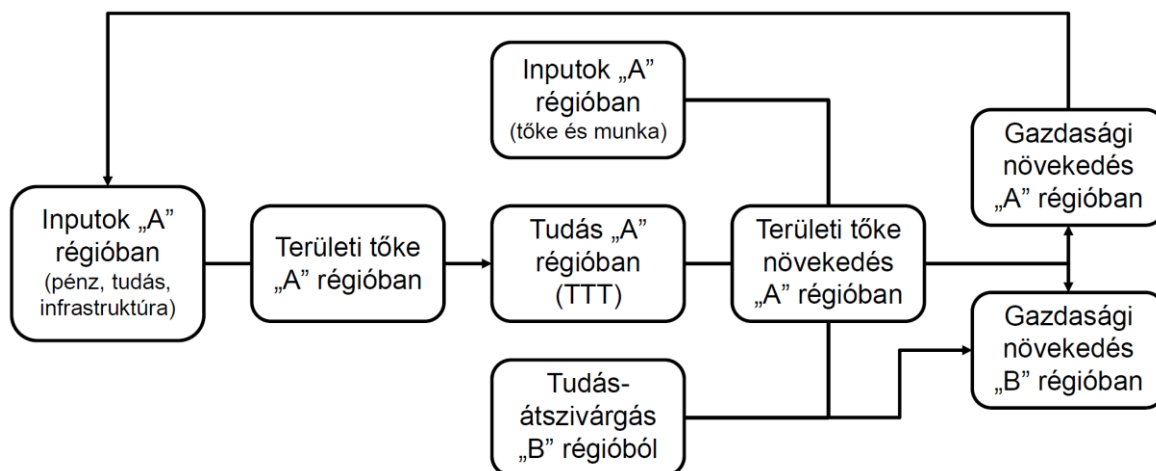
Damsgaard (2009) szerint a területi tőke az emberi erőforrások, az üzleti környezet, a kemény és a puha infrastruktúra, illetve a természeti tényezők együttese, amelynek nagy szerepe van a területi integráció előmozdítása során. Damsgaard a Balti-tenger mentén fekvő országok példáján, elméleti szinten illusztrálta, hogy a területi tőke összetevői miként dinamizálhatják a városok közötti együttműködést. Kiemelte, hogy a pénzügyi tőke, a termékek és a szolgáltatások áramlása mellett jelentős az infrastrukturális, az intézményi és a mentális tényezők kölcsönös „cseréje”.

Camagni modelljéhez Rota (2010) azt a hozzáfűzést tette, hogy a külső szereplők (elsősorban külső vállalatok) letelepedése – a szerző szavaival élve „lehorgonyzása” – csupán a területi tőke hagyományos tényezőire van hatással (*anchored firms*), azonban a külső vállalatok helyi szereplőkkel (vállalkozásokkal) való együttműködése idővel a területi tőke minden alkotóelemét, tehát az „innovációs kereszt” tényezőit is befolyásolják (*embedded firms*).

Capello et al. (2011) a tudásteremtés, gazdasági növekedés és területi tőke viszonyrendszerével foglalkoztak egy kétrégiós modell keretein belül. Feltételezték, hogy minél több kognitív tényező van jelen egy adott régió belül, annál könnyebb a tudás kiaknázása,

³¹ A modell lényege képletszerűen a következők szerint írható fel: $\Delta Y_r = \Delta Y_n + s_r$ vagy $s_r = \Delta Y_r - \Delta Y_n$, ahol ΔY_n a nemzeti, ΔY_r pedig a regionális GDP változását mutatja, s_r pedig a regionális gazdaság eltérő növekedési ütemét kifejező tag.

valamint annál magasabb a befektetések megtérülése. Ennek háttérében az áll, hogy a területi tőke elemei katalizátorként szolgálnak a gazdasági növekedés tekintetében (6. ábra).

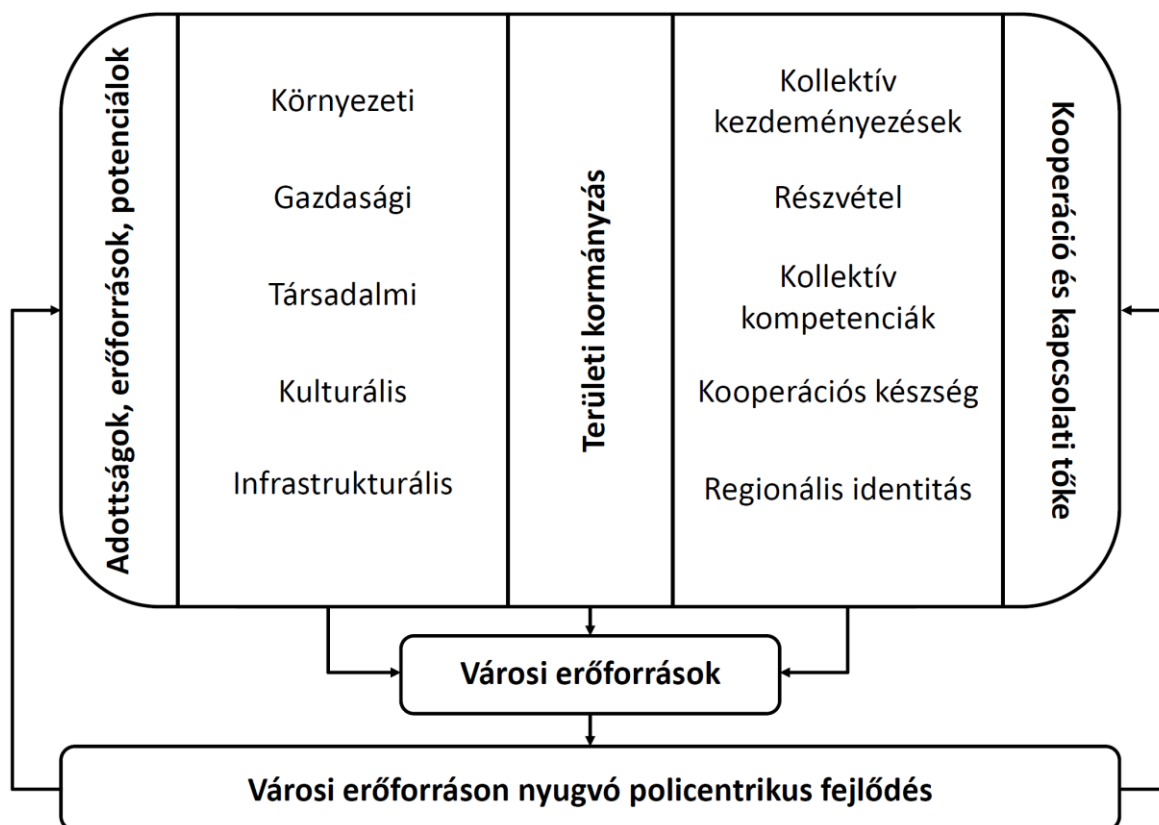

Megjegyzés: TTT: teljes tényező termelékenység.

6. ábra: A tudás, a területi tőke és a gazdasági növekedés kapcsolata

Forrás: Capello et al. (2011).

Említést érdemelnek *Rudolf Giffinger* saját és társszerzős közleményei, aki a területi tőke témakörének egyik nemzetközi szakértőjévé vált az elmúlt időszakban. Munkáiban a területi tőke és a helyi kormányzás összefüggéseit vette górcső alá, de foglalkozott a területi tőke és a regionális versenyképesség kapcsolódási pontjaival is (Giffinger 2007, Giffinger–Hamedinger 2009). A területi tőke határon átnyúló szerepével, valamint a policentrikus városfejlődésben való érvényesülésének lehetőségeivel foglalkozott Giffinger és Suitner (2010); érvelésüket a Duna Makroregionális Stratégia szellemében vezették le. Konceptióalkotásuk során Camagni osztályozáshoz nyúltak vissza, így vezették le, hogy a Duna mentén elhelyezkedő városok és régiók szempontjából mely tényezők biztosíthatják a térségi fejlődést. Megállapították, hogy a területi adottságok, a területi kormányzás, valamint az „érezkelt és minősített” kapcsolati rendszerek összessége adja egy térség erőforráskészletét, területi tőkéjét, amely több település szimultán (policentrikus) fejlődését is lehetővé teszi (7. ábra).

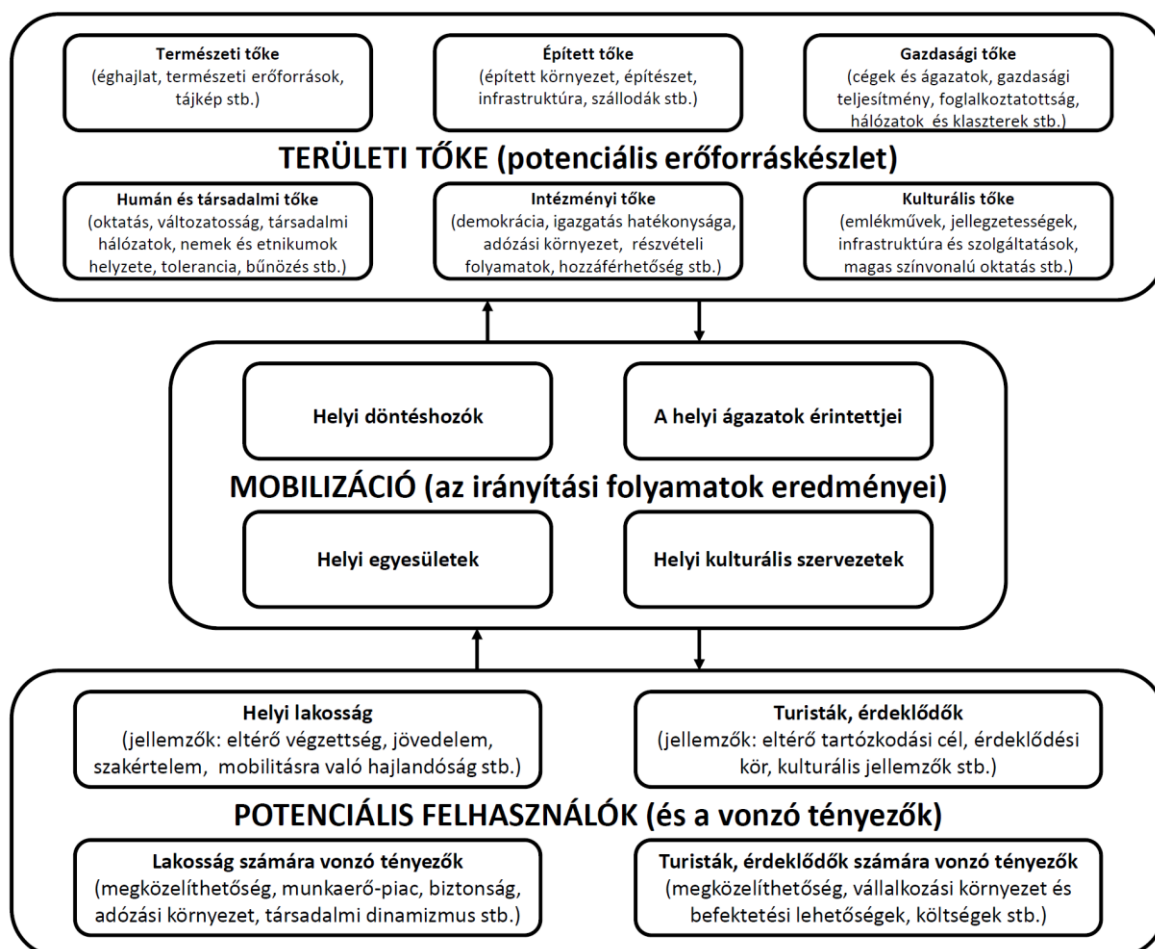

7. ábra: A policentrikus városfejlődés és a területi tőke összhangja

Forrás: Giffinger–Suitner (2010).

Hivatkozásra szorul a területi tőke modelljének néhány vidékfejlesztési vonatkozása is. Courtney et al. (2010) előremutatónak ítélte meg a területi tőke elemeinek rendszerezését – különösen az „innovatív kereszt” összetevőit –, azonban kiemelték, hogy a modell a gazdasági tényezőket szűken mutatja be. A vidékfejlesztés oldaláról problematikusnak érezték, hogy Camagni elmélete a politikai tényezőket nem igazán vette számba, valamint a koncepció arra sem ad kielégítő választ, hogy a térségi együttműködés miként erősíti azt a feltételezést, hogy a kooperáció magától értetődően hasznos. Copus et al. (2011) a 2013 utáni európai uniós vidékfejlesztési irányok tekintetében emelték ki a területi tőke jelentőségét, valamint megállapították, hogy nagyobb figyelmet szükséges fordítani a Camagni-féle mátrix „puhább” elemeinek fejlesztésére a „kemény” tényezőkkel szemben, hiszen előbbieken rejlenek a vidéki terek valódi sajátosságai. Van Berkel és Verburg (2011) szintén a vidékfejlesztéssel összefüggésben említették meg a területi tőke fogalmát, de munkájukban meglehetősen szűk maradt a területi tőke alkotóelemeinek kezelése.

A területi, helyi kormányzás, valamint a területi tőke szoros összhangját Servillo et al. (2012) és Atkinson (2013) emelték ki (8. ábra).³²

8. ábra: A területi tőke és a térségi vonzerők kapcsolata

Forrás: Servillo et al. (2012) és Atkinson (2013).

Megítélésük szerint a térségi vonzerők összefüggést mutatnak a területi minőséggel (*territorial quality*), a térségi vonzerőket pedig lényegében a területi tőkével azonosították. A szerzők dolgozataikban olyan elméleti konstrukciót vázoltak fel, amelyben egyrészt összesítették a térség vonzerejének kínálati tényezőit – lényegében Camagni logikája alapján –, másrészt azonosították a vonzerők iránt potenciálisan fogékony szereplőket, vagyis a helyi lakosságot (*residents*), illetve a látogatókat és turistákat (*visitors*). Feltételezték, hogy a kínálati tényezők és a szereplők összhangba hozásának folyamatában a helyi kormány-

³² E munkák lényegében az ESPON keretében elvégzett, az európai régiók és városok vonzerejének feltárással kapcsolatos kutatás megállapításaira építettek (ATTREG 2012).

zásnak és egyéb szervezeteknek, szereplőknek (döntéshozók, ágazatok érintettjei, egyesületek, kulturális szervezetek stb.) jelentős szerepe van, hiszen ők képesek mobilizálni mind a területi tőke elemeit, mind a belső és külső szereplőket, valamint összeegyeztetni a keresleti és kínálati oldal elemeit.

Constantin et al. (2013) az általános értékű szolgáltatások (továbbiakban: ÁÉSZ)³³ területi kohézióval összefüggő vonatkozásainak oldaláról értékelték a területi tőke jelentőségét. A szerzők a SWOT-elemzés módszerét használva mutattak rá az ÁÉSZ és a területi tőke lényegesebb összefüggéseire. A vázolt erősségek arra engednek következtetni, hogy a jelentősebb területi tőkájú térségekben – elsősorban a városi terekben – alacsonyabb árak mellett is magas az ÁÉSZ minősége, stabil a szolgáltatások iránti kereslet és kínálat, valamint adottak a különféle szolgáltatások közötti együttműködések. A szolgáltatói tevékenységek koncentrációja azonban számos hátrányt (gyengeséget) okoz az alacsonyabb területi tőkével jellemezhető (periférikus) térségekben; itt rendszerint alacsony az ÁÉSZ színvonal, továbbá kérdéses a szolgáltatások stabil pénzügyi hátterének fenntarthatósága is. Constantin et al. kiemelték, hogy a területi kohézió jövőbeni irányai több lehetőségre és veszélyre adhatnak okot. Az ÁÉSZ területileg kiegyensúlyozottabb szerepével kapcsolatosan a szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelmet, továbbá a szolgáltatások magánszektor általi biztosítását hangsúlyozták. Felhívták azonban a figyelmet arra is, hogy amennyiben nem sikerül „úrrá lenni” a vidéki terekben megfigyelhető népességfogyás, elöregedés és elvándorlás problémáján, akkor az ÁÉSZ fajlagos fenntartási költségeinek növekedésével, illetőleg a szolgáltatások fenntartásának kockázatával kell szembenézni.

Ugyan hazánkban még nem terjedt el a területi tőke lehetséges helyi viszonyokhoz és területi folyamatokhoz illesztett világos és sikeres adaptálása, az utóbbi néhány évben több hazai kutatót is foglalkoztattak a területi tőke regionális politikai és gazdaságtani vonatkozásai. A területi tőke koncepciójához a hazai tudományos élet az elmúlt pár évben szerényebb mértékben járult hozzá. Néhány kezdeti kísérletről lehet beszámolni a területi tőke és a közigazgatás regionális vonatkozásait illetően (Ágh 2007, 2011, Kaiser 2009, Schnei-

³³ Az általános érdekű szolgáltatások (*services of general interest*) a hatóságok által biztosított, általános érdekeket szolgáló és bizonyos közzolgáltatási kötelezettségeknek alárendelt szolgáltatások. A szolgáltatások hozzájárulnak a szolidaritással és az egyenlőséggel kapcsolatos célkitűzések eléréséhez. Lehetnek nem piaci szolgáltatások (pl. kötelező oktatás, szociális védelem), az állam kötelezettségei (pl. biztonság, igazságszolgáltatás), valamint általános gazdasági érdekű szolgáltatások (pl. villamosenergia-ellátás, távközlés, postai szolgáltatások, közlekedés, vízellátás, hulladékeltávolítás, energiaszolgáltatás). Az általános érdekű szolgáltatásokat uniós szinten a Lisszaboni Szerződés, az Európa 2020 stratégia és a Területi Agenda 2020 szabályozza. A dokumentumok alapján nagy figyelmet kell fordítani a szolgáltatásokhoz hozzáférhetőségére, megközelíthetőségére, minőségére és alkalmazhatóságára.

der 2009), a területi tőke gyarapodása, valamint a területi cselekvések megfogalmazásának és megvalósításának sikeressége közötti kapcsolat értelmezéséről (Illés 2009, Csák 2011), illetőleg a területi tőke fontosságáról a regionális növekedés és fejlődés értelmezésében (Lengyel 2010, 2012b, Tóth 2010, 2011a, 2011b, Nagy 2011, Rechnitzer–Smahó 2011, Jóna 2013).

Illés (2009, 217) a területi tőkére fókuszáló területfejlesztés kapcsán kifejtette, hogy a területi tőke bizonyos eltolódásokat feltételez a területfejlesztési politika prioritásaiban és az eszközök allokációjában, valamint az elmélet elsősorban „azokra a területekre koncentrálnak, ahol fejlesztési potenciál van, mint azokra, amelyek szükségét szenvednek”. Lengyel (2010, 285) monográfiájában utalt a területi tőkére, de egy későbbi munkájában emelte ki azt, hogy a kínálatorientált szemléletű területi tőke elmélete továbbgondolandó, mivel a helyi fejlesztés árnyaltabb, kifinomultabb megközelítésének lehetőségeit hordozza magában (Lengyel I. 2012b). Rechnitzer és Smahó (2011, 25) olvasatában a területi tőke elemei olyan hely- és térség-specifikus adottságok összességéből tevődnek össze, amely „túllépnek a fejlődésvizsgálatoknál tradicionálisan alkalmazott regionális gazdaságtani felfogásokon, egyben arra orientálják a fejlesztéspolitikát, hogy annak fókuszába a lokális értékek kerüljenek”. Rechnitzer (2010, 1) egy kutatási program előszavában megfogalmazta azt is, hogy a területi tőke kiemeli a térbeli pontok és halmazok rendszerének láthatatlan összefüggéseit, és olyan személyes relációkon alapul, „amelyek az emberi tényezők kombinációiban, egymás közötti kapcsolataiban, példaértékű cselekvésekben, vagy a kialakított szabályokban, szokásokban, mintákban rejlenek”. A területi tőke deskriptív és normatív szemléletmódját Jóna (2013) adta közre. Előbbi nézőpont kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a területi tőke koncepciójának legfőbb célja, hogy a területi viszonyrendszerekről és állapotokról diagnózist készítsen, míg utóbbi szemlélettel kapcsolatban a területi egyenlőtlenségek megfelelőbb nivellálását lehetővé tevő modellek, alternatívák és területi tervek kidolgozását tartotta elsődlegesnek.

4.2. A területi tőke modellje saját megközelítésben

A területi tőkével kapcsolatos modellalkotás során Camagni tanulmányára alapoztam el-
képzelésemet, azonban a területi tőke komponenseinek felvázolásakor a publikáció irány-
adó felosztását jelentősebb mértékben módosítottam. A területi tőke alkotóelemeinek meg-
határozásakor azt a vezérelvet követtem, hogy a 2. fejezetben bemutatott hagyományos és

új tőkeformák miként rendszerezhetők a Camagni-féle osztályozás továbbgondolása segítségével.

Megjegyzendő, hogy a különböző tőkeformákra vonatkozó felfogások nem új keletűek a regionális tudományban (Lengyel 2012b). A megközelítések egyes esetekben függetlenek a területi tőke koncepciójától (Kitson et al. 2004, Emery–Flora 2006, Agarwal et al. 2009, Stimson et al. 2011, Carayannis et al. 2012), máskor viszont szorosan kapcsolódnak a területi tőke elméletéhez (Camagni 2008a, Affuso–Camagni 2010, Ventura et al. 2010, Brasili 2011, Servillo et al. 2012, Brasili et al. 2012, Mazzola et al. 2012, Atkinson 2013).³⁴ E munkák közös jellemzője, hogy a növekedést, a területi versenyképességet vagy a fenntartható fejlődést néhány tőketényező együttesére vezették vissza (2. táblázat).

2. táblázat: A különböző tőkefajták megjelenése néhány nemzetközi szakirodalomban

	épített tőke	fizikai tőke	gazdasági tőke	humán tőke	infrastrukturális tőke	intézményi tőke	kapcsolati tőke	kognitív tőke	környezeti tőke	kulturális tőke	pénztőke	politikai tőke	szimbolikus tőke	társadalmi tőke	települési tőke	termelő/termelt tőke	természeti tőke	tudás-/kreatív tőke	vállalkozói tőke
A területi tőke koncepciójától független tanulmányok																			
Kitson et al. (2004)				X	X	X									X			X	
Emery–Flora (2006)	X			X						X	X	X						X	
Agarwal et al. (2009)			X	X					X	X				X					
Stimson et al. (2011)				X										X		X	X	X	
Carayannis et al. (2012)			X	X								X		X				X	
A területi tőke koncepciójához kapcsolódó tanulmányok																			
Camagni (2008a)				X			X							X					
Affuso–Camagni (2010)					X		X	X		X				X					
Ventura et al. (2010)			X	X		X			X	X			X	X					
Brasili (2011)					X			X	X						X	X			
Brasili et al. (2012)				X	X		X	X	X					X	X	X			
Mazzola et al. (2012)		X		X		X	X	X						X				X	
Servillo et al. (2012) és Atkinson (2013)	X		X	X		X			X	X				X					

Forrás: saját szerkesztés.

Modellalkotásom során abból a feltételezésből indultam ki, hogy a tőkefajták megfoghatóságuk szerint csoportosíthatók a legmegfelelőbbben, mert lefedik az összes olyan tőkeformát, amely a területi tőke szempontjából számításba jöhet. Perman et al. (1996)

³⁴ A területi tőkével kapcsolatosan hivatkozott publikációkat részletesebben a területi tőke mérési lehetőségeinek áttekintésével foglalkozó részben mutatom be.

ismertetett logikáját továbbgondolva a megfogható tőkeelemekhez sorolható a neoklasszikus felfogáson alapuló gazdasági tőke, illetőleg a természeti adottságokat megtestesítő természeti tőke. A hagyományos tőkefajták közül az emberi tőke, továbbá – a természeti tőke kivételével – az új tőkekoncepció tőkeformáinak teljes készlete az immateriális tőke-tényezőkhöz sorolható. E csoportba sorolható a kulturális, a szimbolikus, a társadalmi, a kapcsolati, illetve a strukturális tőke.

A területi tőke összetevői közötti kapcsolatot matematikai jelölések segítségével is fel lehet vázolni. Az i -edik régió materiális és immateriális tőkéjét alkotó függvényelemek az alábbiak (a jelmagyarázat az egyenletek alatt szerepel):

$$K_{\text{materiális}}^i = \text{Pr} K^i \cup \text{No}K^i \cup \text{Iv}K^i \cup \text{Na}K^i;$$

$$K_{\text{materiális}}^i = f(\text{Pr} K^i; \text{No}K^i; \text{Iv}K^i; \text{Na}K^i);$$

$$K_{\text{immateriális}}^i = \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^i \cup \text{Re} K^i \cup \text{Or}K^i \cup \text{So}K^i \cup \text{Sy}K^i;$$

$$K_{\text{immateriális}}^i = f\left(\sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^i; \text{Re} K^i; \text{Or}K^i; \text{So}K^i; \text{Sy}K^i\right);$$

ahol

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j &= \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^{\text{inkorporál}} \cup \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^{\text{objektívát}} \cup \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^{\text{intézményesített}} = \\ &= \left(\sum_{j=1}^m \text{Hu}K_j \cup \sum_{j=1}^m \text{Cr}K_j \cup \sum_{j=1}^m \text{Ps}K_j \right) \cup \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^{\text{objektívát}} \cup \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^{\text{intézményesített}} \end{aligned}$$

és

$$\text{Re} K = \sum_{j=1}^m \text{Re} K_j^{\text{egyéni}} \cup \text{Re} K^{\text{kollektív}}.$$

Az i -edik régió területi tőkéjét alkotó függvényelemek a következők:

$$K_{\text{területi}}^i = K_{\text{materiális}}^i \cup K_{\text{immateriális}}^i$$

$$K_{\text{területi}}^i = \text{Pr} K^i \cup \text{No}K^i \cup \text{Iv}K^i \cup \text{Na}K^i \cup \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^i \cup \text{Re} K^i \cup \text{Or}K^i \cup \text{So}K^i \cup \text{Sy}K^i$$

$$K_{\text{területi}}^i = f(\text{Pr} K^i; \text{No}K^i; \text{Iv}K^i; \text{Na}K^i; \sum_{j=1}^m \text{Cu}K_j^i; \text{Re} K^i; \text{Or}K^i; \text{So}K^i; \text{Sy}K^i).$$

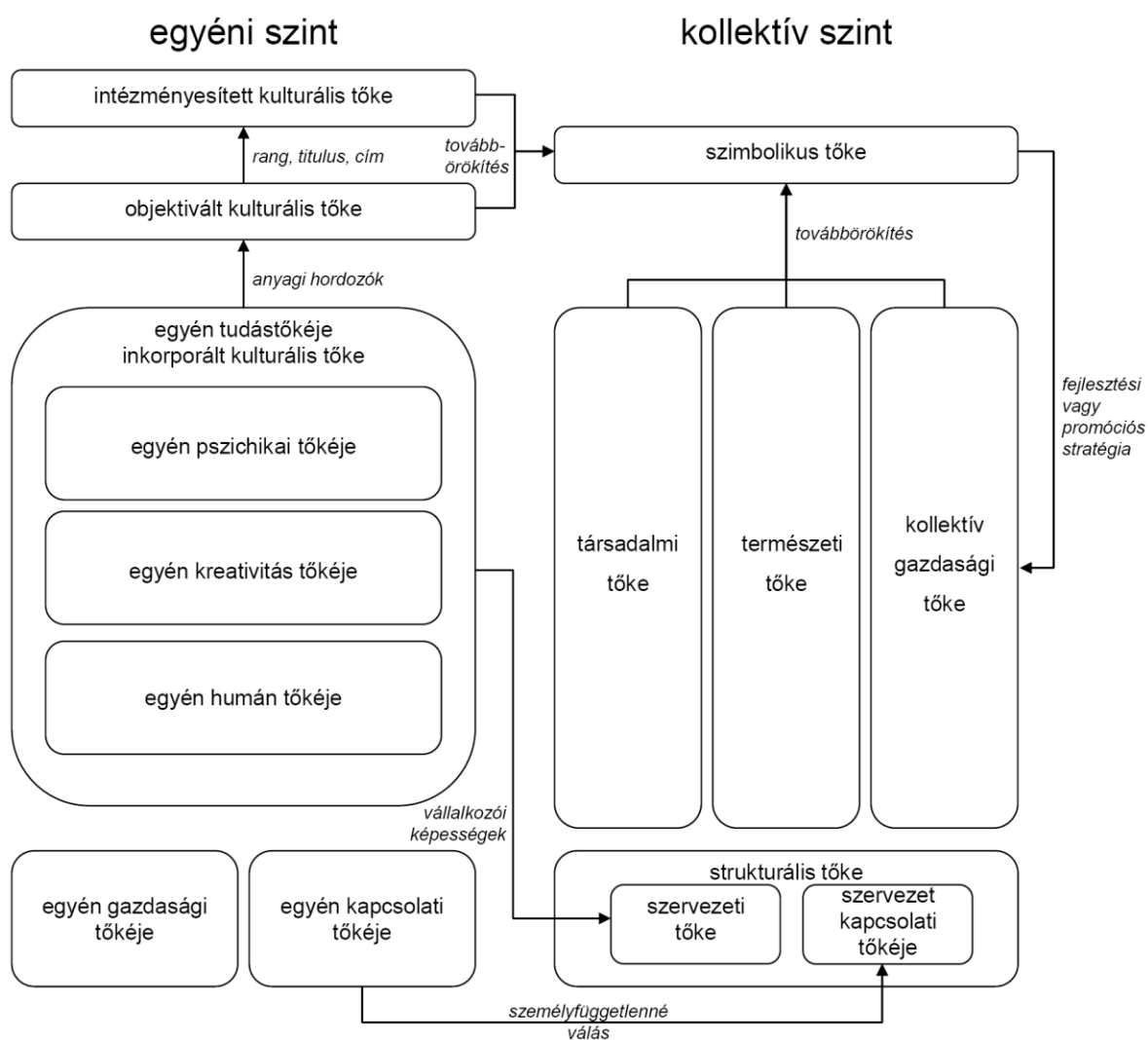
Jelmagyarázat:

PrK – előállított tőke (a gazdasági tőke részeként)	PsK – pszichikai tőke
NoK – nominális tőke (a gazdasági tőke részeként)	ReK – kapcsolati tőke
IvK – reáltőke (a gazdasági tőke részeként)	ReK ^{egyéni} – egyének kapcsolati tőkéje
NaK – természet tőke	ReK ^{kollektív} – szervezetek kapcsolati tőkéje

CuK – kulturális tőke
 CuK^{inkorporált} – inkorporált kulturális tőke
 CuK^{objektívált} – objektívált kulturális tőke
 CuK^{intézményesített} – intézményesített kulturális tőke
 HuK – emberi, humán tőke
 CrK – kreativitás tőke

OrK – szervezeti tőke
 SoK – társadalmi tőke
 SyK – szimbolikus tőke
 i – térségek, régiók (i = 1,2... n)
 j – lakosok (j=1,2... m)

A tőkekategóriákat egy másik megközelítés alapján is össze lehet foglalni, méghozzá az egyéni és kollektív szinthez kötődő tőkefajták rendszerezése szerint (ez a felosztás Camagni modelljében nem jelent meg). A tőkeformák ilyen szempontú elkülönítése azért bizonyulhat célravezetőnek, mert érzékeltethető az ún. tőkeátalakulások is (9. ábra).

9. ábra: A területi tőke egyéni és kollektív szintű tőkeformái és átalakulásai

Forrás: saját szerkesztés.

Az egyének szintje alapvetően három tőkeformával jellemezhető: az egyének gazdasági tőkéje (magántőke-állomány, kész- és számlapénz, értékpapírok, ingatlanok, egyéb vagyon), a bourdieu-i értelemben vett kulturális tőke, valamint az egyének kapcsolati tőkéje. A kulturális tőke – Bourdieu logikája alapján – inkorporált, objektivált és intézményesített kulturális tőke szerint „bontható” tovább. Ezen kívül az inkorporált kulturális tőke is osztályozható az egyén pszichikai, emberi és kreativitás tőkéje szerint.

Kollektív szinten öt nagyobb tőketípus körvonalazható: a gazdasági, a társadalmi, a természeti, a strukturális és a szimbolikus tőke. Koncepciómban a gazdasági tőke a termelő–szolgáltató vállalkozások által előállított vagy termelt tőkére, illetőleg a gazdálkodó szervezetek tulajdonában lévő nominális és reáltőkére vonatkozik. A vonatkozó nemzetközi szakirodalom alapján a természeti és a társadalmi tőke is többnyire közös jószágnak minősül, bár a társadalmi tőke tekintetében ennek a kérdésnek a megítélése nem egységes. Végül, a gazdasági szervezetek életében meghatározó strukturális tőke a szervezeti tőkéből és a szervezet kapcsolati tőkéjéből tevődik össze.

A vázoltak alapján megállapítható, hogy a területi tőke nem illeszthető be a megfogható vagy az immateriális tőketípusok sorába, hanem a területi tőkében (K^i) összesítendőek az anyagi és a nem megfogható tőkefajták. A területi tőke nem a létező tőkefunkciók tartalmi különbségét fejezi ki, hanem voltaképpen több ismert tőkekategóriát foglal magában, és ezek térbeli jelenlétére és összekapcsolódására vonatkozik.

4.3. A területi tőke komponensei a nemzetközi tapasztalatok és a saját modell alapján

Az alfejezet az egyes tőkefajták tartalmi megkülönböztetésével foglalkozik, valamint a tőkeformák kapcsolódási pontjait, az ún. tőkeátalakulásokat is feltárja. A jellemzést két megfogható tőketípussal (gazdasági és természeti tőke) vezetem be, majd a nem fizikai tőkefajtákat tekintem át. A nem megfogható tőkefajták ismertetése a humán területekkel kezdődően (kulturális tőke és elemei), a szervezeti vonatkozásokon keresztül (strukturális tőke és elemei), a kollektív, társadalmi tőkeelemek bemutatásáig terjed (társadalmi és szimbolikus tőke). A tőkekategóriák bemutatásakor azt az elvet követem, hogy a tőkeformák milyen lényeges tulajdonságaik alapján határozhatók el egymástól, valamint milyen jelentősebb folyamatok – tőkeátalakulások – kapcsolják össze ezeket.

4.3.1. A gazdasági tőke

Az új tőkeelmélet megjelenése előtt a gazdasági tőkét egyszerűen tőkeként vagy tőkejavakként, esetleg termelőberendezésként emlegették a közgazdaságtudományi szakirodalomban. A tőke klasszikus felfogását tárgyaló munkák az új tőkefajta megjelenéséig nem azt emelték ki, hogy a tőke miben különbözik más tőkefajtától, hanem főként a földhöz és a munkához, mint elsődleges termelési tényezőkhöz való viszonya, valamint a gazdasági növekedésben betöltött szerepe miatt számított kutatott területnek.

Samuelson és Nordhaus (2003) szerint a (gazdasági) tőke olyan tartós, termelt javakból áll, amelyeket több termelési cikluson át használhatók, illetőleg a (gazdasági) tőkét közösségekben tevékenykedő egyének termelik, termeltetik és hasznosítják. A szerzőpáros, valamint Pearce (1993) kifejtették, hogy a pénzügyek és a számvitel területén a tőke a gazdálkodó szervezet által jegyzett összes pénzmennyiségre és aktívák meghatározására is vonatkozik. Amikor a közgazdaságtani tankönyvek a tőketényezőt elemzik, akkor leggyakrabban hármas felosztást követnek, megkülönböztetve a nominál- (pénztőke, értékpapírtőke), a reál- (fizikai tőkejóságok) és a humán tőkét (Kopányi 2000, Varian 2010).³⁵ A (gazdasági) tőkének elterjedt a termelt és előállított tőke szempontjából való megkülönböztetése is; az eltérés alapja, hogy utóbbi hozzájárul a termeléshez, de nem épül be a végtermékbe, valamint rendszerint hosszabb idő alatt használódik el (pl. gépek, eszközök, építmények).

Az új tőkekoncepció megjelenésekor kapott valódi jelentőséget a „gazdasági” jelző a gazdasági tőke szókapcsolatban. Mivel a közgazdaságtan hosszú ideig nem volt fogékony az új tőke kategóriák átvételére, ezért elsősorban szociológusok hozzájárulásával „tisztult le” a gazdasági tőke tartalma. Anheier et al. (1998) kiemelték, hogy a gazdasági tőke esetében a megkülönböztetés legalapvetőbb ismérve az üzleti siker versus üzleti bukás, fő fizetőeszköze a pénz, valamint leginkább jellemző mutatója a gazdasági státus. Bourdieu (1998) gazdasági tőke, illetve vagyon alatt a tulajdont és a jövedelmeket érintette, amelyek közvetlenül pénzzé konvertálhatók, és különösen a tulajdonjogi formában történő intézményesedésre hajlamosak.

Témám szempontjából kiemelendő, hogy a gazdasági tőkének létezik területi vetülete is, nagysága az egyes térségek vagy régiók lakosainak, vállalkozásainak, szervezeteinek

³⁵ Negyedik elemként említhető az ún. immateriális jóságok csoportja, amely a forgalomképes szellemi termékeket öleli fel (Kopányi 2000).

pénz- és reáltőke-állománya alapján összegezhető, valamint a területegységek között összevethető.³⁶

4.3.2. *A természeti tőke*

Az emberiség tevékenysége alapvetően – és többnyire negatívan – befolyásolja a természeti környezet állapotát. Az elmúlt években új kifejezés született a természet naturális rendszerének közgazdaságilag megfelelőbb magyarázatára, előtérbe került a természeti tőkefogalom használata.³⁷ Hawken et al. (1999) szerint a termőföldnek, a szervesetlen, ásványi anyagoknak, illetve a szerves növényi vagy állati eredetű képződményeknek, organizmusoknak az emberi intelligenciához és kultúrához hasonló értéket kell tulajdonítani.

Costanza és Daly (1992) a természeti tőke és a fenntarthatóság, valamint a természeti tőke és a fejlődés szoros összhangját emelték ki. Megállapították, hogy a természeti tőke a gazdasági értelemben vett tőke kiterjesztése a környezeti termékekre és szolgáltatásokra. De Groot (2003) fogalmi rendszerében a természeti tőke a természeti erőforrásoknak, illetve „környezeti vagyonnak” (Nap, föld, víz, levegő, ökoszisztémák) az a készlete, amely a jelenben, de a jövő generációi számára is értékes javakat tud szolgáltatni. Stimson et al. (2011) az ökológiai tőke elnevezést használva azt hangsúlyozták, hogy az élhető környezet, a tiszta levegő és víz, a rekreációs lehetőségek, a városi zöld terek mind szükségesek egy térség hosszú távú és kiegyensúlyozott fejlődéséhez.

A természeti tőke fogalmának előtérbe kerülésével a tőkefajták közé visszakerült a klasszikus erőforrás felosztásból a föld, amely ebben a vonatkozásban nem elsősorban természetes közegként, hanem a természeti közegből emberi munkával létrehozott vagy az emberi tevékenységek által befolyásolt erőforrásként kapott szerepet. A természeti tőke funkcióit a természeti elemeknek és folyamatoknak az a képessége jelenti, hogy az emberi szükségleteket közvetlenül vagy közvetve kielégítő javakat és szolgáltatásokat képesek nyújtani (Buday-Sántha 2006).

A természeti tőke egy speciális formájaként említi De Groot (2003) és Buday-Sántha (2006) az ún. természető tőkét és az ún. kritikus természeti tőkét. Előbbi az emberi befolyás

³⁶ Néhány, tőkefajtákon alapuló társadalomtudományi felfogásban a gazdasági tőke szókapcsolat helyett a termelt/termelő tőke vagy a pénztőke kifejezések is nyomozhatók (Perman et al. 1996, Kitson et al. 2004, Brasili 2011, Stimson et al. 2011, Brasili et al. 2012, illetve Emery–Flora 2006).

³⁷ A környezeti problémák felismerése következtében az 1960-as évektől a természeti tőke bekerült a neoklasszikus termelési függvény inputtényezői közé, de a tőketípus gazdasági szempontú elemzése más irányzatokban (pl. a fejlődés gazdaságtana, evolucionista közgazdaságtan, új intézményi közgazdaságtan, verseny új közgazdaságtana) elhanyagolt (Málovics–Ván 2008).

mértéke szerint lehet féltermészetes (pl. legelő vagy vadászterület), fenntartható (pl. erdőgazdaság) és nem fenntartható természeti rendszer (pl. farmergazdaság, ültetvény). A kritikus természeti tőke viszont olyan erőforrásra vagy minőségre utal, amely igen nagy értéket képvisel, lényeges az emberi egészség vagy életformáló rendszerek hatékony működése szempontjából, gyakorlati célokra nem helyettesíthető, nem pótolható régiségénél, összetettségénél, speciális voltánál vagy helyénél fogva.

Costanza (2003) a pusztán földre, munkára és tőkére alapozott gazdasági növekedést tökéletlen modellnek („*empty world*”) tartotta, mert kizárólag az egyén jólétének növekedését biztosítja. Ezzel szemben a természeti tőkét is figyelembe vevő fejlődés tökéletes rendszert hoz létre („*full world*”), és a jólét nem csupán egyéni, hanem közösségi szinten is növekszik. A természeti tőkének tehát egyfajta társadalmi dimenziója is létezik, amely megkívánja olyan funkciók elemzését, amelynek haszna a testi-lelki egészségben, a műveltségben, a kultúra sokszínűségében és a foglalkoztatottságban jelentkezik (Jansson et al. 1994). A természeti rendszerek a jó közérzet lényeges forrásai (Buday-Sántha 2006), és mivel területegységekre is vonatkoztathatók, ezért részét képezi a területi tőkének.

Camagni (2008a) a területi tőke elméletét feltáró alapművében a táji értékeket és a természeti erőforrásokat a területi tőke szerves összetevőjeként definiálta. A területi tőke koncepciójával szimpatizálók e tényezőknek tőkejelleggel tulajdonítottak, és a természeti (környezeti) tőke fontosságáról értekeztek (Ventura et al. 2010, Brasili 2011, Brasili et al. 2012, Mazzola et al. 2012, Servillo et al. 2012, Atkinson 2013). Megfogalmazódott, hogy a természeti tőke minden olyan változót magában foglal, amely a környezet állapotával, a térség élhetőségével kapcsolatos, de a természeti tőke összetevőjeként azonosították a környezeti minőség fenntartásáért tett tevékenységeket és erőfeszítéseket is.

4.3.3. A kulturális tőke

A tőkefajták áttekintésének hangsúlyát a nem anyagi tőketípusokra helyezem; elsőként a kulturális tőke néhány lényeges vonatkozását mutatom be. A kulturális tőkével kapcsolatosan számos ismeretanyag jelent meg az elmúlt pár évtizedben, disszertációmban a témával kapcsolatos leglényegesebb vonatkozásokat tekintem át.

Anheier et al. (1998) a tőkefajták tárgyalásánál nemcsak a gazdasági tőke, hanem a kulturális tőke leglényegesebb jellemzőit is összegyűjtötte. Eszerint a kulturális tőke esetében a megkülönböztetés legfőbb ismérve az elismertség versus jelentéktelenség, a fő fizetőeszköz a presztízs, a leginkább jellemző mutatója pedig a hírnév és a képzettség.

DiMaggio és Mohr (1998) amellett érveltek, hogy a kulturális tőke társas érintkezésben megnyilvánuló erőforrás, valamint alkati tulajdonságok stabil együttese, és mint ilyen, magában foglalja a szocializáció során elsajátított diszpozíciókat és szokásokat, de az értékes tárgyak felhalmozását, valamint az iskolázottságot és a képzettséget is.

A kulturális tőke komplex elmélete a francia *Pierre Bourdieu* nevéhez kapcsolódik. Bourdieu-nél (1998) a kifejezés nem pusztán a műveltséget jelentett, hanem sokkal inkább a kulturálisan megkülönböztetett javak birtoklását. A kulturális tőkének csak egyik eleme a szaktudás, a műveltség és a kifinomultság (inkorporált vagy „bensővé tett” kulturális tőkének); emellett fontos szerepet játszik az objektívált („tárgyasult”) kulturális tőke is, amely elsősorban a kultúra anyagi hordozóihoz való hozzáférésre utal. A kulturális tőke harmadik típusát Bourdieu intézményesült vagy intézményesített kulturális tőkének nevezte (a magyar fordítás helyenként eltérő), amely alatt az oktatási intézmények által hivatalosan is elismert képesítéseket értette.

Az inkorporált kulturális tőke

Bourdieu (1998) szerint a bensővé tett kulturális tőke tartós készségek formájában létezik, és alapvetően testre szabott. A felhalmozást egy elsajátítási folyamat – a tanulás – előzi meg, amely képzési időt igényel, és ahol az időt személyesen kell beruházni. Bourdieu (1998) azt is hangsúlyozta, hogy a bensővé tett kulturális tőke elsajátítása – koroktól, társalmaktól és társadalmi osztályoktól függően – különböző mértékben mehet végbe, mindig rejtett, gyakran teljesen láthatatlan marad.

Felmerülhet a kérdés, hogy miben különbözik az emberi tőke az inkorporált kulturális tőkétől? A hagyományos közgazdasági megközelítés szerint az emberi tőke lényege, hogy beruházásokat szükséges fektetni az emberekbe, hogy növelhető legyen a munkaerő termelékenysége (Pearce 1993). Az emberi tőke fogalma tehát a gazdaságban tevékenykedő emberi lények produktív tulajdonságaira utal, olyan képzettséget jelent, amely nem kötődik specifikusan valamely vállalathoz, és jelentős értékvesztés nélkül hasznosítható egy másik vállalatban is (Rosen 1998). Samuelson és Nordhaus (2003) véleménye szerint az emberi tőke azon hasznos és értékes képességek, ismeretek összessége, amelyet az emberek az oktatásban és a munkahelyi gyakorlatban halmoznak fel.

Annak ellenére, hogy nemcsak a korábbi évszázadokban, hanem még az elmúlt pár évtizedben is találunk példát olyan kutatókra és iskolákra – például az endogén növekedés chicagói iskolájának képviselőit –, akik ellenezték, hogy az embert, mint emberi tőkét tár-

gyalják (Schaffer 1961, Szentes 2011), mégis megszületett és széles körben elfogadottá vált az emberi tőke elmélete, elsősorban Schultz munkásságának köszönhetően. Schultz (1983, 1998) szerint az emberek kiadásainak jelentős része nem más, mint az emberi tőkébe való beruházás, amelynek eredménye a munkaerő minőségének javulásában testesül meg; a szerzett ismeretek a befogadó személy részévé válnak, azaz emberi tőkévé alakulnak.

Machlup (1982) értelmezése szerint az emberi erőforrás csak akkor minősül tőkének, ha termelőképességének fenntartása, illetve javítása érdekében pótlólagos beruházásokat végeznek rajta. Filozófiájában a személyekbe fektetett beruházásoknak csak az emberbe épített, attól elválaszthatatlan eredményét tekintette emberi tőkének, és megfogalmazta, hogy nem minden tudásnövekedés emberi tőke-növekedés, illetőleg nem minden emberi tőke-növekedés tudásnövekedés. Ez azt jelenti, hogy a leírt, dokumentumokban fellelhető, vagyis kodifikált tudás nem feltétlenül növeli az emberi tőkét, de az emberi tőkébe való befektetések némelyike (pl. egészségügyi befektetések) nem a tudásállományt gyarapítják, hanem az emberek teljesítményét fokozzák. Ebben az esetben tehát nem az emberek intelligenciája, az emberi és az intellektuális tőke mennyisége növekszik, hanem a klasszikus értelemben vett munkajavak nagysága.

Az emberi tőke koncepciójának első kidolgozói közvetlen párhuzamot vontak az emberi erőforrásokba és a fizikai tőkeállományban történő befektetések között. Coleman (1988, 1998) az emberi tőke felhalmozási folyamatának legfontosabb komponensét, vagyis a tanulást személyközi kapcsolatrendszerekbe ágyazottan elemezte. Felfogásában a társadalmi tőke különböző típusai – kötelezettségek és elvárások, információs csatornák, valamint normák és hatékony szankciók formájában – potenciális erőforrások az emberi tőke felhalmozási folyamatában.

Az OECD (1996) meghatározása alapján az emberi tőke nem más, mint az egyéneken beágyazódott tudás, a szakértelem, a hozzáértés, egy adott tevékenység végrehajtására való képesség, amely megkönnyíti az egyéni, társadalmi és gazdasági jólét megteremtését. Stimson et al. (2011) ehhez hozzátette azt is, hogy az emberi tőke lehetőleg minél egyenletesebben terüljön szét a népességen belül.

Markman (2007) rámutatott arra, hogy az egyéneknek a tudáserőforrás-kezelés sajátos készségére is szüksége van a tudás birtoklásán túlmenően. Az emberi tőke elmélete ezt a készséget olyan állományként tartja számon, amelynek egy részét örököljük, más részét viszont szerezzük. Feltételezhető tehát egy olyan jelenség hatása is, amely pszichikai tőkét

nek vagy tőkehasználati képességének nevezhető. Markman megközelítésében ez a készség magában foglalja a tudás megszerzéséért befektetett energiát, az érzelmi intelligenciát, a kifejezőkészséget, az önkontrollt, illetve az alkalmazkodó-készséget. A tőkehasználati képesség tehát túlmutat az emberi tőke fogalmán, de integráns részét képezi a bensővé tett kulturális tőkének.

Ezzel azonban nem tekinthető teljesnek az egyén inkorporált tőkéje. A folyamatos tanulás és tapasztalatszerzés – ha ez megfelelő pszichikai tőkével párosul – lehetővé teszi az egyének számára, hogy tudással „felvértezett” szakemberekké váljanak, de az, hogy új összefüggésekre jussanak, új innovatív ötletekkel, gondolatokkal „rúkoljanak elő” egy harmadik tényező aktív közreműködését is feltételezi. Ez a tényező pedig nem más, mint a találékonyság, a kreativitás vagy az ún. kreatív tőke (Florida 2002, Stimson et al. 2011). Klein (1989) olvasatában az egyének kreativitása három fontos feltételt, egyben értéket tartalmaz: újdonság (új megoldás), alkalmazhatóság (elméletben vagy gyakorlatban alkalmazható, és azonos eredménnyel ismételten megvalósítható), valamint haladó jelleg (egy, még ki nem elégített szükséglet kielégíthető, vagy valamilyen szükséglet az eddigieknél előnyösebben elégíthető ki). A humán és pszichikai tőke rendszerint kreatív tőkével is párosul.

Stehr (2002) nyomán még egy tőketípust meg lehet különböztetni a humán tőkeformákkal kapcsolatosan, nevezetesen a tudástőkét. Stehr azt hangsúlyozta, hogy a tudástőke több mint az emberi tőke, mert a cselekvés képességét is felöleli, így benne foglaltatik a kreativitás és a tőkehasználati képesség. A stehr-i értelemben vett tudástőke tartalmát illetően közel áll a Bourdieu által meghatározott inkorporatív kulturális tőkéhez.

Az objektivált és intézményesített kulturális tőke

Az ún. objektivált kulturális tőke – a kulturális tőke második formája – az egyéni kreativitás produktuma, lényegét tekintve egy „üzenet”, amelynek eljuttatását anyagi hordozók biztosítják. Lukovich (2005) szerint előállításukra egyre nagyobb hangsúly helyeződött az anyagi javak termeléséhez képest. Az emberi tevékenységek eredménye részben tárgyiasult formát ölt (pl. könyv, film, elektronikus adathordozó, újság, kotta, képzőművészeti alkotások, tanulmányok, tervek, adatbázisok, szerződések, biztosítási kötvények, értékpapírok stb.), más részük szolgáltatás formájában jut el a fogyasztókhoz (pl. előadó-művészetek, hangverseny, színházi előadás, technológiák stb.). Az anyagi hordozókat más néven kulturális javaknak is nevezhetjük, de lehet élményjóságként is hivatkozni rájuk, mert a „szel-

lemi táplálék” örömet, élvezetet, közgazdasági megközelítésben hasznosságot jelent az egyének számára (Petró 2000). A tárgyiasult kulturális tőke létrehozásához minden esetben inkorporált kulturális tőkére van szükség.

Minél több az egyénekhez köthető anyagi hordozó, annál nagyobb lehetőségük adódik intézményesíteni kulturális tőkájukat. A kulturális tőke birtoklása elismerést kölcsönöz, és társadalmi státuszt biztosít az emberek számára, esetenként a társadalmi pozíciót is meghatározza. Az intézményesített kulturális tőke legáltalánosabb mércéje lehet az iskolai végzettség, de ennél sokkal kifinomultabb fokozatok is léteznek, elsősorban titulusok és rangok formájában. Ide sorolható a tudományos fokozat a kutatói életben, a rendfokozat a rendvédelmi erőknél, de a munkahelyen betöltött pozíció is.

Általánosságban megállapítható, hogy a kulturális tőke mindhárom formája sokrétűen kötődik a személyhez, annak biológiai egyedülvalóságához és állapotához, az egyén személyes képességeihez, valamint egészségi, pszichikai helyzetéhez. Ez a felfogás a területi tőkével kapcsolatos néhány írásban is markánsan megjelent (Affuso–Camagni 2010, Ventura et al. 2010, Servillo et al. 2012, Atkinson 2013).

4.3.4. A strukturális tőke

Mivel a vállalati pénzügyek és számvitel a láthatatlan vagyonállomány leírásának és mérhetővé tételének területén az 1990-es évektől dinamikus előrehaladást tudott felmutatni (t.i. egyre több országban előtérbe került a vállalkozások megfoghatatlan tőkéjének elemzése), ezért az immateriális tőkeformák bemutatását érdemes erről az oldalról folytatni.

A nemzetközi kutatásokban néhány évtizede jelent meg az a nézet, amely szerint a vállalkozások piaci és könyv szerinti értéke között jelentős eltérés mutatkozik, és a mai vállalkozások piaci értékének nagyobb részét nem is a könyv szerinti értékük teszi ki (Sveiby 1997). Az eltérés az ún. intellektuális vagy strukturális tőkének tulajdonítható. A két tőketípus közé lényegében egyenlőségjel húzható tartalmukat tekintve, közöttük csupán a magyar fordítás tesz apróbb különbséget. Az intellektuális tőke kifejezést Galbraith publikálta először 1969-ben, de a fogalom jelentős előretörésének az 1990-es évektől lehetünk tanúi.

Adams és Oleksak (2010) szerint a strukturális tőke nem más, mint a szervezet intézményesített kulturális tőkéje, valamint a tudásgazdaság „Szent Grálja”, hiszen azt fejezi ki, hogy a szervezet – hasonlóan az egyénhez – tudásra tesz szert, és a tudást újra felhasználhatóvá is teszi. A szerzők a strukturális tőke elemeit a szervezeti kultúrában, a szerveze-

ti tudásban, a szellemi tulajdonban és a szervezeti folyamatok összességéként azonosították.

A strukturális tőkén belül változatos elnevezések és heterogén felosztások figyelhetők meg a témával foglalkozó szakirodalomban, így egyértelmű részelemmel nem igazán találkozhatunk. Sveiby (1997) a szervezet és kapcsolatok területét együttesen strukturális tőkeként definiálta, és a humán területek, illetve a strukturális területek összességéként fogta fel az intellektuális tőkét. Edvinsson és Malone (1997), illetőleg Stewart (1997) kizárólag a szervezetek vonatkozásában használták a strukturális tőke kifejezést. Az általam követett felosztás az utóbbi megközelítéssel egyezik meg, azzal a kikötéssel, hogy a kapcsolatok rendszeréből csak a kollektív kapcsolatokat tekintem a strukturális tőke részeként, az egyéni kapcsolatokat nem.

A tőke kategóriák sorában szükséges megemlíteni a szervezeti tőke fogalmát is, amely Tomer munkásságához vezethető vissza; a kifejezést 1973-ban doktori disszertációjában említette, de a témakör későbbi publikációja nyomán vált híressé. Tomer (1987) felfogásában a szervezeti tőke olyan elemek összessége, amelyek a szervezet korábbi működésének eredményeképpen jöttek létre, és nem személyhez kötöttek. Két fő elemeként említhető a szervezetek számviteli immateriális javai – Tomer ide sorolta az alap- és alkalmazott kutatást, a fejlesztések eredményeit, a saját fejlesztésű eszközök értékét és az értékes, már bevezetett márkanévet –, illetőleg infrastrukturális eszközök – így a vezetés filozófiája, a szervezeti kultúra, a formális és informális információs és kommunikációs rendszerek, a befektetői és pénzügyi kapcsolatok.

Felmerül a kérdés, hogy miként kapcsolódik a strukturális tőke a térbeliséghez? Dóry (2005) szerint a vállalkozások nem tekinthetők környezetüktől független szereplőknek, mivel tevékenységük sikerét jelentősen befolyásolja az a milió, amelyben működnek. A szervezetek eredményességétől elválaszthatatlan az a tény, hogy milyen térbeli viszonyok között működnek, tehát a strukturális tőkét meghatározó alkotóelemek függenek a helyi vagy térségi sajátosságoktól.

4.3.5. A kapcsolati tőke

A kapcsolati tőke – hasonlóan a gazdasági tőkéhez – az egyének és valamilyen kollektív egység sajátja is lehet. A szociológia oldaláról közelítve kapcsolati tőkéje az embereknek van, azonban a gazdaságtudományokban a kifejezés a gazdálkodó szervezetek külső kapcsolatrendszerének szereplőire (beszállítók, vevők, piaci partnerek, valamint ezek hálózata-

tai) is vonatkozik.³⁸ Lényeges tehát annak megkülönböztetése, hogy a kapcsolatok személyhez kötődnek vagy személyfüggetlenek. A baráti vagy rokoni kapcsolatok, valamint a vállalkozások vezetőinek és alkalmazottainak személyes kapcsolatai személyfüggők, azonban a vállalkozások, a szervezetek és az intézmények viszonylatában (befektetői, pénzügyi és egyéb kapcsolatok) már személyfüggetlenek (Sprenger 2001). Csizmadia (2009) a kapcsolatoktól a társadalmi hálózatok leírásáig jutott el, és ezzel összefüggésben kiemelte, hogy a kapcsolatok és a hálózatok egyéni vagy kollektív beruházási stratégiák termékei, amelyek tudatosan vagy öntudatlanul együttműködés megteremtésére irányulnak, és ezek előbb-utóbb közvetlen haszonnal kecsegtetnek.

Az egyének kapcsolati tőkéjének fontosságára Bourdieu (1978) világított rá. Bourdieu szerint a kapcsolat aktuális és potenciális erőforrásnak tekinthető, amely révén az egyén egy csoporthoz integrálódik, és intézményesített rítusok során időről-időre megerősíti azt. Kiemelte, hogy a kapcsolatok rendszere olyan identifikációt és társadalmi státuszt biztosít, mint a kulturális tőke típusai. Glaeser et al. (2002) ehhez hozzátették azt is, hogy az egyének kapcsolati tőkéjével összefüggésben megkülönböztethető piaci és nem piaci hasznosság; előbbi a kapcsolati tőke növekedéséből fakadó magasabb bérre és megfelelőbb munkavégzésre, utóbbi a jobb egészségi állapotra, önbizalomra és elégedettségre vonatkozik.

Fafchamps–Minten (2002), Bosma et al. (2004), valamint Agndal és Nilsson (2006) a szervezetek kapcsolati tőkéjét az intézmények strukturális tőkéjének szerves részeként azonosították, hiszen mások ismertségéből haszna származik a szervezeteknek, növeli a szervezet teljesítményét, a munkaerő termelékenységét, továbbá a kapcsolati tőke „jó képet” fest a szervezetről.

A térbeliség kérdése a kapcsolati tőkével összefüggésben is jelentős. Capello és Faggian (2005), illetve Camagni (2008a) meghatározása alapján kapcsolati tőkének tekinthetők a gazdasági szereplők közötti együttműködések, a tudástranszfer és a tapasztalatcsere, nemcsak vállalati szinten, hanem országok, régiók és települések között is. A kapcsolati tőke integrálja a helyi termelési rendszert, elősegíti a kollektív tanulást, valamint olyan képességként is értelmezhető, amely a közös célok elérése érdekében való együttműködésre sarkall (bizalmi tőke). A kapcsolati tőke lényeges tulajdonsága a nagyság, amely a ténylegesen mozgósítható kapcsolatok kiterjedésétől függ. A kapcsolatok generálásával olyan

³⁸ A szakirodalomban olyan értelmezés is felbukkan, amely a háztartásokat tekinti a kapcsolati tőke haszonmaximalizáló alapegységeként (Hofferth et al. 1999).

innovatív hálózatok jöhetnek létre, amelyek minimalizálják a jó tapasztalatok egyéni átvételéből fakadó gyengeségeket a gazdasági szervezetek, de az egyének esetében is. Camagni (2008a) írása nyomán a kapcsolati tőke jelentősége más területi tőkével kapcsolatos publikációkban is nyomozható (Brasili et al. 2012, Mazzola et al. 2012).

4.3.6. A társadalmi tőke

A szociális piacgazdaság elmélete – de valójában már a keynesiánus közgazdaságtan is – felismerte, hogy jól működő piacok önállóan nem léteznek, ami azt jelenti, hogy a piacgazdaságoknak szüksége van bizonyos jogi keretekre, intézményekre és szabályokra. E tényezők figyelembevételével újabban a társadalmi tőke kifejezés segítségével lehetséges. A fogalom a szociológiából és a politikatudományból eredeztethető. A társadalmi tőkét a hetvenes évek végén alapozta meg Loury, de a kifejezés tágabb társadalomtudományos „karrierje” Bourdieu, Coleman, illetve Putnam munkái által lett sikeres. A működőképesség gazdasági és politikai renddel összefüggő jelentősége miatt a társadalmi tőke fontos szerepet játszik napjainkban is a fejlődés-gazdaságtanban, de a nemzetközi szervezetek kutatómunkáiban is tetten érhető a társadalmi tőke mélyebb szintű tanulmányozása. (Ez utóbbi kapcsán a Világbank (2006) korábban idézett tanulmánya említendő.)

A társadalmi tőkével kapcsolatos felfogások több markánsabb vonulatot követnek, a kifejezést legalább három szinten lehet értelmezni a nemzetközi szakirodalom alapján:

- Egyrészt egyéni szinten, amely azt jelenti, hogy a társadalmi tőke az egyén erőforrásaként értelmezendő (az individualista megközelítés legjelentősebb képviselői Burt, Bourdieu, Lin és Fukuyama);
- Másrészt csoportszinten, amely azt jelenti, hogy a társadalmi tőke valamely csoporthoz való tartozáson alapul (az irányzat képviselői Burt és Coleman);
- Végül nemzeti szinten, amely a társadalmi tőke kollektív vagy közjószág jellegét hangsúlyozza (a kollektív szintű megközelítés legjelentősebb alakjai Becker, Fukuyama és Putnam, valamint Camagni nézete is ide sorolható).

Loury (1977) a társadalmi tőkét olyan erőforrásként határozta meg, amely szükséges a humán tőke fejlesztéséhez, Hofferth et al. (1999) lényegében egyenlőségjelet tettek az emberi és a társadalmi tőke közé. Bourdieu szerint a társadalmi tőke magánvagyon, amelyet az egyének a társadalmi kapcsolatháló kialakítása céljából fejtenek ki (Andorka 2006). Burt a gazdasági és kulturális javakhoz hasonlóan az egyének vagy csoportok cél-

megvalósító cselekvéseiben látta a társadalmi tőke lényegét, míg Coleman „hidat képzett” a kollektivistá, közösségi elvű társadalmi tőke-értelmezések felé, mivel szervezeti és csoportszintre is kiterjesztette a társadalmi tőke „értelmezési tartományát” (Csizmadia 2009). Coleman (1998) kifejtette, hogy a társadalmi tőke cselekvést elősegítő erőforrás, amely személyek közötti viszonyokban nyilvánul meg, valamint minden társadalmi magatartás és szerkezet előmozdítja a társadalmi tőke valamilyen formáját, mivel a cselekvők tervszerű kapcsolatokat alakítanak ki, és mindaddig fenntartják azokat, amíg előnyök számukra. Ezen kívül a társadalmi tőkének jelentős hatása van a következő nemzedék emberi tőkénének termelésében is.

Putnam (1993) szerint a társadalmi tőke közjószág, tehát nem személyes tulajdona azoknak, akiknek a hasznára válik. A társadalmi tőke tipikusan kötelekekből, normákból, bizalomból és intézményekből tevődik össze. A „civil erényként” is definiálható társadalmi tőke Putnamnál a kapcsolatokból felépülő hálózatokra és a hálózatokat működtető generalizált és specializált közösségi elvekre utalt.

Becker (1998) tanulmányában kiemelte, hogy az egyéneknek alig van közvetlen befolyásuk a társadalmi tőkére, így azoknak a társadalmi kapcsolathálóknak próbálnak részeivé válni, amelyek hasznosak számukra.

Anheier et al. (1998) a gazdasági és a kulturális tőke mintájára a társadalmi tőke leglényegesebb jellemzőit is összefoglalta: a társadalmi tőke esetében, az alapján tehetünk különbséget, hogy valaki tagja-e valamely csoportnak, szervezetnek vagy hálózatnak, a fő fizetőeszközt a kapcsolatok jelentik, a társadalmi tőke legjellemzőbb mutatója pedig a csoporttagságban jelentkező különbség.

Lin (2001) koncepciója szerint a társadalmi tőke az emberi tőkéhez hasonlítható, hiszen mindkettő a cselekvő által az egyéni haszon reményében végrehajtott befektetés. Ebben az értelmezésben a társadalmi tőke terminus szinonim a kapcsolati vagy még inkább a kapcsolathálózati tőke kifejezésekkel.

Fukuyama (2007) olvasatában a társadalmi tőke lehet magán- és közjószág is. A társadalmi tőke akkor jelenik meg, mint egyéni jellemző, ha az egyén képes arra, hogy hatékonyan érvényesítse és mozgósítsa társadalmi összeköttetéseit, amelyek kölcsönösen hasznos cserére és viszonyosságra épülnek. A társadalmi tőkét azonban Fukuyama szerint úgy is ki lehet „aknázni”, ha az egyéneknek kellő mértékben sikerül idomulniuk egy közösség morális normáihoz, és ebben a közegben olyan erényekkel gazdagodnak, mint a hűség, a tisztesség és a megbízhatóság.

Esser (2008) – idézte Lengyel (2012b) – szerint a társadalmi tőke egyszerre egyéni és kollektív. A kapcsolat-alapú egyéni tőke az egyén tudatos befektetését jelenti, míg a rendszer-alapú kollektív tőkét a közösségi elvárások befolyásolják. Míg előbbi elősegíti a könnyebb információhoz jutást, a társadalmi életben való részvételt, a kockázatok mérséklését és a szolidaritást, addig az utóbbihoz sorolható a társadalmi kontroll, a kollektív fegyelem, az előmenetel, továbbá a közös értékek és normák.

A társadalmi tőke felfogásával kapcsolatosan nincs konszenzus a tudományos életben. A társadalmi megközelítés kritikáját jól foglalta össze Trigilia (2001), aki szerint a társadalmi tőke önmagában nem ér semmit, valódi értéke abban rejlik, hogy képes-e hozzájárulni más tőkefajták használatához. Trigilia kiemelte, hogy az együttműködések közötti különbségek nemcsak a bizalom hagyományában vagy történelmileg adott, sűrű, illetve ritka civil kapcsolati hálókból azonosíthatók, hanem az együttműködések kvantitatív jellemzőiben is (résztevők köre, szervezetek száma, együttműködés és döntéshozatal szabályai stb.). Egy másik kritika olvasható Camagnitól (2008a), aki a társadalmi tőke és a technológiai ismeretek közötti egyezőségre hívta fel a figyelmet; mind analitikus, mind nyelvi vonatkozásban az utóbbi használata mellett tette le a voksát. Ennek ellenére a társadalmi tőke kifejezés számos területi tőkével foglalkozó írásban megjelent (pl. Affuso–Camagni 2010, Ventura et al. 2010, Brasili et al. 2012, Mazzola et al. 2012, Servillo et al. 2012, Atkinson 2013).

4.3.7. A szimbolikus tőke

Stehr (2002) a tudástőkével kapcsolatban kiemelte, hogy a tudás nem egyszerűen valamilyen információtár, sokkal inkább az információ cselekvéssé válása vagy tárgyiasulása. Ha a társadalomban az információ tárgyiasul, akkor a tudás- és kulturális tőke is átalakul, ún. jeltőkévé válik. A jeltőke fontos tényező, hiszen az egyén számára a „jelek” halmaza adja a világról, a társadalomról, ezek működéséről alkotott képet, amelyek segítségével érzéseket, hangulatokat, egész gondolatsorokat is fel lehet idézni. Az egyes jeltőkék a generációk között tovább öröklődhetnek, ebben az esetben közösségi szinten növekedik a jeltőke-állomány; ennek összességét nevezzük szimbolikus tőkének.

A fogalom Bourdieu munkásságához vezethető vissza, aki szerint a szimbolikus tőke „a gazdasági és a fizikai tőke átalakított és ezáltal álcázott formája” (Bourdieu 1978, 399), amely a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke birtoklását és továbbörökítését biztosítja. Valójában a szimbolikus tőkében összesíthetők a fentiekben tárgyalt tőkeelemek;

Bourdieu (1998) úgy fogalmazott, hogy a gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus vonások szerves összefüggésben állnak.

A szimbolikus tőke valódi titka a történelemben, a kultúrában, a hagyományokban, a tapasztalatokban, a termékekben és az alkotásokban rejlik. Az ikonográfusok szerint minden jelképben egy társadalmi szerződés tükröződik, valamint a szimbólumok közkinccset, köztulajdont is jelentenek (Gardin et al. 2009). Az objektivált kulturális tőkéhez hasonlóan megfigyelhetők olyan anyagi hordozók – hagyományok felelevenítése, ünnepek, fesztiválok, ceremóniák – amelyek az értékeket érzékelhetővé teszik, tehát tárgyiasítják. A szimbolikus tőke közjóság, de értékét minden egyénnek egyedileg kell megtapasztalnia, hiszen a szimbolikus tőkével kapcsolatos érzések, az esztétikai, spirituális és közérzeti hatások személyfüggők.

A különböző tőketípusok – gazdasági, társadalmi, kulturális – szimbolikus tőkévé konvertálása idő- és munkaigényes folyamat, felhalmozására azonban nagy gondot kell fordítani, mert nagymértékben hozzájárul egy térség sikerességéhez. A szimbolikus tőke esetében az alapvető megkülönböztetés a művészet versus nem művészet, a fő fizetőeszköz a művészi legitimitás, jellemző mutatója pedig a műfajok hierarchiája (Anheier et al. 1998).

A szimbolikus tőke különösen nagy szerepet kap a területi tőke többi komponenséhez képest, hiszen a fentiekben tárgyalt tőkefajták valójában egy térség pillanatnyi gazdasági, kulturális, társadalmi vagy szervezeti háttéréről, jellemzőiről, erőforrásairól árulkodnak, azonban a szimbolikus tőke időhorizontja ennél jóval tágabb.

A szimbolikus tőke és a tér kapcsolatával összefüggésben szükséges utalni arra, hogy a helyhez egyfajta szakrális tartalom (Nemes Nagy 2009), illetőleg egy természetes történelmi dimenzió is köthető, amelyet a hely szellemének (genius loci) is nevezhetünk (Jankó 2002). Az egyének szimbólumokkal, jelentésekkel ruháznak fel helyeket, régiókat, térségeket, tehát „képet alkotnak” arról a régióról, amelyben élnek, de értéket tulajdonítanak más – szomszédos vagy távolabbi – régióknak is (Benedek 2010).³⁹ A szimbólummá vált produktumok fontos szerepet játszanak az egyének kognitív térképének kialakításában. A szimbólumok jellege attól függ, hogy a világ mely pontjáról és milyen társadalmi csoport szemszögéből ítéljük meg az adott régiót.

³⁹ Más szavakkal az egyes térségek szociálpszichológiai építményeknek is tekinthetők, ahol a különböző régiókról kialakított kép közvetlen (pl. szocializáció) vagy közvetett tapasztalat (pl. mások verbálisan közölt tapasztalatai, média, politikai diskurzus) során alakul ki (Benedek 2010). A kognitív különbségek okai az eltérő véleményekre, tévhitre és sztereotípiákra vezethetők vissza.

A szimbolikus jelleg olyan vonzerőt képes generálni, amely egy térség egészére, gazdasági és társadalmi életére is kihatással van. Keresztély (2005) a városokra vonatkoztatva ezt úgy fogalmazta meg, hogy a szimbolikus gazdaság a városi gazdaság szinte minden elemére kiterjed (pl. turizmus, művészetek). A szimbólumok hozzájárulnak a városok egyediségének és vonzerejének növeléséhez, befolyásolják a településekről kialakított nemzetközi képet, a városok ismertségét, ezen kívül erősítik annak multikulturális jellegét.

A szimbolikus tőke jelentőségét csupán egyetlen területi tőkével kapcsolatos tanulmányban emelték ki korábban (Ventura et al. 2010), magam azonban úgy gondolom, hogy e tőkeforma szerepét erőteljesebben kellene hangsúlyozni a területi tőke alkotóelemeinek tanulmányozása kapcsán.

4.3.8. A területi tőke komponensei közötti kapcsolat

Az előző alpontokban érintett tőkefajták nemcsak önmagukban léteznek és értelmezhetők, hanem szoros kapcsolatban állnak egymással (Emery–Flora 2006), úgy is fogalmazhatunk, hogy a gazdasági, környezeti és kulturális erőforrások egységet alkotnak (Fábián 2009). A szerteágazó viszonyrendszer az ún. tőkeátalakulásokon keresztül szemléltethető. A tőkeátalakulások nem mindegyik tőkefajta esetében azonosíthatók egyértelműen, azonban így is széles a transzformációk lehetősége. Konceptiómban az alábbi tőkeátalakulási folyamatokat különböztetem meg (lásd 9. ábra):

- Az inkorporált kulturális tőkének az objektivált kulturális tőkére való átváltását az ún. anyagi hordozók biztosítják (bourdieu-i értelemben);
- Az objektivált kulturális tőkének az intézményesített kulturális tőkére való átváltása a rangoknak, a fokozatoknak, a címeknek és a titulusoknak tulajdonítható (bourdieu-i értelemben);
- Az egyéni inkorporált kulturális tőke az ún. vállalkozói képességek formájában „szállítható” a strukturális tőke szervezeti tőke alkotóeleméhez. A szervezetek életében óriási szerepe van a vállalkozói képességeknek, amelyek az egyének képességeiből fakadnak. A szervezet tagjainak tudása, humán potenciálja összeadódik egyfajta vállalkozói szolgáltatássá, amely nem az egyének inkorporált kulturális tőkét – ezek közül is elsősorban az emberi tőkét – gyarapítja, hanem a kollektív szintű szervezeti tőkét;
- Az egyéni és a kollektív szinten is értelmezhető kapcsolati tőke között teremt szorosabb összefüggést a kapcsolatok ún. személyfüggetlenné válásának folyamata.

Ezt a jelenséget akkor figyelhetjük meg, ha a kapcsolati tőke a strukturális tőke szerves összetevőjévé válik, legalábbis ahhoz szorosabban kötődik, mint az egyén kapcsolatrendszeréhez. A vállalati gyakorlatban a vállalat telephelyei, esetleges divíziói, a beszállítók, a fogyasztók és az üzleti partnerek között figyelhető meg leggyakrabban a személyfüggetlen kapcsolat;

- A szimbolikus tőke fontosságát több tőkeátalakulási folyamat is igazolja, amely során az időtényező tölt be lényeges szerepet. Az időről-időre felhalmozott gazdasági, kulturális, társadalmi és természeti potenciálok továbböröklődnek, hagyományozódnak. A szimbolikus tőke különlegessége abban is tetten érhető, hogy megfelelő akciókkal visszaalakítható gazdasági tőkévé. Ebben a folyamatban nagy szerepe van a megfelelő fejlesztési (elsősorban gazdaságfejlesztési) vagy promóciós stratégiáknak (imázsjavítás). A szimbolikus tőke gazdasági tőkévé váltása általában költséges folyamat.

Koncepciómban explicit módon nem kapott helyet, azonban feltétlenül meg kell említeni Anheier et al. (1998) a tőketranszformációk terén végzett munkája kapcsán azt is, hogy a gazdasági tőke, mint „leglikvidebb” tőkefajta váltható át a legkönnyebben társadalmi vagy kulturális tőkére. Ezzel szemben a társadalmi és kulturális tőkét viszonylag nehéz más tőkefajttá átalakítani.

4.4. Összegzés

A 2–4. fejezetben arra kívántam rávilágítani, hogy több szakértői anyag és tudományos publikáció fokozatosan, egyre jelentősebb tudományos értéket kölcsönöz a területi tőkével kapcsolatos érvelésnek. Az OECD tanulmány megjelenését követően hosszú ideig nem jelent meg nagyobb jelentőségű munka a témakörrel kapcsolatban, de az elmúlt pár esztendőben – bizonyára Camagni munkásságának köszönhetően – egyre nagyobb számban jelentek meg a területi tőkével kapcsolatos reflexiók. A területi tőke konszenzusos értelmezésének és átfogó elméletének hiánya ugyanakkor eltérő, olykor ellentétes irányokba befolyásolta a területi tőkével kapcsolatos gondolkodást. Megfigyelhető, hogy a területi tőke vizsgálatának irányába sok oldalról közelítettek a témával foglalkozó kutatók, továbbá minden szerző a saját koncepciójához illő alkotóelemeket emelt ki. Egyesek a területi kohézió vagy a területi versenyképesség új értelmezését látták a koncepcióban, mások a városfejlődés vagy a vidékfejlesztés oldaláról járultak hozzá a témakörrel kapcsolatos ismer-

retanyag bővüléséhez, megint mások a gazdasági növekedés, a közigazgatási vonatkozások vagy a térségi vonzerők tanulmányozása során „jutottak el” a területi tőke elméletéhez.

Megállapítható továbbá, hogy a területi tőke koncepciójának megjelenését ahhoz a folyamathoz lehet kötni, amely az Európai Unió regionális politikájának fokozatos reformjai során a területfejlesztés kiegyenlítési (méltányossági) hangsúlyától fokozatosan a hatékonysági (versenyképességi) cél felé mozdul el. Ez a konzervatívnak is nevezhető fordulat kapcsolatba hozható a jóléti állam válságával, átalakulásával, de az Európai Parlament jelenlegi konzervatív többségével is. A területi tőke ennek a szemléletváltásnak az egyik lehetséges eszköze, amely – a kiegyenlítő célú regionális politika kudarcai révén – nem véletlenül jelent és jelenik meg a szakpolitikai dokumentumokban. Ezzel párhuzamosan a területi tőke fogalmának evolúcióját a posztmodern elméletek regionális gazdaságtani adaptációihoz is lehet kötni; eszerint nincsenek metanarratívák, amelyek minden régióra alkalmazhatók, tehát egyedi beavatkozási és „kitörési” pontok léteznek.

Véleményem szerint a területi tőke olyan anyagi (megfogható) és nem anyagi (nem megfogható) tényezők, erőforrások együttese, illetve ezek szerves térbeli összekapcsolódása (kombinációja), amelynek nagysága, összetétele és hasznosíthatósága régióként eltérő (terület- vagy helyspecifikus). A területi tőke eszköz, de nem cél; elemeit értékes cselekedetekre kell átváltani ahhoz, hogy területi fejlődésről beszélhessünk. A területi tőke a területrendszer sajátja, és nagymértékben függ attól, hogy milyen a területi, illetve a regionális gazdaság jellege, a helyi kapcsolatok architektúrája, a helyi társadalom és a környezet állapota, minősége. A területi tőke nem tartalmi szempontok alapján különbözik más tőketípusoktól, hanem városok, városi vonzáskörzetek, városhálózatok és csomóponti régiók anyagi és nem anyagi erőforrásainak együtteseként, a térség tőkekészleteként fogható fel, tehát gyűjtőfogalmi jellege, irányultsága van.

A területi tőke elmélete a regionális növekedés elméleti irányzatai közül elsősorban a polarizációs és endogén növekedéselméletekkel mutat szorosabb összefonódást, amely azt a feltételezést is magában hordozza, hogy a koncepció a régiók közötti fejlettségbeli különbségek fokozódását feltételező irányzatokhoz áll közelebb, és nem feltétlenül alkalmazható a területi egyenlőtlenségek kezelésének módszereként. Ezen kívül – ahogy Camagni (2008b) rámutatott – a területi tőke az evolúciós irányzatokkal, a közgazdaságtani intézményi irányzat megállapításaival, a francia (közelségelmélet) és olasz iskolával, a „kihasználatlan egymásrautaltság” felfogással, valamint GREMI-elmélettel is több összefüggést mutat (a területi tőke szűkebb elméleti kontextusa). A területi tőke komponensei – vagyis

az egyes tőkeformák – alapján továbbá megállapítható, hogy a koncepció neoklasszikus, üzleti (vállalat-gazdaságtani és menedzsment), ökológiai és gazdaságszociológiai felfogásokból is merít (a területi tőke tágabb elméleti kontextusa).

5. A TERÜLETI TŐKÉVEL ÖSSZEFÜGGŐ TOVÁBBI ELMÉLETI VONATKOZÁSOK

5.1. A tőkejelleggel kapcsolatos problémák

A területi tőke tőkeszerű tulajdonságainak tárgyalásakor számos feltétel együttes teljesülését kell vizsgálni. Ehhez az elemzéshez megfelelő fogódzkodót nyújt Adler és Kwon (1999) szempontrendszere, amelyet Csizmadia (2007) idézett munkájában, illetve Arrow (1999), Elster (1997), Solow (1999) és Robison et al. (2002) kritériumai, amelyekre Sik (2006) hivatkozott a kapcsolati és a társadalmi tőke tőkejellegének vizsgálatakor.

Első megközelítésben Adler és Kwon (1999) szempontjai alapján mutatom be a területi tőke tőkeszerű tulajdonságait:

1. Befektetés további haszon érdekében. A területi tőke mértéke akkor növekszik, gyarapodik, hogy a gazdasági szereplők erőforrásokat, pénzt és időt fektetnek a gazdasági tevékenységekbe, illetve az egyéni vagy a kollektív szintű anyagi és nem anyagi tőkeformákba egy adott térségen belül. A befektetés nemcsak pénzbeli haszon megszerzésére irányulhat, hanem tudás- és információbirtoklás vagy hálózat-építés céljából is. A befektetések hasznából a gazdálkodó egyének vagy szervezetek részesednek, de összeadódva, áttételesen az egész térség fejlődését szolgálják.
2. Kisajátíthatóság. A területi tőke önmagában nem kisajátítható, de annak néhány komponense – elsősorban az egyéni szintű tőkekategóriák – igen (lásd 2. melléklet).
3. Konvertálhatóság. A területi tőke önmagában nem konvertálható más tőkeformára, összetevőinek többsége azonban igen (lásd 2. melléklet).
4. Helyettesíthetőség, kiegészíthetőség. A területi tőke részben kiegészíthető, viszont nem vagy nagy nehézségek árán pótolható, helyettesíthető. A pénzügyi eszközök hiánya külső, régió kívüli pénzügyi erőforrásokkal ellensúlyozható (kiegészíthető), de a valódi endogén erőforrások (specializált tudás, helyi kapcsolatok és intézmények) esetében ez a megállapítás nem helytálló (nem kiegészíthető). A területi potenciálok sajátossága, lényege abban rejlik, hogy nehezen kompenzálhatók, a helyettesítés szerepét betöltő külső erőforrások pedig közvetlenül nem részei a területi tőkének.

5. Felhalmozás. A területi tőke egyrészt a jelenben zajló folyamatok segítségével keletkezik, de a „történelem” is létrehozhatja, gyarapíthatja; ezen kívül hasonló felhalmozási–csökkenési folyamatok játszódhatnak le, mint a klasszikus tőke esetében.
6. Karbantartás. A területi tőke és annak elemei rendszeresen igénylik a karbantartást. A regionális tudáserőforrás, a lokális kapcsolatrendszerek, a helyi kultúrához köthető jószágok és a tárgyi befektetések rendszeres megújításra, megerősítésre szorulnak, különben elveszítik hatékonyságukat, tőkeértéküket. A területi tőke értékvesztése nem a használat során keletkezik – sőt használatával és megújításával értéke rendszerint növekszik –, hanem a nem-használat miatt.
7. Közjóság jelleg. A terület tőke nem lehet az egyén vagy szervezet tulajdona, mivel a település vagy régió sajátja, de kizárólag a helyi közösségé. Egyetlen személynek és szervezetnek, de személyek vagy szervezetek csoportjainak sem lehet kizárólagos tulajdona a területi tőke felett.
8. Fellelhetőség. A területi tőke a régiók közötti pozíciókban és viszonyokban értelmezhető. Valamely komponensének veszélyeztetése időlegesen vagy véglegesen csökkentheti a területi tőke nagyságát (pl. egy meghatározó vállalat megszűnése, a kreatív munkaerő migrációja, erőteljes környezetterhelés).

Elster (1997) szerint a tőke esetében egyrészt szabad elhatározáson alapuló beruházói tevékenységről beszélhetünk, másrészt a beruházás hatására a jelen időszaki hasznosságot azért csökkentjük, hogy ennek hatására a jövőben bekövetkező hasznosságnövekedés tanúi lehessünk, harmadrészt a beruházás romlékony, és emiatt fenntartása költséges. A három kritérium közül a területi tőke esetében egyik ismérv sem teljesül; a területi tőke közjóság jellege miatt nem érvényesül a szabad elhatározás, nem teljesül – és nem is értelmezhető – a területi tőkéről való lemondás, valamint a területi tőke egyes elemeinek értéke növekedhet a használat során (pl. kapcsolati, társadalmi és szimbolikus tőke).

Arrow (1999) olvasatában a tőke tartós és elidegeníthető jószág, amelynek célja, hogy a jelenben meghozott önkéntes áldozat a jövőben hasznot hozzon. A tartósság feltételének a területi tőke ugyan megfelel, azonban elidegeníthetőségre vonatkozó kritériumnak nem.

Solow (1999) szerint a tőke hasznos szolgáltatások előállítására alkalmas tartós erőforrás, aminek állománya növekszik, ha az új beruházások értéke meghaladja az elavuló javak értékét. E szemponttal kapcsolatban elsősorban a számszerűsítés problémája lép fel,

hiszen nem ismeretes pontosan az, hogy miként fejezhető ki a területi tőke értékvesztése és a beruházások által adódó hozzáadott érték.

Robison et al. (2002) nyolc szempont alapján tárgyalták a tőkekritériumokat, osztályozásuk alapján a területi tőkéről az alábbiak állapíthatók meg:

1. A területi tőke nem konvertálható, nem átalakítható.
2. A területi tőke nem állandó, tényezői folyamatosan változnak, alakulnak.
3. A területi tőke kockázatos, fennáll az „elveszthetőség” veszélye, vagyis a területi tőke alkotóelemei karbantartást igényelnek.
4. A területi tőke nem elidegeníthető, nem eladható, nem bérelhető és nem elajándékozható.
5. A területi tőke esetében csak részben értelmezhető a javak és szolgáltatások sokféleségének mértéke.
6. A területi tőke nem helyettesíthető.
7. A területi tőke értékvesztése nem a használat során keletkezik, tehát abban az esetben „romlékony”, ha nem használják.
8. A területi tőke működésének kiszámíthatósága, megbízhatósága nem értelmezhető kritérium.

5.2. A területi tőke viszonya néhány, a regionális gazdaságtanban használt fogalomhoz

Az alábbiakban területi tőke, illetve a lokális gazdaságfejlesztés területén használt néhány jelentősebb szaknyelvi kifejezés viszonyát érintem részletesebben (telepítési tényező, agglomerációs hozadék/előnyök, közelség, konvergencia, fejlődés). A fogalmak pontos elhatárolására nagy gondot kell fordítani, mivel a területi tőke megjelenése óta több zavart okozott a tudományos életben a következetes szóhasználat figyelembevételének hiánya miatt.

Elsőként a területi tőke és a telepítési tényezők kapcsolatát tekintem át. Általánosságban elmondható, hogy a területi tőke körébe sorolható elemek köre tágabb, mint a telepítési döntések alapvető mérlegelési szempontjai, mivel a klasszikus anyagi és nem anyagi tényezők mellett összetettebb és szubjektív tényezők is megjelennek. Ez azt jelenti, hogy a bizalom, az összeköttetés és a kapcsolódások fontosabbak, mint a biztonság és a megbízhatóság, a kreativitás lényegesebb, mint a munkaerő puszta elérhetősége, a kapcsolatrendszerek és hálózatosodás kulcsfontosságúak a fizikai elérhetőséghez képest, a történelmileg kialakult gazdasági és szociokulturális közösségek pedig lényegesebbek, mint az üzleti

attitűdök.⁴⁰ Egy korábbi analógiával élve, a telepítési tényezők testesítik meg a fejlődés *soft-* és *hardware* tényezőit, de a területi tőke tekintetében az *orgware* elemek is jelen vannak.

A telepítési tényezőkhez hasonlóan, a területi tőke nem azonosítható az agglomerációs hozadékkal sem, mert nem a gazdasági tevékenységek elhelyezkedéséből adódó költségmegtakarításról van szó. A területi tőke nem feleltethető meg az agglomerációs előnyöknek sem, igaz, a két fogalom közötti különbség elválasztása már mélyebb megfontolásokat tesz szükségessé. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az agglomerációs előnyök vizsgálatának alapegységei a vállalatok és az iparágak – bár az urbanizációs előnyök miatt ez sem feltétlenül igaz –, a területi tőke vizsgálatának tipikus színtere pedig a település és a régió. Ez az érvelés nem teljesen meggyőző, így további elhatárolási pontok kijelölése szükséges. Az alábbiakban a területi tőke és az agglomerációs előnyök típusait egyesével vetem össze a megfelelőbb magyarázat érdekében. Az agglomerációs előnyök tipizálásának több módja terjedt el a szakirodalomban,⁴¹ azonban az alábbi felsorolásban Isard és Porter által meghatározott kategóriákat tekintem át:

- A területi tőke nem egyetlen vállalaton belül adódó előny, vagyis nem nagyvállalati előny, a területi tőke nem a befektetések egyetlen telephelyre tömörítését jelenti;
- A területi tőke nem egyenlő a lokalizációból fakadó méretgazdaságossággal sem, mert nem egyetlen iparághoz kapcsolódik, komponensei nem kizárólag iparág-specifikusak;
- Az urbanizációs előnyök nagyon közel állnak a területi tőke koncepciójához. Közös jellemzőjük, hogy a térségben jelenlévő gazdasági tevékenységekkel állnak kapcsolatban, amelyek segítségével költségmegtakarításra nyílt lehetőség. Mégis, a területi tőkével összefüggésbe hozható költségmegtakarítások köre jóval szélesebb, hiszen a területi tőke körébe az erős rivalizálású, tiszta magántőke-állomány is bele-

⁴⁰ Itt jegyzem meg, hogy nem értek egyet Schneider (2009) területi tőke értelmezésével, aki a fogalom alatt kizárólag olyan adottságokat értett, mint a földrajzi elhelyezkedés, az infrastrukturális adottságok, az üzleti környezet és K+F potenciál (ezek ugyanis telepítési tényezők).

⁴¹ Napjainkban Isard, Porter, Parr és Dicken tipizálása került előtérbe. Isard az agglomerációs előnyök három típusát különböztette meg (nagyvállalati, lokalizációs és urbanizációs előnyök), míg Porter statikus és dinamikus agglomerációs előnyöket említett. Parr a belső és külső méretgazdaságosságra, valamint az iparágak integrációs stratégiáira visszavezetve három agglomerációs előnyt különböztetett meg (tevékenység-komplexitási előnyök, lokalizációs előnyök vagy MAR-féle extern hatások, illetve urbanizációs előnyök vagy Jacobs-féle extern hatások). Végül Dicken a lokalizációs és urbanizációs előnyökön alapulva értekezett az általános és a speciális klaszterről (Lengyel–Rechnitzer 2004, Lengyel 2010).

- tartozik, továbbá az urbanizációs előnyök nem terjednek ki a közös forrásokra (pl. a természeti értékek), illetve az emberi erőforrásokba történő beruházásokra sem;
- A költségcsökkentésre lehetővé tevő statikus agglomerációs előnyök és a területi tőke viszonya az agglomerációs hozadékhoz hasonlóan magyarázható;
 - A legnagyobb kihívást a területi tőke dinamikus agglomerációs előnyöktől való megkülönböztetése jelenti, a két fogalom szerfelett közel áll egymáshoz. A területi tőke kapcsán is fontos a specializáció és az egyedi jelleg, éppúgy, mint a dinamikus agglomerációs előnyök esetében. Az alapvető különbség három apró momentumban rejlik. Az egyik – talán kevésbé lényeges – differencia, hogy a dinamikus agglomerációs előnyök a vállalat vagy iparág globális versenyben elért sikereit magyarázzák. A területi tőkének is létezik ilyen vetülete, de ebben nem merül ki. A másik eltérés, hogy a dinamikus előnyök köre nem terjed ki a közös forrásokra. A harmadik – leglényegesebb – különbség viszont az, hogy az agglomerációs előnyökből származó további előnyök⁴² inkább bemeneti tényezőként szolgálnak a területi tőke tekintetében. Vagyis a területi tőke által érintett előnyök köre jóval szélesebb, mint az agglomerációs előnyök összessége.

A két fogalom elkülönítése azért is problematikus, mert a térbeli koncentrálódás alapvető mozgatórugóit mindkét megközelítés Storper (1995) „kihasználatlan egymásrautaltság” elméletére vezette vissza, tehát mindkét koncepció jócskán merített az üzleti és nem üzleti interdependenciák koncepciójából.

A területi tőke sok közös vonást mutat a közelségelmélettel.⁴³ Camagni (2008a) a területi tőke koncepcióját megalapozó munkájában a területi tőke kibontakozását elősegítő elméleti adalékok között említette az ún. „francia iskola” (*French School of Proximity Dynamics*) hozzájárulásait. A területi tőke kapcsán helytálló az a megállapítás, hogy közelségből fakadó helyismeret mérsékli a bizonytalanságot, és megkönnyíti a döntéshozók munkáját a befektetésekkel kapcsolatos kérdéseket illetően. Nagy hatással van a területi

⁴² Ezek az előnyök a következők: tranzakciós és szállítási költségek csökkentése, gyorsabb és pontosabb információáramlás, gördülékenyebb inpuhelyettesítés, iparági technológiai és szervezési tapasztalatok (technológiatranszfer), iparági tudás állandó cseréje (tudástranszfer), kockázatok szétterítése, közös kutatások és fejlesztések, helyi társadalom támogatása, gyorsabb piaci alkalmazkodás, iparág piacára való belépés (Lengyel–Rechnitzer 2004, 171).

⁴³ Lengyel (2010) Knobben–Oerlemans és Boschma munkáira hivatkozva földrajzi és kapcsolati közelséget különböztetett meg. A földrajzi közelséghez lényegében a Parr által tárgyalt agglomerációs előnyöket sorolta, a kapcsolati közelség esetében pedig a következő típusokat különítette el: kognitív, intézményi, szervezeti, társadalmi és technológiai közelség.

tőke mértékére, hogy egyes társadalmakat, közösségeket mennyire érezzünk közelinek vagy távolinak. Ezen kívül a naprakész, könnyen elérhető tudás és információ, a közeli partnerek közötti intenzív kommunikáció és hálózatépítés kapcsolati közelséget teremt, ezáltal emelve a területi tőke nagyságát. A fentiek alapján megállapítható, hogy a közelségből fakadó előnyöket és a területi tőkét nem ajánlatos élesen szétválasztani egymástól.

Az alábbiakban a területi tőke és a konvergencia viszonyát értelmezem alaposabban. A konvergencia a regionális tudomány szakterületén a jövedelmi különbségek csökkenésére és annak tendenciájára utal (Molle 2007). Míg az ún. automatikus konvergencia azt jelenti, hogy minden térség ugyanahhoz a hosszú távú, egy főre jutó GDP érték felé tart, addig a feltételes konvergencia lényege, hogy minden gazdaság a saját hosszú távú szintjéhez konvergál (MNB 2006). Az utóbbi folyamatot az endogén tényezők jelentős mértékben befolyásolják, így a területi tőke kapcsán elsősorban a feltételes konvergenciának érzem létjogosultságát. A területi tőke elemei a térségre jellemző elvi maximális potenciál elérését segítik elő, de ez korántsem jelenti azt, hogy a térségek hosszú távon ugyanahhoz a jövedelemhez tartanak. A fejlődési pályák eltérnek egymástól, az erőforrások, az igények és a lehetőségek különbözőek, és ennek eredményeképpen más a végállapot is, ahová a térségek eljuthatnak.

Problematikusnak érzem, hogy több területi tőkével foglalkozó publikáció az elmaradott régiók felzárkóztatását emelte ki (Camagni 2005, Ágh 2007, Finka 2007, Davoudi et al. 2008, Zonneweld–Waterhout 2010), magam úgy látom, hogy a területi tőkén nyugvó fejlesztéseknek nem velejárója a kohézió és a konvergencia előmozdítása, hanem inkább a hatékonyság és a versenyképesség előtérbe helyezésével áll kapcsolatban a koncepció. Kaiser (2009) a területi tőke és a területi kormányzás összefüggéseinek tanulmányozása során tett említést a versenyképesség és a kohézió szempontrendszerének vitájáról,⁴⁴ de csupán annyit szögezett le, hogy a területi tőke koncepciója akkor értelmezhető megfelelően, ha hozzájárul e vita bizonyos mértékű feloldásához, és ez a 2013 utáni új regionális politikai ciklusban is érezteti hatását.

A disszertáció témája kapcsán végül elengedhetetlen értekezni a területi tőke és a fejlődés kapcsolatáról. A fejlődés fogalma – legáltalánosabb értelemben – azt a folyamatot

⁴⁴ Tudományos és szakmai viták sora zajlik azzal kapcsolatban, hogy a versenyképesebb régió hatékonyságának javítását vagy szegényebb régió felzárkóztatásának támogatását szükséges-e előnyben részesíteni. Rövid távon „a két szempontrendszer együttes érvényesítése nem könnyű, hiszen területpolitikai axióma a hatékonyság és méltányosság közötti negatív „trade-off”, vagyis adott időben és helyen csak egymás rovására növelhetők” (Farágó 2006, 90).

jelenti, amely egy alacsonyabb szintű minőségből a minőség magasabb szintjéhez vezet (Szentes 2011). A fejlődés kapcsán rendszerint a fejlődés folyamatáról, a fejlődés tényezőiről, valamint a fejlődés szakaszairól is szót kell ejteni. Myrdal – idézte Szentes (2011, 31) – egy ízben azt a megállapítást tette, hogy „minden közgazdaságtan, ha egyáltalán használható volt, a fejlődés gazdaságtanát is jelentette”. Ez a megfogalmazás arra enged következtetni, hogy ha a területi tőke logikája kellően megalapozott, akkor szorosan össze kell kapcsolódnia a fejlődéssel.

Kétségtelen, hogy mind a fejlődésnek, mind a területi tőkének vannak gazdasági tényezői, létezik emberi (humán) tartalma, társadalmi és kulturális tényezői, természeti feltételei, valamint regionális dimenziója és kontextusa is. Közös bennük, hogy kiterjednek a társadalmi lét minden fontos szférájára. Mind a fejlődés, mind a területi tőke értelmezéséhez történelmi–történeti szemlélet szükséges, a fejlődés és a területi tőke mibenlétét múltbeli események és körülmények oksági láncolataként érdemes felfogni, és így lehet magyarázatot adni a térségek jelenlegi helyzetére, a várható tendenciákra, a növekedést segítő vagy gátló tényezőkre.

A két fogalom között a több hasonló vonatkozás ellenére néhány jelentősebb eltérés is meghúzódik:

- A fejlődés inkább kimeneti (*output* vagy *outcomes*) irányultságú, a területi tőke tényező jellege miatt azonban bemeneti (*input*) jellegű. A fejlődés mindig valamilyen cél felé tendál, és akkor értelmezhető megfelelően, ha ezt a célt el is éri, azonban a területi tőke inkább azokat az erőforrásokat, kompetenciákat és eszközöket foglalja össze, amely e cél elérését lehetővé teszik;
- A fejlődés tartalmilag felölelheti egy ország egészét vagy annak különböző részeit, sőt nagyobb földrajzi egységeket is, ezzel szemben a területi tőke kisebb területi egységekhez kapcsolódik;
- A fejlődés dinamikus variáns, folyamatjellege van, nem egy időpontban, hanem valamilyen időtartam alatt értelmezhető megfelelően. Ezzel szemben a területi tőke esetében inkább a statikus szempontok érvényesülnek (t.i. a területi tőke egy térség erőforrásainak állománya, készlete);
- A fejlődés folyamata a helyettesítés gazdag változatait foglalja magában, a területi tőke esetében ez a megállapítás nem feltétlenül helytálló. A fejlődés egyszerre lehet internalista és externalista, a területi tőke azonban túlnyomóan internalista, vagyis a területi tőke a fejlődés belső adottsága, alacsony vagy magas mennyiségű és minő-

ségű rendelkezésre állásakor csupán annyit tudunk kijelenteni, hogy elősegíti vagy gátolja a fejlődést.⁴⁵

5.3. A területi tőke mérésének lehetőségei

A területi tőkével kapcsolatos koncepció- és modellalkotás a témával foglalkozó nemzetközi kutatók körében nem vezetett egyelőre konszenzushoz, ennek ellére többen vállalkoztak a területi tőke empirikus vizsgálatára. A területi tőke mérésének lehetőségei tehát napjainkban aktívan foglalkoztatják a témával foglalkozó nemzetközi kutatókat.

Affuso és Camagni (2010) tanulmányukban a NUTS 3 és NUTS 2 területi szintek növekedési rátáinak különbözőségeit a területi tőke négy tényezőcsoportjával (infrastrukturális tőke és településszerkezet, kognitív tőke, ágazati és természeti sajátosságok, társadalmi és kapcsolati tőke) magyarázták, ökonometriai modell keretében, Francia-, Olasz- és Spanyolország Földközi-tengerrel érintkező térségei esetében.⁴⁶ Az elemzés keretében a szerzők megállapították, hogy a francia terület egységek esetében az ágazati sajátosságok határozták meg a regionális és megyei GDP eltéréseit, az olasz térségek esetében a jelenség a területi szerkezet jellegzetességeire vezethető vissza. A spanyol területek szempontjából a területi tőkét leképező összes tényezőcsoport szignifikánsnak adódott. Az analízis rámutatott arra is, hogy a vizsgált terület egységek nem homogének, a területi tőke elemeinek nagy szerepe van abban, hogy a megyék GDP-je eltérően alakul a régiók GDP-jéhez képest.

Capello et al. (2011) neoklasszikus feltételek között, ökonometriai modell keretében térképezték fel az Európai Unió régióinak területi tőkéjét az 1999 és 2006 közötti időszakra vonatkozóan. Munkájukban az endogén növekedélmélet alapegyenletének Cobb–Douglas formájából indultak ki,⁴⁷ ezen keresztül tárták fel és bizonyították be, hogy a megfoghatatlan tényezőknek – mint például a régió tudáserőforrásának, a kollektív tanulásnak,

⁴⁵ A fejlődélméletek képviselői között szokás különbséget tenni abból a szempontból, hogy kik azok a kutatók, akik a fejlettségi különbségeket egyszerűen az országok belső adottságaival, illetve erőfeszítéseinek sikerével vagy kudarcával magyarázzák („internalisták”), illetve kik azok, akik a fejlettségi szakadékot külső hatásoknak, nemzetközi tényezőknek tulajdonítják („externalisták”) (Szentés 2011).

⁴⁶ A szerzők olyan modellt alkottak, amellyel a területi tényezők hatását megfelelően ki tudták szűrni a megyei és a regionális GDP változásából: $\Delta y_p - \Delta y_r = f(X_i)$, ahol Δy_p a megyék GDP növekedési rátájának, Δy_r a régiók GDP növekedési rátájának változását fejezi ki, X_i pedig a területi és szerkezeti változók vektora.

⁴⁷ Az endogén fejlődélmélet növekedést kifejező egyenletében a tőke- és a munkatényező mellett a humán tőke is közvetlenül kifejezhető (Lengyel–Rechnitzer 2004, Maier et al. 2006). A gazdasági növekedést leíró egyenlet a következő formulát ölti: $Y = \alpha K + \beta L + \gamma H$, ahol α , β és γ konstansok, valamint $\alpha + \beta = 1$. Capello et al. (2011) munkájában az alapfüggvény a következő formát ölti: $Y_{r,t} = \alpha K_{r,t} + \beta L_{r,t} + \gamma H_{r,t}$, ahol r a régiót, t pedig az időt jelöli.

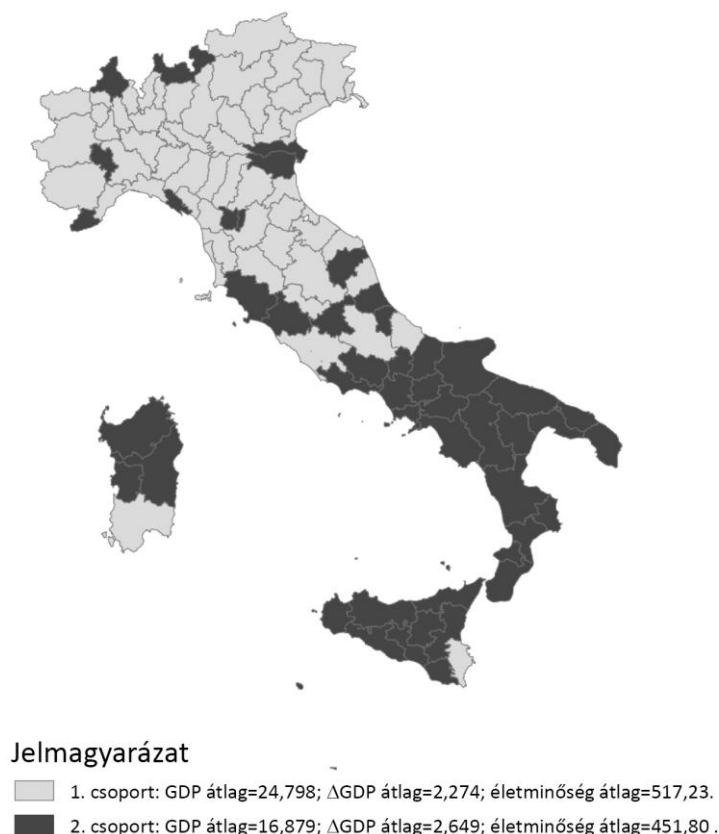
a kölcsönös megértésnek és a bizalomnak, valamint a társadalom iránti elkötelezettségnek – nagy szerepe van a gazdasági teljesítmény fokozásában, a tudásteremtésben és a tudás felhalmozásában.

Brasili (2011) az *Urban Audit* adatbázis segítségével 118 európai város erőforrásait elemezte a 2006-2007. évekre vonatkozóan, úgy, hogy hat dimenzió (termelő, kognitív, infrastrukturális, környezeti és települési tőke) segítségével települési rangsorokat képzett. A termelő tőke tekintetében az európai nagyvárosok (London, Madrid, Paris, Róma, Milánó, Barcelona) dominanciáját hangsúlyozta, míg a kognitív tőke vonatkozásában mindössze két város (London és Firenze) emelkedett ki a többi közül. A környezeti tőke esetében a sorrend végén található települések érdemelnek említést, az elemzés alapján ugyanis az olasz városok (Torino, Bologna, Milánó, Róma, Padova) bizonyultak a legszennyezettebbek. Az infrastrukturális tőke kapcsán a német városok (Frankfurt, Düsseldorf, Dortmund, Mainz), illetve Paris és Brüsszel emelkedtek ki a mintából.

Veneri (2011) a területi identitás felől közelített a területi tőke mérése felé. A 2001. évre vonatkozó elemzése kizárólag olyan változókat tartalmazott, amely a területi identitással függnek össze, így a publikációban említett területi tőke felmérésének valójában egy szegmenséről esett szó.⁴⁸ Az analízis rávilágított arra, hogy az olasz megyék (*province*, NUTS 3) változatos képet mutatnak az egyes dimenziókat tekintve: egyrészt a társadalmi tőkét kivéve nem érvényesül a „fejlett észak és fejletlen dél” mintázat, másrészt minden megvizsgált indikátor inkább önmagában és nem együttesen nyújt bővebb információt az identitás térszerkezeti jellegzetességeiről.

Camagni et al. (2011) tanulmánya szintén az olasz megyék példáján keresztül vizsgálta a területi tőke nagyságát, annak is humán és kapcsolati tőke összetevőit, többváltozós statisztikai módszerekkel. Közleményükben a vállalatok hálózatosodását, a nagyvállalatok export és import tevékenységét, mint a kapcsolati tőke elemeit, illetve a felsőoktatási végzettséget és K+F aktivitást, mint a humán tőke összetevőit vetették össze – egyrészt egymással, másrészt pedig a GDP növekedésével. A szerzők klaszterelemzésben világítottak rá arra, hogy az észak- és dél-olaszországi megyék vonatkozásában markáns térszerkezeti különbségek tapasztalhatók (10. ábra).

⁴⁸ Az analízisben szereplő négy dimenzió a következő: társadalmi tőke, szociokulturális identitás, intézményi aktivitás, kormányzati aktivitás.

10. ábra: A területi tőke indikátorain végzett klaszteranalízis eredménye az olasz megyék esetében

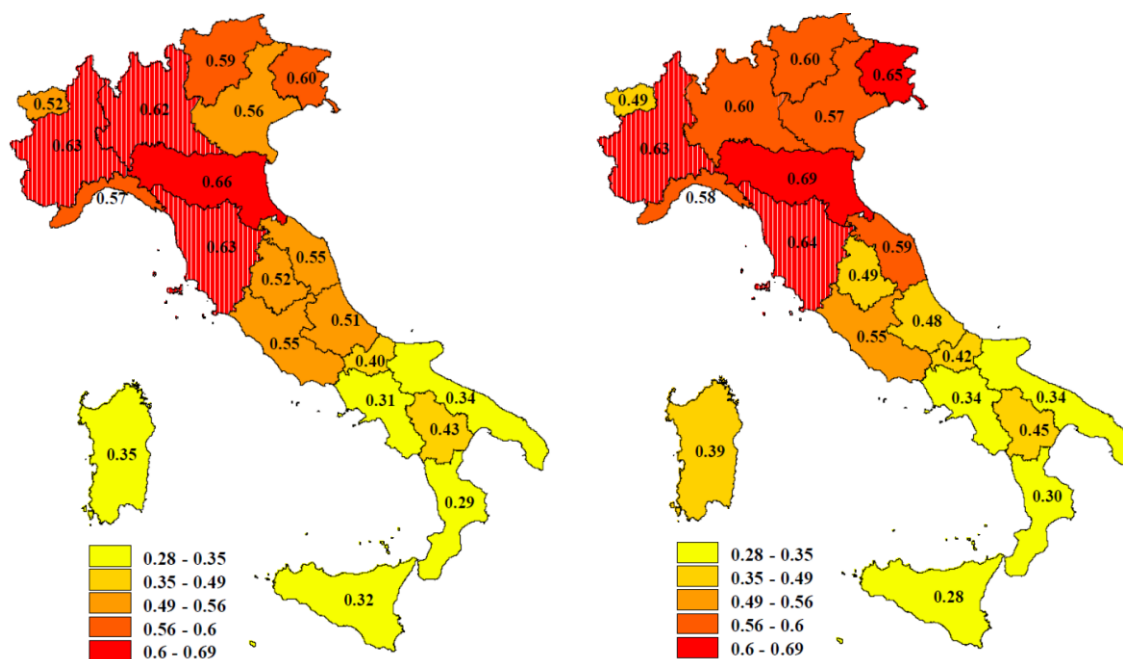
Forrás: Camagni et al. (2011).

Pompili és Martinoia (2011) a területi tőke természeti, emberi és kulturális összetevőit emelték ki, és faktor-, valamint klaszterelemzés segítségével vizsgálták az olasz megyék endogén erőforrásait. Elemzésük megerősítette az észak–déli dichotómiát, azonban kiemelték azt is, hogy elsősorban a humán tőke azonos szintje miatt a déli területek (és a szigetek) sokkal homogénebben írhatók le, mint az északi és középső megyék.

Az OECD területi tőke definíciójából kiindulva elemezte Casi és Resmini (2012) a területi tőke és az FDI kapcsolatát, pontosabban a helyi tényezők és a közvetlen befektetésekből származó előnyök közötti összefüggéseket. A szerzők azt a kérdéskört vizsgálták meg részletesen, hogy az FDI önmagában nem elégséges a gazdasági növekedés generálásához, hanem a társadalmi tényezők és a kapcsolati tőke területi sajátosságai is befolyásolják a beruházások megtérülésének mértékét és a gazdasági növekedést. A területi tőke négy elemét (gazdasági aktivitás és agglomerációk, társadalmi tőke, kapcsolati tőke, kulturális tényezők), valamint a teljes, az unión belüli, az unión kívüli, illetve ipari vagy szolgáltatási célú FDI összefüggéseit regresszió-elemzéssel vizsgálták az unió egésze, az EU 12,

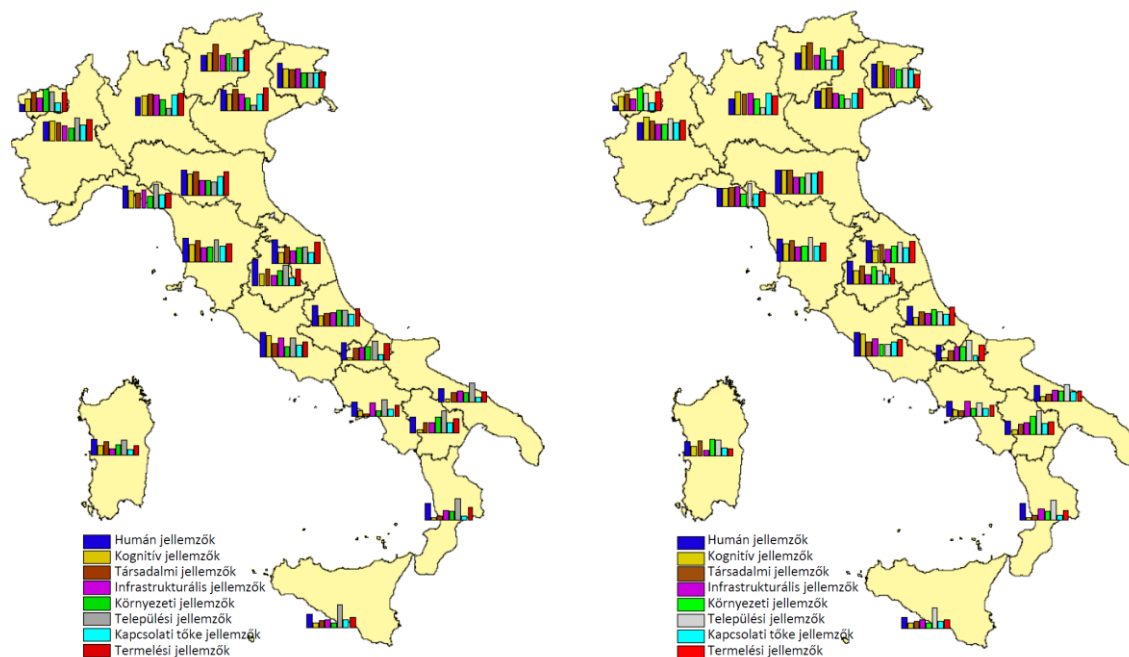
az EU 15, valamint a gazdagabb és szegényebb régiók esetében. A szerzőpáros kimutatta, hogy az FDI helyi megtérülése, valamint a kapcsolati és a társadalmi tőke között szoros összefüggés van.

Brasili et al. (2012) a területi tőke nyolc dimenzióját (termelés, humán jellemzők, egyéb kognitív jellemzők, társadalmi tőke, kapcsolati tőke, környezeti jellemzők, infrastrukturális jellemzők, településstruktúra jellemzői) egyesével, valamint szintetikus index segítségével vizsgálták a húsz olasz régió esetében. A szerzők elemzésükben a 2002–2004. évek közötti időszak, valamint a 2009. év területi tőkéjének mértékét számszerűsítették, illetve vetették össze egymással. Publikációjukban arról számoltak be, hogy az olasz régiók között jelentősebb átrendeződés nem tapasztalható, vagyis nem figyelhető meg markánsabb változás az észak és déli területek közötti különbségek alakulásában. Brasili et al. részletesen bemutatták azt is, hogy az egyes dimenziók tekintetében nemcsak enyhébb, hanem nagyobb volumenű átrendeződések is tapasztalhatók (11. és 12. ábra).

11. ábra: Az olasz régiók területi tőkéje 2002-2004 között, illetve 2009-ben a szintetikus index alapján

Forrás: Brasili et al. (2012).

12. ábra: Az olasz régiók területi tőkéje 2002-2004 között, illetve 2009-ben az egyes dimenziókat leképező mutatókat tekintve

Forrás: Brasili et al. (2012).

Mazzola et al. (2012) a Camagni által definiált területi tőkeelemekre az alsóbb területi szintek fontos növekedési tényezőiként tekintettek. Elemzésük a közép- és déli olaszországi megyék körében, az 1999–2011. évek közötti időszakra készült, és a panelvizsgálatok során használatos fix- és véletlenhatás modellek segítségével értékelték a megyék teljesítményét.⁴⁹ A teljes vizsgált időszakot két részre bontották, mivel elemzésük középpontjában a pénzügyi krízist megelőző időszakban és a recesszió éveiben tapasztalható teljesítmények összehasonlítása állt, különös tekintettel a területi tőke és az exporttevékenység, illetve a foglalkoztatás alakulására. A területi tőke elemeit kilenc összetevőbe sűrítették a következők szerint: társadalmi tőke, természeti tőke, magántőke-állomány, humán tőke, intézményi–kapcsolati tőke, vállalati–kapcsolati tőke, gazdasági infrastruktúra, helyi kognitív tőke, projektekkel kapcsolatos tőkebefektetések. A szerzők megállapították, hogy a hatásmodellől függetlenül az infrastruktúra és a humán tőke mind az exporttevékenységek, mind a foglalkoztatás esetében meghatározzák a megyei teljesítményt. Ki-

⁴⁹ A panelvizsgálatnál alkalmazott modellel a következő: $y_{it} = \delta_i + \beta' x_{it} + \eta_{it}$, ahol x_{it} a területi tőke különböző dimenzióit magyarázó változók vektorát, i az időszakot és t a területet jelöli, valamint $\delta_i = \lambda + \gamma_i$, ahol γ_i a speciális területi hatásokat leíró, sztochasztikus változó, nulla várható értékkel, konstans szórással és korrelálatlan hibataggal.

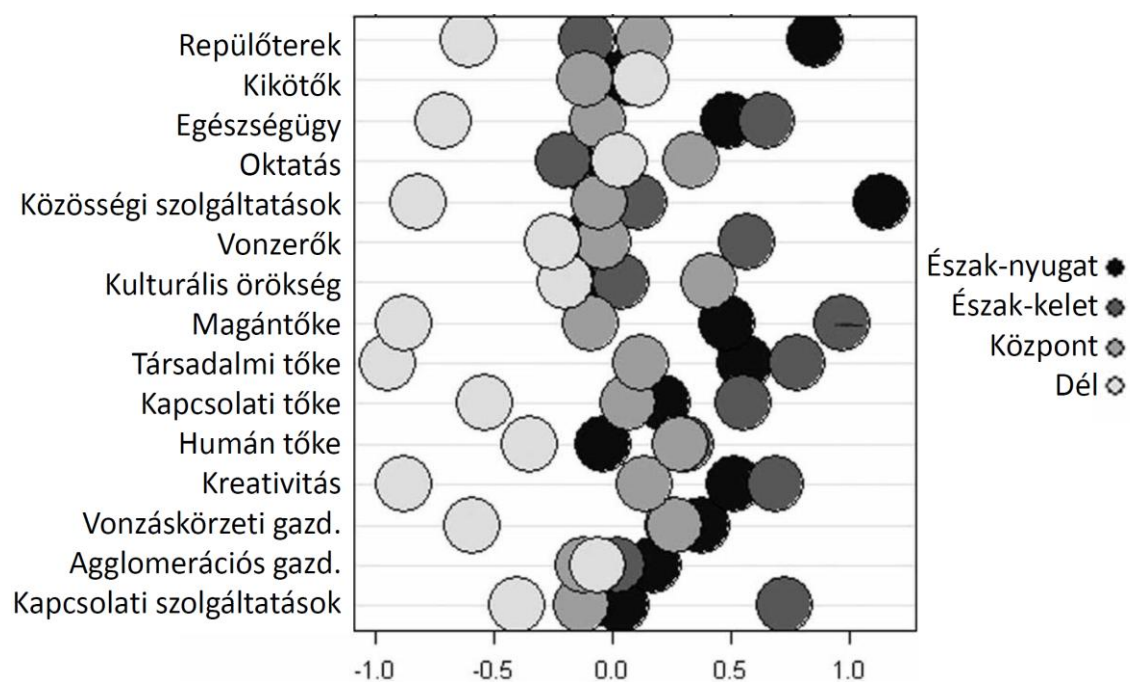
mutatták továbbá, hogy a társadalmi, valamint a kapcsolati tőketípusoknak a krízis előtt nem volt számottevő hatása. Ezen kívül a nem anyagi dimenziók tekintetében speciális területi hatások is kimutathatók, különösen a déli konvergencia célkitűzéshez tartozó területeken.

Caragliu és Nijkamp (2012) a tudásáramlás és a területi tőke összefüggéseit elemezték. Hipotézisüket, amely szerint a térségen belüli innováció, a térségen belüli kapacitások és egy szomszédos térség területi tőkéje (független változók), valamint a tudásspillover (függő változó) között szoros kapcsolat van, az Európai Unió régióinak példáján tesztelték a 2005. évre vonatkozóan. A szerzők feltételezték, hogy amíg a régióon belüli innovációk és egy szomszédos régió területi tőkéjének magas szintje pozitív hatással van a tudásáramlásra, addig a térségi kapacitások magas színvonalra és a tudásspillover között negatív összefüggés tételezhető fel (a régióon belüli területi tőke hiánya tehát tudásáramlással jár).⁵⁰ A paraméterbecslés eredményei megerősítették a szerzők feltételezését, miszerint az innovációk intenzitása, valamint a szomszédos régió területi tőkéjének magas szintje ösztönzi a megfigyelt régióból való tudásáramlást, amíg a régióbeli területi tőke magas szintje alacsonyan tartja a tudásspillovert.

A gazdasági növekedés és a területi tőke közötti kapcsolatot az olasz megyék példáján Perucca (2013) is elemezte, és új megközelítés szerint értelmezte. Tanulmányában főkomponens- és regresszió-elemzés segítségével mutatott rá a térségek endogén erőforrásaik differenciáira, valamint arra, hogy 1999 és 2008 között a területi tőke elemei nagy szerepet játszottak a gazdasági teljesítmény alakulásában. A harminckilenc induló indikátor tizenöt szintetikus változójának standardizált értékeit Perucca négy nagyobb térségen keresztül (északi-nyugati, észak-keleti, központi és déli megyék) vetette össze. A vizsgálat alapján megállapította, hogy a dél-olasz területek – néhány kivétellel – szerény teljesítményt mutatnak minden vizsgált dimenzió tekintetében, míg a központi megyék teljesítménye átlagos. Általánosságban elmondható, hogy az észak-keleti megyék teljesítménye mutatja a legmegfelelőbb értékeket, de az észak-nyugati megyékkel szembeni előnye nem nevezhető szignifikánsnak (13. ábra). A regresszió-elemzés segítségével a szerző rámutatott arra, hogy a GDP növekedés szignifikáns és pozitív kapcsolatban van a megyék vonzerével, humán és társadalmi tőkéjével, illetőleg a kreativitással, azonban gyenge összefü-

⁵⁰ Matematikailag a következő összefüggés vázolható fel: $Tudásspillover_i = f(\text{innováció}_i, \text{innováció}_j \times \text{területi tőke}_i, \text{területi tőke}_j)$, ahol i a megfigyelés tárgyát képező régió, j pedig egy szomszédos régió.

gést mutat a kapcsolati rendszerekkel és közösségi szolgáltatásokkal. Érdekes módon a vizsgálat negatív kapcsolatot mutatott ki a magántőke alakulásával összefüggésben.

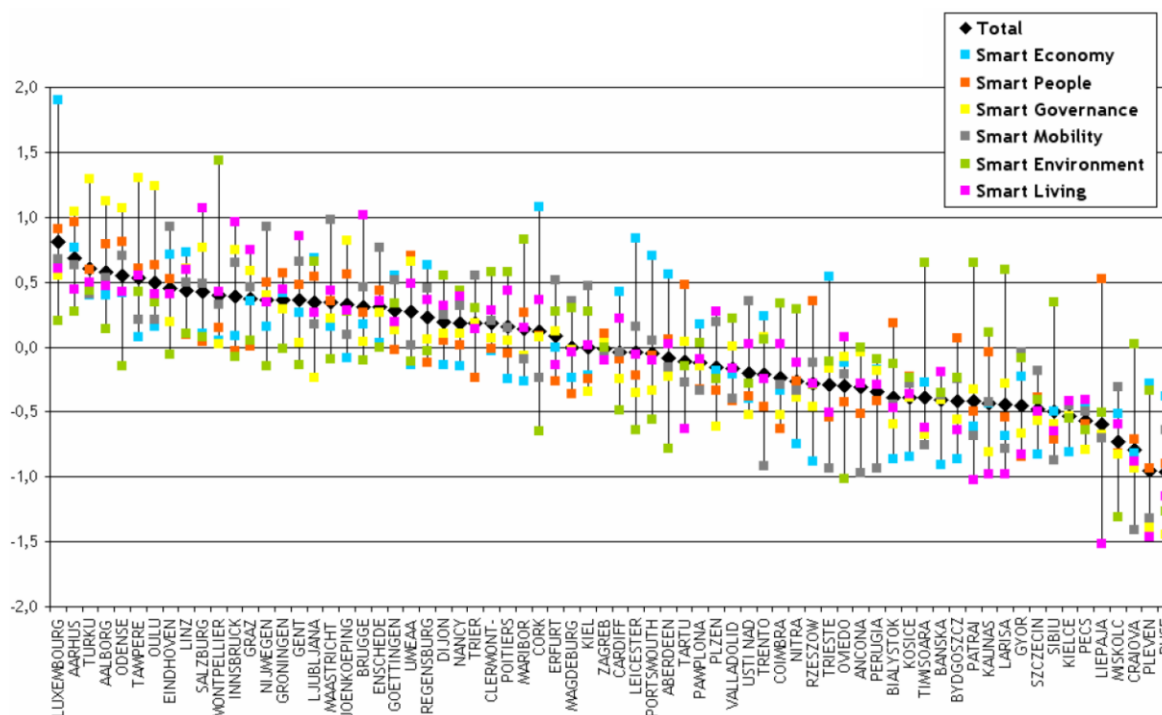

13. ábra: A területi tőke összetevőinek átlagos értékei Olaszország nagytérségeiben

Forrás: Perucca (2013).

A területi tőke kvantitatív méréséhez marginálisan, de kapcsolódik egy 2007-ben publikált elemzés is, amely a bécsi, a delfti és a ljubljanoi egyetemek közös együttműködésének eredménye („*european smart cities*”). Az elemzés az európai nagyvárosok belső erőforrásainak több karakterisztikus területére világított rá. A kutatás explicit módon nem említette a területi tőke elnevezést, azonban a kutatásban vizsgált dimenziók szerves összefüggésben álltak a területi tőke alkotóelemével (14. ábra) (Giffinger et al. 2007, Giffinger 2011).⁵¹

⁵¹ A szóban forgó dimenziók: *smart economy*/gazdasági jellemzők (versenyképesség), *smart people*/lakossági jellemzők (társadalmi tőke és humán tőke), *smart governance*/helyi kormányzatok jellemzői (részvétel), *smart mobility*/mobilitás jellemzői (infrastruktúra), *smart environment*/környezeti jellemzők (természeti erőforrások), *smart living*/életminőség jellemzői. Az elemzés arra a következtetésre jutott, hogy – skandináv országok és a Benelux-államok nagyvárosai, valamint Ausztria települései a „legélhetőbbek”. Az első húsz város között csupán egy közép-európai város (Ljubljana) kapott helyet. A középmezőny sorait francia, német és egyesült királyságbeli agglomerációk foglalták el. A volt szocialista országok városai közül – Ljubljanát leszámítva – Maribor és Zágráb végzett kedvező helyen, megelőzve több német, brit, olasz, spanyol és portugál települést. A csehországi városok között Plzen, a szlovák települések között Nitra, Lengyelországban pedig Rzeszow végzett az élen. A rangsort főként Románia és Bulgária települései zárták, de a kutatásban szereplő három magyar város (Győr, Miskolc, Pécs) is a hátsó mezőnybe szorult.

14. ábra: Smart cities – az elemzés végső sorrendje

Forrás: Giffinger et al. (2007).

A mérési lehetőséggel összefüggésben szükséges említést tenni néhány olyan indikátorról vagy mutatócsoportról is, amelyek szervesen kapcsolódtak a területi tőke méréséhez, de más területi elemzésekben nem kaptak helyet vagy nagy hangsúlyt.

A hivatkozott elemzésekben szinte kivétel nélkül megjelentek a közlekedési infrastruktúrával, a humán vonatkozásokkal (képzettséggel és K+F teljesítménnyel), az idegenforgalommal és a kereskedelemmel – legfőképpen az exportteljesítménnyel – összefüggésbe hozható mutatók. Szintén nagyobb intenzitással vonták be vizsgálataikba a szerzők a szabadalmakkal, a kulturális szolgáltatásokkal (közművelődéssel) és a magántőke-állománnyal összefüggő indikátorokat. Ezen kívül egyes munkákban nagy figyelmet fordítottak a szerzők a természeti környezethez kapcsolható mutatókra (Brasili 2011, Brasili et al. 2012, Pompili–Martinoia 2011), a politikai választásokon való részvétel arányára (Affuso–Camagni 2010, Veneri 2010, Perucca 2013), a népmozgalmi jellemzőkre és ipari foglalkoztatottak arányára (Affuso–Camagni 2010, Brasili 2011, Brasili et al. 2012), a társadalmi és önkéntes munka indikátoraira (Brasili et al. 2012, Mazzola et al. 2012, Veneri 2010), valamint a szellemi foglalkozásuk arányára (Brasili 2011, Pompili–Martinoia 2011). Ezen kívül Perucca (2013) a kommunális és szociális ellátás indikátorainak, Mazzola et al. (2012) és Veneri (2010) a bűnözés mértékének, Casi és Resmini (2012) pe-

dig a fizetéseknek, a korrupciónak és a kormányzati megbízhatóságnak tulajdonított nagyobb jelentőséget a területi tőke mérése során. Veneri (2010) a területi tőke és a területi identitás közötti összefüggések kimutatása során a gazdasági tevékenységek koncentrációját mérő mutatókra helyezett lényegesebb hangsúlyt.

A koncepció újszerűsége miatt Magyarországon még nem jelent meg a területi tőke dimenzióit térszerkezetileg is megfelelően elemző vagy értékelő kutatás. Doktori értekezésében Nagy (2011) megjegyezte, hogy a területi tőke elmélet egyik legnagyobb problémája „látens” elméleti jellege, amely nagymértékben megnehezíti a pontos konceptualizálást és a mérési operacionalizálást. Megítélésem szerint azonban a fent hivatkozott munkák mind az indikátorkészlet kialakítása, mind a módszertani eljárások szempontjából megfelelő kiindulópontul szolgálhatnak a hazai területi tőkével kapcsolatos vizsgálatok számára.

5.4. A területi tőke gyakorlati alkalmazásának kérdőjelei

5.4.1. A területi tőke szerepe a területi politikában

A területi tőkével kapcsolatos nemzetközi írások áttekintésével belátható, hogy az elmúlt években a területi tőke több szakértői dokumentumban és tudományos publikációban markánsabban megjelent. Lényegesnek tartom értekezésem elméleti, koncepcióalkotási fejezete végén megvizsgálni azt a kérdést, hogy melyek a területi tőke alkalmazásával kapcsolatos legfontosabb pozitív vélemények, illetve aggályok, a fogalommal összefüggő legfontosabb érvek és ellenérvek? (3. táblázat).

3. táblázat: A területi tőke mellett és ellen szóló legfontosabb érvek

Divatfogalom mellett szóló érvek	Divatfogalom ellen szóló érvek
<ul style="list-style-type: none"> – viszonylag új – aktuálisan fontos dolgot jelez – vonzza a könnyű megoldásokat kedvelő „felhasználókat” – fennáll a lealacsonyítás veszélye 	<ul style="list-style-type: none"> – belső tartalmat hordoz – nem közhely, nem agyonhasznált – a téma körül nem forog sok kompetencia-lista a szakirodalomban – nem távolodik el a valódi kérdésektől
Fejlesztési esély mellett szóló érvek	Fejlesztési esély ellen szóló érvek
<ul style="list-style-type: none"> – társadalmi-gazdasági realitása van – valódi tőkészerű tulajdonságai vannak – a regionális fejlődésméletekkel összefüggésbe hozható – a helyi tevékenységek hatékonyabbá tételének módjait magyarázza – regionális stratégia építhető rá 	<ul style="list-style-type: none"> – sok esetben pontatlanul értelmezett – könnyen lehet vele érvelni és gondolkodni – tudományos értéke (egyelőre) nagyobb, mint gyakorlati haszna

Forrás: saját szerkesztés.

1. A divatfogalom mellett szóló érvek:

- A területi tőke fogalma és koncepciója viszonylag új és egyre népszerűbb;
- A területi tőke összefüggésbe hozható a legaktuálisabb területfejlesztési kérdésekkel, problémákkal, a szaknyelv részévé válik;
- Fennáll a veszély, hogy a kifejezés felkelti a könnyű megoldásokat kedvelő, fogalmi tisztánlátásra érzéketlen „felhasználókat”, így nehéz kiküszöbölni a fogalommal való felelőtlen „játszadozást”;
- A területi tőke divatjellegerre utal az is, hogy sokszor következtetlenül használják, így felmerül a lealacsonyítás veszélye. A területi tőke logikája nem alkalmas minden esetben a területfejlesztési és regionális politikai jelenségek megfelelő indoklására.

2. A divatfogalom ellen szóló érvek:

- A területi tőke elmélete komolyabb megfontolásokat és belső tartalmat is hordoz, több kapcsolódási pontja van más, a regionális tudomány és közgazdaságtudomány területén használt fogalommal;
- Mivel a területi tőke szókapcsolat viszonylag új, ezért nem mondható el, hogy a fogalom közhely és agyonhasznált;
- A nemzetközi és hazai tudományos életben kevesen foglalkoznak a területi tőke koncepciójával;
- A területi tőke elmélete nem utópisztikus, hanem valódi és aktuális kihívásokra keresi a választ.

3. A fejlesztési esély mellett szóló érvek:

- A területi tőkének lényeges társadalmi és gazdasági vonatkozásai vannak, a koncepció társadalmi–gazdasági realitása értelmezhető;
- A területi tőke tőkejellege vitatható, azonban valódi tőkeszerű tulajdonságokkal is rendelkezik;
- A területi tőke elmélete a regionális fejlődélméletekkel összhangba hozható, különösképpen az endogén fejlődéssel, a polarizációs elméletekkel, a területfej-

lesztés alulról „építkező” fejlődésével, a közelségelméletekkel, valamint a helyi „közeghez” kapcsolódó GREMI-elmélettel;⁵²

- A területi tőke a lokális és a regionális tevékenységek, együttműködések hatá-
sosságának és hatékonyságának javítására keresi a válaszokat;
- A területi tőkére egyedi, diverzifikált regionális és területi stratégiák építhetők.

4. Fejlesztési esély ellen szóló érvek:

- A területi tőkével kapcsolatosan felmerül a pontatlan értelmezés veszélye, ezen kívül nem egységesen meghatározott a fejlesztéspolitikában betöltött szerepe sem;
- A területi tőke a területfejlesztés új távlatait nyit(hat)ja meg, a fejlesztések lényege viszont elsikkadhat, ha úgy tekintjük, hogy mindent meg lehet vele magyarázni;
- A területi tőke konkrét területfejlesztésbe való átültetésének alternatívái és a gyakorlatban való érvényesülésének lehetőségei még homályosak. A területi tőke koncepciója akkor értelmezhető megfelelően, ha olyan regionális és területi stratégiákat lehet megvalósítani, amelyek a sajátos endogén erőforrások kemény komponenseit és az atmoszferikus helyi tényezőket együttesen figyelembe veszik.

5.4.2. A területi tőke, valamint a területi és települési fejlődés kapcsolata

A településfejlesztés kérdéskörét a hazai szakmai hagyományok – szemben a nyugat-európai gyakorlattól – elválasztják a területfejlesztés kérdésétől (Pap 2005), azonban a következőkben magam nem alkalmazom az éles szétválasztást. Ennek hátterében az a feltételezés áll, miszerint a területi és települési kapcsolatok hatással vannak egymásra: a települések vonzása különböző karakterisztikájú térségeket alakít ki, de a térségi kapcsolatok is meghatározzák a települések funkcióit és jellegét. Mivel a települések adottságai környező térségének fejlődését is meghatározzák, ezért a területi tőke település- és területfejlesztéssel kapcsolatos vonatkozásait alapjában véve, együttesen vezetem le.

⁵² A GREMI (*Groupe de recherche européen sur les milieux innovateurs*), vagyis az innovációs környezet európai kutatócsoportja – amelyet 1984-ben *Philippe Aydalot* alapított meg – a fejlődést a helyi közeghez kapcsolta, és annak innovatív környezetét elemzte, amely nagymértékben kötődik a területhez és a térségi közelség gazdaságosságához.

A 3. fejezet rávilágított arra, hogy területi fejlődést nagymértékben befolyásolják az adott területi egység belső erőforrásai. Az egyes régiók erősen útfüggő pályákon haladnak, továbbá minden térség adottságai, lehetőségei és területi tőkéje egyedi. Ez azt jelenti, hogy eltérő a térségek és települések fejlődésének útja, dinamikája és végállapota, továbbá különbségek mutatkoznak a terület- és településfejlesztési irányok és eszközök tekintetében is. Következésképpen, a területi tervezés célja nem lehet más, mint az adott térség humán, szervezeti, társadalmi, kulturális és szimbolikus adottságainak legmegfelelőbb kihasználása. A helyi, a regionális és a nemzeti szintű szakpolitikáknak minden olyan fejlesztési elképzelést támogatnia kell, amely a gazdasági teljesítményt egy adott terület egyedi, endogén erőforrásai, azaz területi tőkéje szempontjából fokozza. A helyi és a regionális fejlődés sikere nem csupán szűk gazdasági szempontokon múlik, hanem a területi növekedésben érdekelt szereplők koalíciójától, intézményes együttműködésétől, illetve a közös forrásoktól, a természeti és épített környezetükhöz való viszonyuktól is függ.

Egyetértek Canzanelli (2001) megfogalmazásával, amely szerint a kohéziós politikának nem azt kell, avagy kellene a középpontba helyezni, hogy a lemaradók milyen ütemben zárkoznak fel a fejlettebb térségekhez; az alapvető kérdés nem más, mint hogy az egyes térségek szereplői számára mi okoz valódi fejlődést. A tényleges fejlődési irány egy térségenként, régióként eltérő, egyedi és maximális teljesítőképesség kialakítására és támogatására irányuló fejlesztéspolitikában keresendő. Ennek a fejlesztési iránynak a következőkből szükséges összetevődnie (4. táblázat):

1. A területfejlesztéssel foglalkozó szakembereknek elsősorban nem a területi különbségek és hátrányok mérséklésére alkalmas technikák kidolgozásával kell foglalkozniuk. A területfejlesztés célja az egyes térségek, régiók gazdasági és társadalmi teljesítőképességének növelése kell, hogy legyen.
2. A teljesítőképesség javításának feltételeit nem felülről–kívülről irányítva, hanem alulról–belülről szükséges megszervezni. Olyan légkör kialakítása előnyös, ahol a külső pénzügyi források csak előmozdítják, és nem finanszírozzák a vállalkozásfejlesztést, a városfejlesztést, a környezetfejlesztést, a humán erőforrás-fejlesztést, az oktatás- és kultúrafejlesztést.
3. A területfejlesztés egyik régi és hosszú távú célja az eltérő fejlettségű területi egységek közötti indokolatlan különbségek csökkentése. A probléma önmagában nem a kitűzött céllal van, hanem azzal, hogy a területfejlesztés hagyományos szemlélete

a területi differenciákat indokolatlannak tartja. Az egyenlőtlenségek természetesen, magától értetődőek, tehát feltétlenül indokoltak.

4. A tartós versenyelőnyök vizsgálata tekintetében nem csupán a komparatív gazdasági és az agglomerációs előnyökkel, hanem az összesített – társadalmi és kulturális – előnyök lehetőségeivel is aktívan kellene foglalkozni. A területi tőke koncepciója arra sarkallja a területfejlesztéssel foglalkozó szakembereket és kutatókat, hogy a gazdaságon kívüli tényezőket még intenzívebben vonják be elemzéseikbe.
5. A területi konvergencia feltételes, nem automatikus és abszolút, mert a térségek és régiók fejlődése egy elvi maximum elérését teszi lehetővé. Az elérhető maximális teljesítőképesség nem vethető össze más térségekkel és régiókkal.
6. A területi tőke elmélete explicit módon nem ad egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a versenyképesség (hatékonyság), illetve a kohézió (méltányosság) cél közül melyik megközelítést szükséges hangsúlyozni. Véleményem szerint a területi versenyképességgel több kapcsolódási pontja van az elméletnek, mint a területi kohézióval.

4. táblázat: A területfejlesztés hagyományos felfogása és a területi tőke megközelítés különbségei

Összehasonlítás szempontja	A hagyományos felfogás	A területi tőke megközelítés
A területi fejlődés fókusza	Hátrányok mérséklése	A gazdasági és a társadalmi teljesítőképesség növelése
A területi fejlődés iránya	Felülről, kívülről	Alulról, belülről
A területi különbségek természete	Indokolatlan	Indokolt
A tartós (verseny)előnyök típusai	Gazdasági előnyök Agglomerációs előnyök Komparatív előnyök	Összesített előnyök Abszolút előnyök Kompetitív előnyök
A konvergencia típusa	Automatikus konvergencia	Feltételes konvergencia
Versenyképesség versus kohézió	Gazdasági és szociális kohézió	Hatékonyság, pozicionálás, versenyképesség
Külső pénzügyi források szerepe	Jelentős	Indukáló, kiegészítő jellegű

Forrás: saját szerkesztés.

Elengedhetetlennek tűnik természetesen az elmaradottabb fejlettségű térségek külső forrásokkal való támogatása mindaddig, amíg nem képesek a fejlődés önműködő feltételeit megteremteni. A külső források bevonása viszont nem képzelhető el az endogén erőforrások kiaknázása és a térségen belüli gazdasági szereplők együttműködési kereteinek fokozatos fejlesztése nélkül. Miután a fejlődés önműködő feltételei megteremtődnek, akkor kizárólag olyan indukáló forrásokra van szükség, amelyek a térségben rejlő adottságok és lehe-

tőségek fejlesztését célzó stratégiák felé való elmozdulást biztosítják.⁵³ A területi tőke elmélete is implicit módon ezt a megfontolást erősíti, így például Illés (2009) a területi tőkét figyelembe vevő területfejlesztés kapcsán bizonyos támogatási források átstrukturálását javasolta a kevésbé fejlett területekről a fejlettebbek felé.

A területfejlesztési folyamat a Camagni-féle modell „hagyományos négyszögének” oldaláról alapvetően kétféle lehet: irányulhat a fizikai környezet (természeti vagy épített) fejlesztésére, és célozhatnak olyan folyamatokra, amelyek a helyi gazdasági szereplők tudásának, képességeinek fokozásába való befektetést jelentik. A fejlesztés időtartama, mértéke és hasznosulása a felhalmozott és rendelkezésre álló materiális és immateriális erőforráskészlettől függ. Az életminőség javítása tehát az esztétikus, ökológiailag kiegyensúlyozott miliő létrehozása mellett a humánpotenciál fejlesztésével is segíthető. A befektetések megfelelő környezetet biztosítanak a kreativitás kibontakozásához, továbbá a régió belüli beruházások hamar megtérülhetnek, miközben fokozatosan gazdagítják a helyi sajátosságokat, hozzájárulva a régió szimbolikus tőkéjének növekedéséhez.

Kreukels et al. (2003) felhívták a figyelmet arra, hogy a hagyományos erőforrások fejlesztése nem elégséges. A területi tőke anyagi és nem anyagi tényezőinek össze is kell kapcsolódnia a helyi gazdasági szereplők közötti viszonyokkal, relációkkal, illetve a régió szimbolikus erőforrásaival. A régiók gazdasági szereplőinek fel kell ismerniük, hogy a terület egység fejlődése kizárólag attól függ, hogy miként ítélik meg a régió fejlődésének lehetséges irányait. Bármilyen fejlett a régiók tudásbefogadási képessége, az nem helyettesíti az endogén tudásteremtést (Asheim 1999). Az összeköttetés során az egyének célirányosan építenek a fizikai és a kognitív közelségre a munkamegosztás, a tranzakciós költségek csökkentése, az információszerzés vagy véleménycsere érdekében. Fontos a fogadókészség is, vagyis a gazdálkodók olyan képességei, amelyek lehetővé teszik a különböző szolgáltatások és információk által felkínált lehetőségek legmegfelelőbb hasznosítását.

A területi tőke elmélete megvalósulhat a tradicionális, térség-specifikus tevékenységek, technikák modernizálásával és támogatásával, a megkülönböztető, elhanyagolt erőfor-

⁵³ Ehhez a gondolathoz csatolható a fejlődés és fejlesztés közötti különbség: a fejlődés egy adott rendszer immanens folyamata, belső eredetű változása, a fejlesztés a rendszeren kívülről jövő tudatos tevékenység, amely arra irányul, hogy a fejlődés adott folyamatát gyorsítsa, esetleg annak irányát megváltoztassa. A fejlődés és a fejlesztés közötti „híd” akkor jöhet létre, ha a fejlesztés elsősorban arra irányul, hogy erősítse a fejlődésre lehetőséget adó erőket. A fejlesztés nem lehet tartós, hanem csupán átmeneti. Kőszegfalvi (2006) a települések spontán fejlődésére hívta fel a figyelmet, amely során a tudatos beavatkozások és elhatározások nem érvényesülnek.

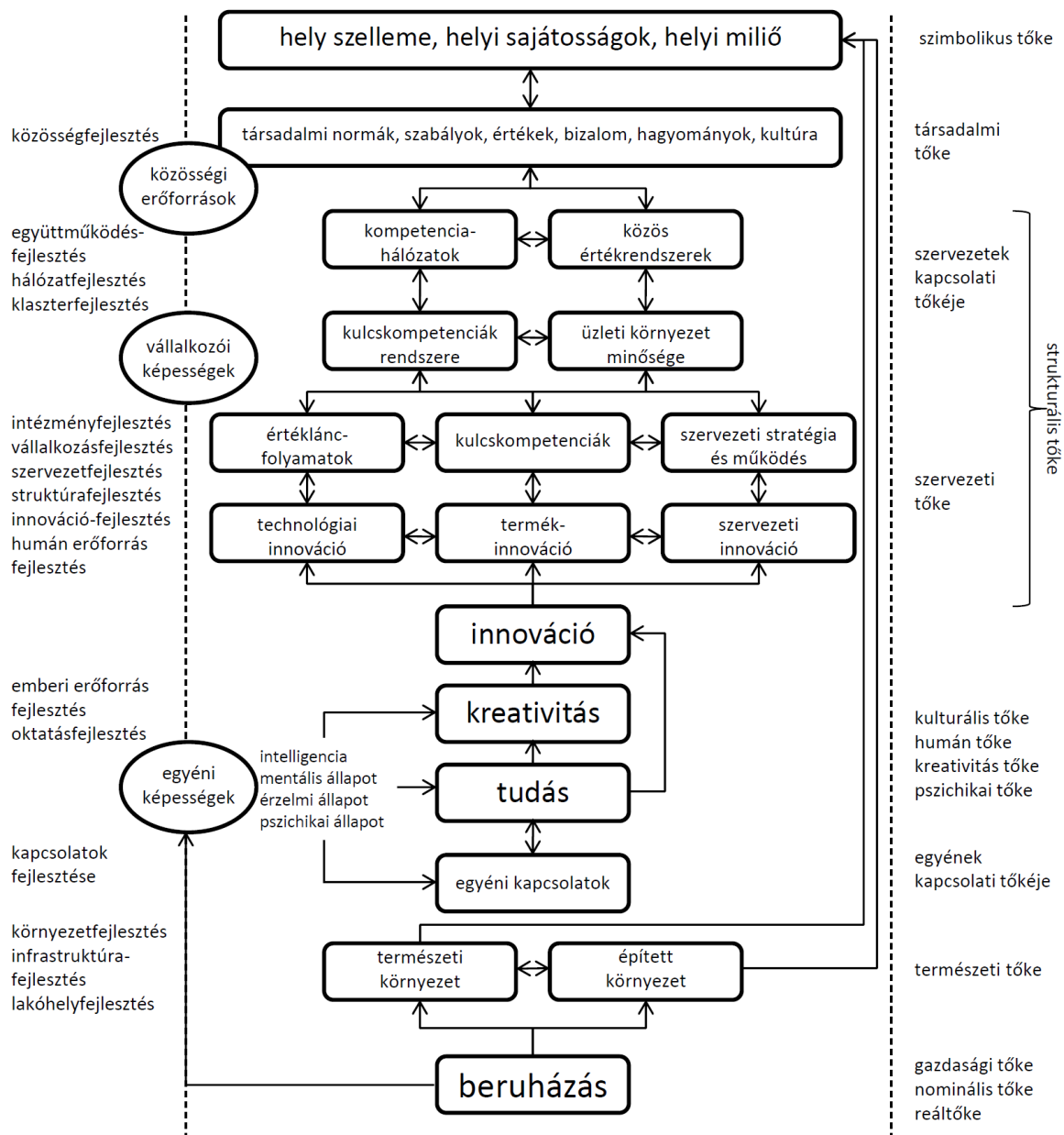
rások, adottságok előtérbe helyezésével, vagy akár a hagyományos ágazatok újakkal történő kombinálásával, kiegészítésével.

Porter (1990) szerint versenyelőnyről akkor beszélhetünk, ha lehetőség nyílik a távolságból és az időből eredő veszteségek csökkentésére. A területi tőke koncepciója ezt annyival egészíti ki, hogy a versenyelőny alapját a tudás, a kreativitás és a kapcsolatok együttese is jelenti, valamint e tényezők összekapcsolódása a helyi miliővel, sajátosságokkal és lokális értékkel. A kooperációs hálózatok – vagyis a Camagni-féle modell „innovációs keresztjében” lévő komponensek mobilizálása nélkül – nincs valódi esély a fejlődésre.

Kunzmann (2009) a területi tőkével összefüggő településfejlesztésre vonatkozó javaslatait az alábbiakat foglalta össze:

- A helyi közösség szempontjából fejlesztendő tényezők: helyi tudás és szakértelem, helyi épített és természeti környezet, helyi civil szektor, nemzetközi kapcsolatok; további helyi közösségi feladatok: a fiatal korosztály elvándorlásának visszaszorítása, a helyi média bevonása a helyi értékek és fejlesztési elképzelések kommunikációjába, helyi stratégiai szövetségek és interregionális hálózatok kialakítása, tanulási folyamat előmozdítása;
- A regionális kormányzat oldaláról fejlesztendő tényezők: humán tőke, közlekedési hálózatok, további feladatok: összeköttetés biztosítása, a hagyományos fejlesztési paradigmák újragondolása, speciális pénzalapok biztosítása, a régió vonzerejének növelése.

A helyi és térségi sajátosságokra épülő területfejlesztés feltételrendszere összetett. Az alábbiakban komplex ábrán szintetizálom, hogy miként kapcsolódnak össze az egyes fejlesztéspolitikai területek, illetve a területi tőke elemei (15. ábra).

15. ábra: A terület- és településfejlesztés, valamint a területi tőke integrációja

Forrás: saját szerkesztés.

A területi tőke alkotóelemei tekintetében az alábbi terület- és településfejlesztési irányok lehetségesek és kívánatosak:

- A gazdasági tőke szempontjából: anyagi javak termelése, infrastruktúra és szolgáltatások fejlesztése, vállalkozások letelepítésének elősegítése;
- A természeti tőke szempontjából: lakókörnyezet fejlesztése, környezetvédelem, természeti erőforrások és készletek megőrzése, települési zöldövezet fejlesztése, a mesterséges környezet fejlesztése;

- A kulturális tőke szempontjából: a humán bázis megteremtése, a lakosság képzése, kreatív munkaerő-fejlesztés, egészségügyi és oktatási beruházások;
- A strukturális tőke szempontjából: vállalkozások fejlesztése és támogatása, vállalkozói kedv javítása;
- A kapcsolati tőke szempontjából: kommunikációs lehetőségek fejlesztése,
- A társadalmi tőke szempontjából: közbiztonság javítása, szociális ellátás javítása;
- A szimbolikus tőke szempontjából: kulturális örökség védelme, idegenforgalom fejlesztése.

5.5. Összegzés

A területi tőke összetett fogalom, sajátosságait elsősorban a közgazdaságtudomány oldaláról kutatják. A területi tőke több sajátosságára derült fény az elmúlt pár esztendőben, de továbbra is több kérdés merül fel azzal kapcsolatosan, hogy a területi tőke miként befolyásolhatja a regionális gazdaságfejlesztés elméleti előrehaladását, valamint miként járul hozzá a regionális növekedés és fejlődés magyarázatához.

A tőkejelleggel kapcsolatos áttekintés rávilágított arra, hogy a tőkejellegre vonatkozó kritériumok többnyire nem érvényesülnek. Megállapítható, hogy a területi tőke egyszerre mutat tőkejelleg melletti (befektetés további haszon érdekében, felhalmozhatóság, karbantartás iránti szükséglet) és nem tőkeszerű tulajdonságokat (kisajátíthatóság, helyettesíthetőség és konvertálhatóság hiánya, részbeni kiegészíthetőség). Az összefoglalásból úgy tűnik, hogy bőven akad ellenérv a tőkejelleg ellen, de nem ajánlatos túlságosan szigorú magatartást követni a „tőke” jelző megtagadása tekintetében. Régóta ismeretesek már a társadalomtudomány területén azok a tőkefajták (főként új tőkék), amelyek nem mutatnak minden tudományos igényt kielégítő módon tőkeszerű tulajdonságokat, használatuk mégis meggyökeresedett, és napjainkban széles körben elfogadottá váltak.⁵⁴ A területi tőke tehát nem különbözik fokozottabban más tőkefajtáktól a tőkejelleg kérdésének megítélése során.

A területi tőke mérési lehetőségeit illetően azt tapasztaltam, hogy sok mutató szolgál a bonyolultabb statisztikai vizsgálatok alapjául. E mutatók többsége nem a „megszokott” rendszerezés alapján mutatja be a területi fejlettség tényezőit, ezért az indikátorkészletek összeállításának megítélése bizonyára nem egységes, és több megválaszolendő kérdést vet

⁵⁴ Luukkonen (2010) kiemelte, hogy a nem tárgyasult tőkejavakat is tőkeként lehet felfogni, mivel a tárgyasult tőkékhez hasonló értéket képviselnek.

fel a jövőben is. Az indikátorokkal kapcsolatban feltétlenül időszerű lenne alaposabb tudományos vitákat folytatni. Az empirikus elemzésekkel összefüggésben megállapítható, hogy az analízisek feltárták a területi tőke számos összetevőjét, valamint térbeli megnyilvánulásainak sajátosságait, továbbá több munka is rámutatott a területi tőke és a fejlettség szoros összekapcsolódására; ennek ellenére a területi tőke alkotóelemeit korlátozottan ragadták meg a hivatkozott elemzések, így részleges képet adtak a vizsgált jelenségről.

Felmerül a kérdés, hogy a területi tőke új távlatokat jelent-e a regionális tudománnyal összefüggésbe hozható kutatásokban? A kérdésre elfogadó és elutasító felelet egyaránt adható. A kutatók a területi tőkeelmélete kapcsán alapvetően olyan megállapításokra jutottak, amelyeket az új gazdaságföldrajz képviselői – Fujita, Krugman, Thisse, Venables – már az 1990-es években megfogalmaztak a területi versenyképesség és területi fejlődéssel összefüggésben. A helyi kormányzás területfejlesztési feladatai is régóta ismertek, így a területi tőke koncepciója ezen a téren sem nyújt új fogódzkodókat. Ugyanakkor az elmélet részletesen feltárta és új szempontok alapján rendszerezte azokat a sajátos erőforrásokat, amelyekre építve egyedi, diverzifikált terület- és településfejlesztés programok alakíthatók ki, és endogén fejlődés valósulhat meg.

Véleményem szerint a területi tőke egyelőre pozitív–tudományos kategória, azaz inkább a térségi analízisek során célszerű alkalmazni, és nem a formális (normatív) jellegű beavatkozások megfogalmazásával kapcsolatosan. A területi tőke elsősorban egy térség tényezőinek rendszerezésére és helyzetfelmérésre alkalmas; a koncepció a területi fejlettség hagyományos tényezőit új elemekkel bővítette és rendszerezte, valamint támpontokat nyújtott az összetevők megméréséhez. A területi tőke fogalmát és egyes elemeinek felhasználását illetően kevés az elfogadható nemzetközi eredmény, így a területi tőke területfejlesztési és településfejlesztési modellezésbe való beépítése egyelőre vitatható. Megállapítható továbbá, hogy a térséghez való tartozás szimbolikus jelentéstartalma miatt a területi tőke az ún. informális regionalizálással mutat szorosabb kapcsolatot; a térségi sajátosságok lényegesebbek, mint a formális regionalizálás esetében mérvadó jogszabályok, intézmények és működési mechanizmus.

A területi tőke terület- és településelemzésre alkalmas funkciója több lehetőséget rejt magában a jövőre nézve. A területi tőkén nyugvó helyzetelemzés a terület- és településfejlesztés konkrét céljainak és feladatainak megalapozásául szolgálhat. A területi tőke elmélete akkor értelmezhető megfelelően, és a gyakorlatban is akkor vihető sikerre a megközelítés, ha a területi politika céljaként azt fogalmazzák meg a területfejlesztési szakemberek és

a szakpolitikusok, hogy egy térség önmagához képest váljon a lehető legsikeresebbé, és nem összehasonlításban más térségekkel. Ha a területi tőke elmélete „megéri” arra, hogy az uniós vagy a hazai területfejlesztési politikában és irányelvekben megjelenjen, akkor az egyediséget hangsúlyozó, diverzifikált koncepciók sorában kaphat helyet.

6. A MAGYAR KÖZÉPVÁROSOK TERÜLETI TÖKÉJE

6.1. A magyar középvárosok empirikus kutatása az elmúlt két évtizedben

A városi – elsősorban nagyvárosi – társadalmi, gazdálkodási és környezeti problémák miatt az utóbbi néhány évtizedben jelentős figyelmet kaptak a városi jelenségek a közösségi (uniós) és hazai területi politikában, de a tudományos kutatások területén is. Szinte már közhelynek minősül, hogy a gazdasági fejlődés kulcsszereplői a versenyképes városok (és térségeik), ennek köszönhetően széleskörű európai és nemzeti elemzések, felmérések történtek a városfejlődési irányok alaposabb tanulmányozására. Az analízisek több esetben is bebizonyították, hogy a városfejlődés új, korábban nem kellő alaposággal vizsgált tényezőkön nyugszik, így sürgető a korábban részletesen nem elemzett, városfejlődést befolyásoló tényezők feltárása és értékelése.

A fejezet a hazai középvárosokkal kapcsolatos empirikus vizsgálatok áttekintésével kezdődik, annak céljából, hogy a középvárosokkal kapcsolatos elemzések főbb megállapításait saját eredményeimmel ütköztethessem. Szintézisemet időbeli korlátok közé igazítottam; disszertációmban a rendszerváltás után publikált városi vizsgálatokra koncentrálok.

A települések – főként a nagyvárosok – belső jelenségeit feltáró elemzéseket Szirmai összegezte (2009), aki részletesen tárgyalta a városi tér analízisével kapcsolatos új módszertani igényeket is. A szerző bemutatta, hogy az 1990-es évek elején a városkutatók főként a rendszerváltás folyamataira (pl. új városi társadalmak a piacgazdaságban, volt szocialista (ipar)városok átalakulása, lakásprivatizációs folyamatok, budapesti agglomeráció átalakulása stb.) összpontosították figyelmüket, az évtized végén azonban a globális gazdaság városfejlődési hatásai kaptak nagyobb figyelmet (pl. külföldi működőtőke beáramlás, városfejlődést dinamizáló tényezők, szerkezetváltás, városok belső egyenlőtlenségei, városverseny, városökológia stb.).

A módszertani irányokkal kapcsolatban Szirmai kiemelte, hogy a hazai városok sokkal inkább eltérők, mint hasonlóak, mivel a városok közötti differenciákat társadalmi, gazdasági, demográfiai, történelmi tényezők sokasága határozza meg. Szirmai felhívta a figyelmet arra is, hogy az egydimenziós, gazdasági jellegű elemzések helyett komplexebb felfogást és megközelítéseket kellene alkalmazni a városkutatásokkal kapcsolatosan, hiszen napjainkban már nem elégséges a városfejlődés pusztán ökonómiai szempontú elemzése.

Az elmúlt húsz évben a hazai közép- vagy alsóbb szintű városok vizsgálata mindvégig aktuális és dinamikus volt, azonban a köztes városkategóriával kapcsolatos összehasonlító vizsgálatok viszonylag kisebb számban jelentek meg. A középvárosokat általában vagy a nagy-, vagy a kisvárosokkal együtt elemezték, illetve kimondottan a megyei jogú városokat vizsgálták a kutatók.

Értekezésemben – a hazai gyakorlatnak megfelelően – a húsz- és százezer fő közötti lélekszámú településeket tekintem középvárosnak, az ennél nagyobb népességű településeket pedig nagyvárosoknak.⁵⁵ A disszertáció készítésének időpontjában Magyarországon ötvenkét középváros – valamint Budapestet leszámítva nyolc jelentősebb, százezer lakost meghaladó település (Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár) – található. A középvárosok száma nem mutatott nagy ingadozást az elmúlt években, hazánkban egy középváros sem emelkedett a nagyvárosi kategória települései közé. Megállapítható azonban, hogy az évek folyamán Dombóvár, Oroszlány és Paks – lakosságszámuk csökkenése miatt – „kiestek” a középvárosok köréből, míg Dunaharaszti és Vecsés „belépett” e településkategória táborának tagjai közé.

A középvárosok országos elhelyezkedéséről korántsem mondható, hogy egyenletes, az országnak vannak olyan területei, ahol hiányosak (pl. a Dél-Dunántúlon vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében), esetleg nem is találhatók meg (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében). Ezzel szemben a Dunántúl északi részén – elsősorban Veszprém megyében –, Budapest környékén, illetve az Alföldön nagy számban találunk városokat a köztes településkategóriából. Jelenleg az ország teljes népességét tekintve a lakosság közel 20%-a él a félszáz középváros valamelyikében (5. táblázat).

5. táblázat: A hazai középvárosok főbb jellemzői 2001 és 2010 között

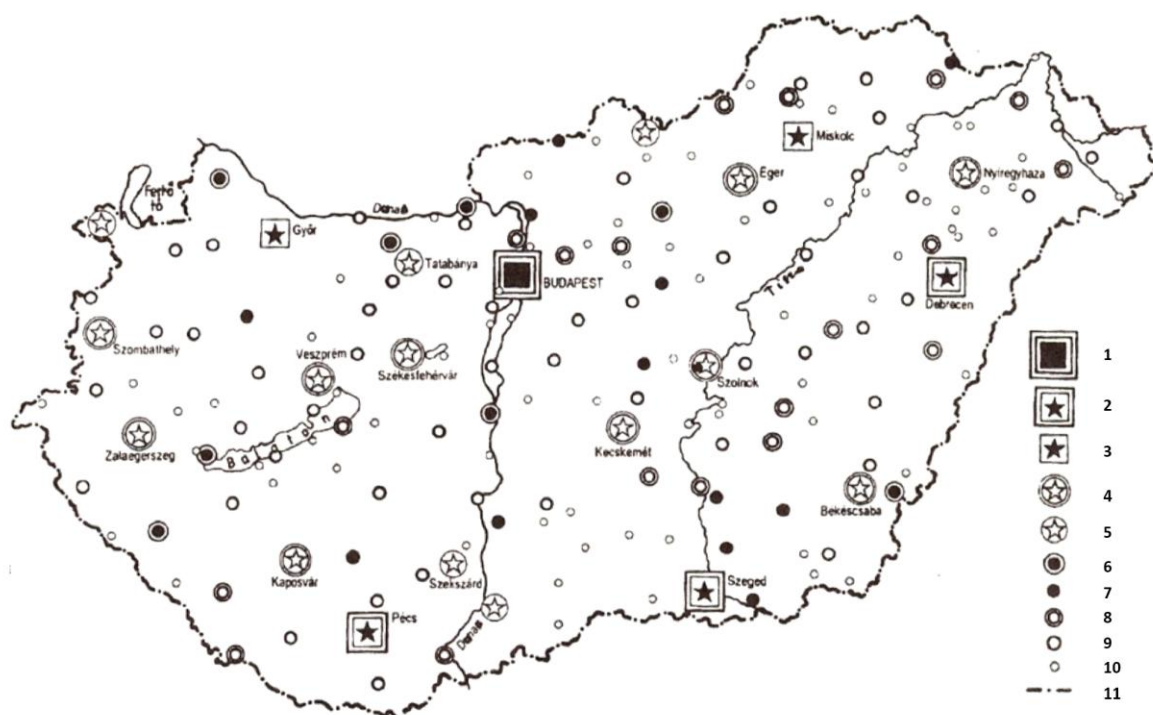
Évek	2001	2002	2003	2004	2005
Középvárosok száma (db)	53	53	53	53	53
Középvárosok lakossága (fő)	1.982.865	1.975.624	1.967.585	1.964.116	1.971.635
Középvárosi lakosság aránya (%)	19,41	19,39	19,38	19,36	19,37
Évek	2006	2007	2008	2009	2010
Középvárosok száma (db)	52	53	52	52	52
Középvárosok lakossága (fő)	1.950.017	1.971.937	1.952.817	1.949.696	1.944.709
Középvárosi lakosság aránya (%)	19,19	19,39	19,21	19,21	19,22

Forrás: saját szerkesztés.

⁵⁵ Megjegyzendő, hogy Magyarországon (is) szokás huszonöt vagy harminc ezres lélekszámkülönbéletnél meghúzni a kis- és középvárosok közötti határt, de több nyugat-európai ország statisztikája ötvenezres küszöböt használ (Beluszky 2003).

A városok településhierarchiában elfoglalt pozícióit több alkalommal is elemezték a második háború utáni időszakban és a rendszerváltás utáni években. A második világháború utáni időszakból Beluszky (2003) alapján Beluszky Pál, Kiss István, Major Jenő, Rechnitzer János és Tóth József kutatásai emelhetők ki, a rendszerváltás után többek közt Beluszky Pál, Berényi István, Dövényi Zoltán, Hajdú Zoltán, illetve a Kiss János Péter–Bajmócy Péter szerzőpáros értekezett e témában.⁵⁶

Berényi és Dövényi (1996) a hazai városok hierarchiáját elemezve tíz szintet különböztettek meg a magyar településhálózatban (16. ábra).

Jelmagyarázat: 1: főváros, 2: fejlett regionális központ, 3: regionális központ, 4: fejlett felsőfokú központ, 5: felsőfokú központ, 6: fejlett középfokú központ, 7: középfokú központ, 8: fejlett alsőfokú központ, 9: alsőfokú központ, 10: „kvázi” központok, 11: országhatár.

16. ábra: A magyarországi városok hierarchiája I.

Forrás: Berényi–Dövényi (1996).

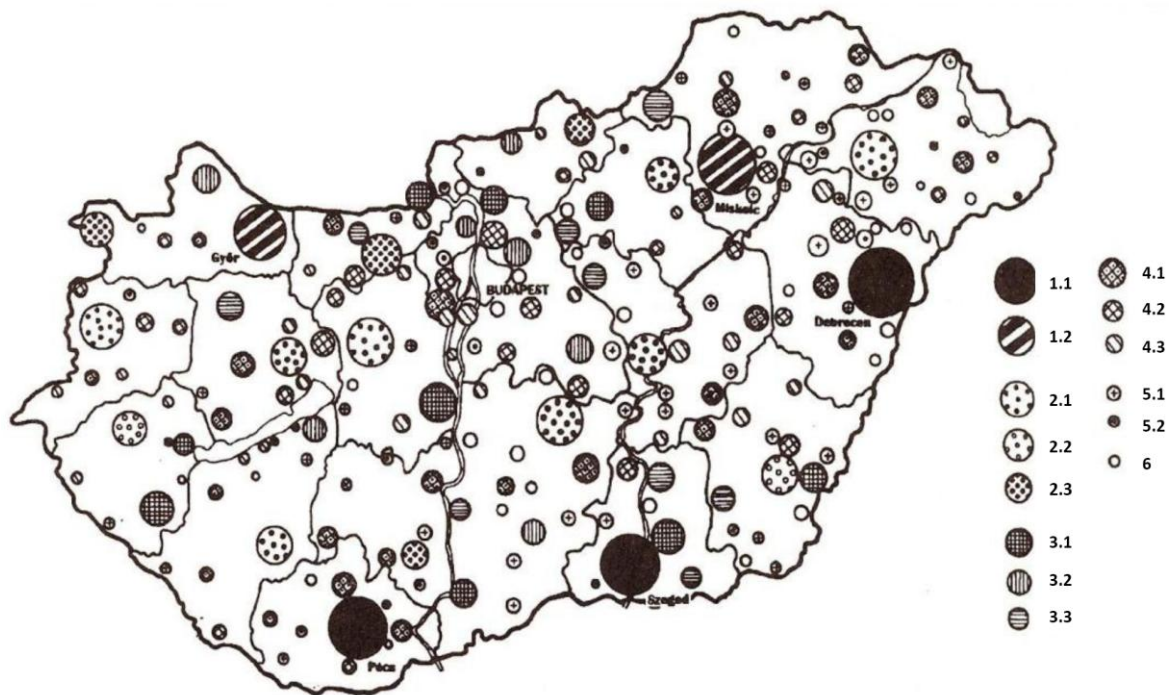
⁵⁶ Pirisi (2007) összefoglalása alapján megállapítható, hogy a hazai középvárosok példáján több településmorfológiai és településfejlődési vizsgálat is napvilágot látott a rendszerváltás előtt és után (a szerző Becsei József, Lettrich Edit, Mendöl Tibor, Tóth József, Wallner Ernő, illetve Beluszky Pál, Csapó Tamás, Kőszegfalvi György és Somfai Attila munkáit emelte ki).

A szerzők elemzésében a középvárosok lényegében a felső- és középfokú központok kategóriáiban összpontosultak:

- A fejlett felsőfokú központok körébe sorolták Békéscsabát, Egert, Kaposvárt, Szolnokot, Szombathelyt, Veszprémet és Zalaegerszeget;
- Felsőfokú központnak tekintették Baját, Salgótarját, Sopront, Szekszárdot és Tatabányát;
- A fejlett középfokú központok táborába sorolták Esztergomot, Gyöngyöst, Gyulát, Keszthelyt, Mosonmagyaróvárt, Nagykanizsát és Tatát;
- Végül, a többi középvárosok túlnyomó része a középfokú központok körébe sorolható, de néhány középváros (pl. Gödöllő, Hatvan, Kazincbarcika, Ózd, Siófok, Szentendre) az ún. fejlett alsófokú központok között található.

Beluszky több alkalommal kísérelte meg rekonstruálni a városok hierarchikus rendszerét, egyik legösszetettebb elemzése során közel kétszáz mutató bevonásával, 190 település vonatkozásában vizsgálta a hazai városok hierarchiáját. Vizsgálatai során – a fővárost leszámítva – öt kategóriát és további alkategóriákat határozott meg (17. ábra) (Beluszky 2003). A középvárosok kapcsán három jellegzetes típusra hívta fel a figyelmet (a megyei jogú középvárosokat külön kategóriába sorolta):

- Középvárosok (ide tartozik például Baja, Dunaújváros, Esztergom, Gyöngyös, Gyula, Hódmezővásárhely, Keszthely, Nagykanizsa és Vác);
- Hiányos szerepkörű középvárosok (ide sorolható többek közt Cegléd, Kiskunhalas, Mosonmagyaróvár és Siófok);
- Részleges középvárosok (ide tartozik például Hatvan, Jászberény, Pápa, Orosháza, Ózd, Szentes és Tata).

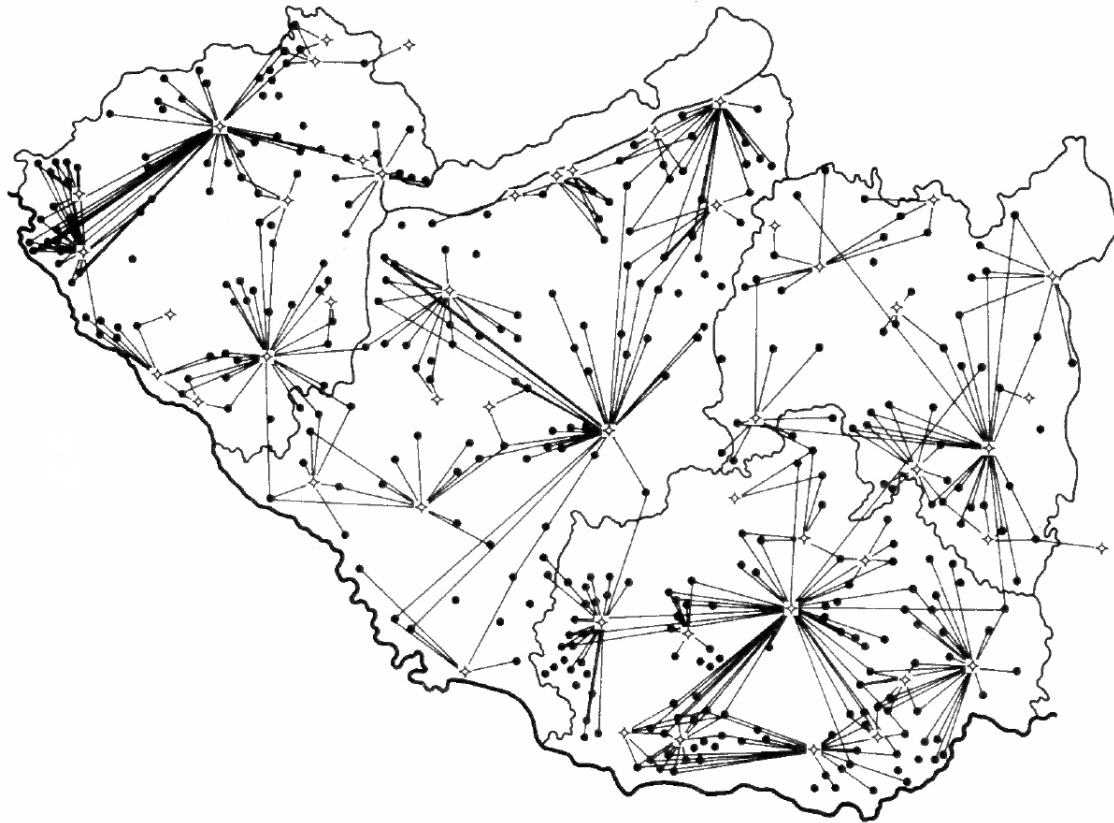

Jelmagyarázat: 1.1: regionális centrumok, 1.2: hiányos szerepkörű városok, 2.1: megyeszékhelyek, 2.2: hiányos szerepkörű megyeszékhelyek, 2.3: részleges megyeszékhelyek, 3.1: középvárosok, 3.2: hiányos szerepkörű középvárosok, 3.3: részleges középvárosok, 4.1: kisvárosok, 4.2: hiányos szerepkörű kisvárosok, 4.3: részleges kisvárosok, 5.1: fontosabb városias jellegű települések, 5.2: városias települések, 6: városi szerepkör nélküli, városrangú települések.

17. ábra: A magyarországi városok hierarchiája II.

Forrás: Beluszky (2003).

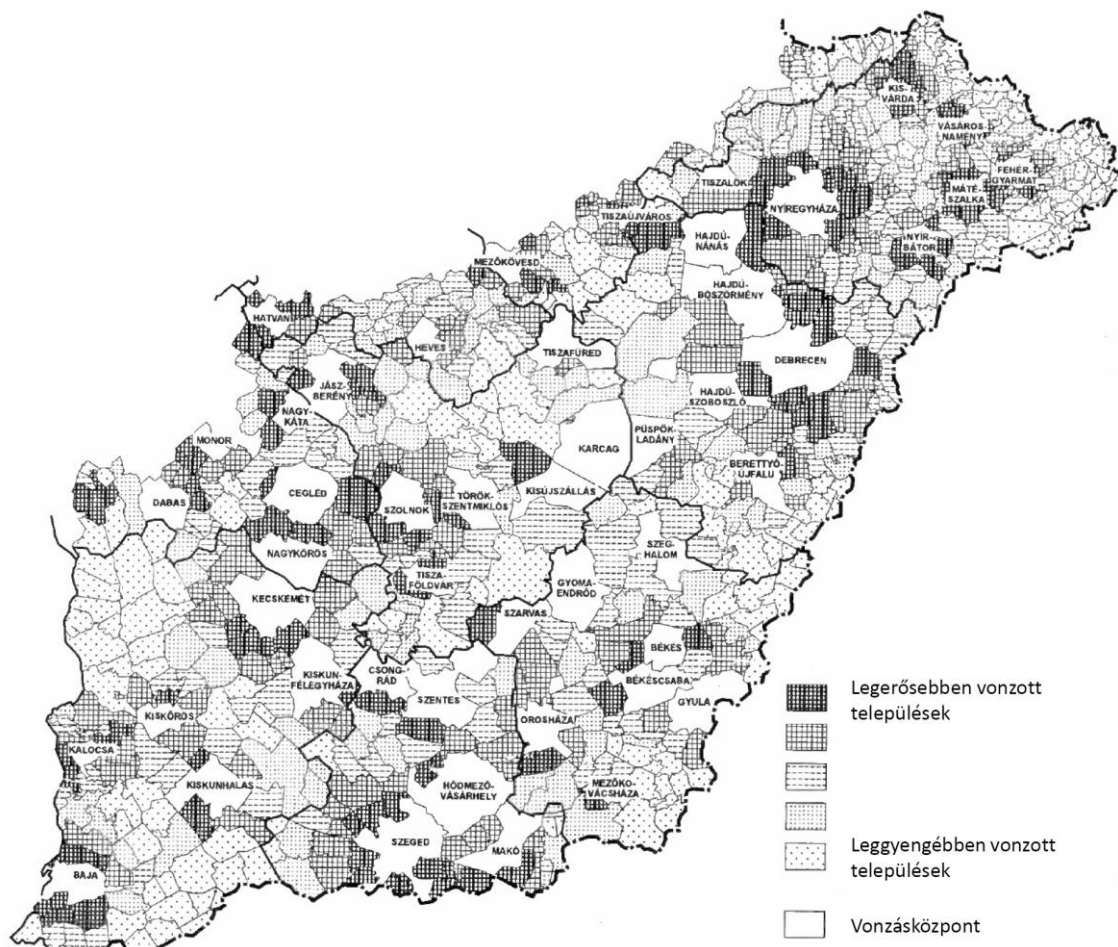
A települési vonzaskörzet vizsgálatok sorában említést érdemel legalább további két publikáció. Hajdú (1994) a településközi kapcsolatok sokszínűségének és konfigurációjának feltárására tett eredményes vállalkozást a Dél-Dunántúl középfokú vonzaskörzeteinek példáján. Hajdú kimutatta, hogy az egyes megyék (Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye) belső térkapcsolati szerkezete – ideértve az igazgatási, középfokú oktatási, kereskedelmi, pénzügyi, egészségügyi, termelési, szolgáltatási szegmenst – erősen eltér egymástól. A megyeközpontokon (Kaposvár, Pécs, Szekszárd és Zalaegerszeg) kívül jelentősebb vonzaskörzetnek minősült a térség két középvárosa, Nagykanizsa és Siófok is, de Pécs közelsége és viszonylagos elzártsága miatt Komló nem tudta érvényesíteni vonzerejét (18. ábra).

18. ábra: Komplex középfokú vonzaskörzetek a Dél-Dunántúlon

Forrás: Hajdú (1994).

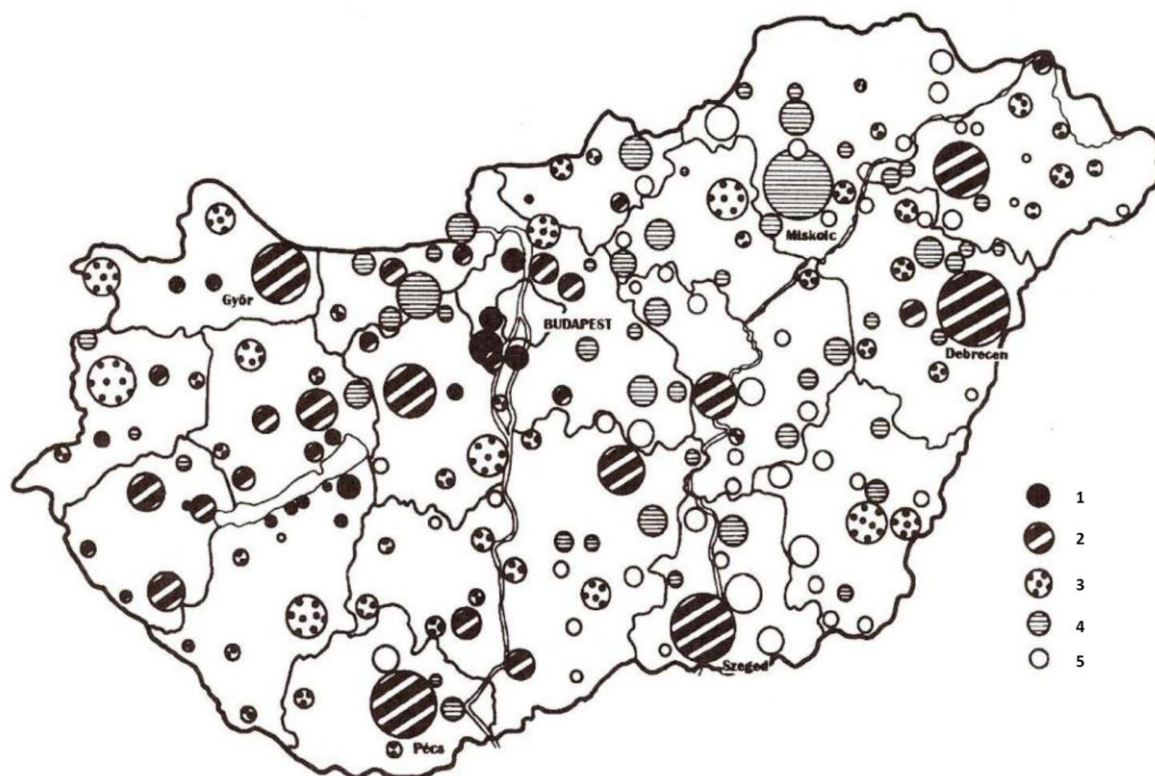
Kiss és Bajmócy (2001) szintén vonzaskörzet-vizsgálat keretében – pontosabban gravitációs modell segítségével – jellemezték az Alföld negyvennyolc városának – valamint további nyolc „külső” település – központi funkcióit. Vizsgálatuk során megállapították, hogy a nagyvárosokon (Debrecen, Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged) kívül a középvárosi kategóriából Baja, Békéscsaba, Cegléd, Gyula, Hatvan, Kiskunhalas és Szolnok minősül jelentősebb (1998-ban legalább hetvenezer főt meghaladó) vonzaskörzetnek (19. ábra). A „külső” központok közül Eger gyakorolta a legnagyobb vonzerőt az alföldi településekre.

19. ábra: A központok vonzásának erőssége az Alföldön

Forrás: Kiss–Bajmócy (2001).

Beluszkyt (2003) – a hazai településállomány állapotáról átfogó és részletes képet egyaránt adó munkájában, a városok hierarchiájának feltárásán kívül – a települések dinamikai típusainak elkülönítése is foglalkoztatta. A városi dinamika elemzése kapcsán megállapította, hogy a várostípusok elterjedése országrészenként különböző, a dinamikus fejlődő–növekvő városok a Duna vonalától nyugatra találhatóak, és e térségben alig találunk példát hanyatló–csökkenő városokra. Ez a megállapítás a középvárosokra vonatkozóan is helytálló, a Dunántúlon – Esztergom, Tatabánya, Várpalota, illetve a leszakadó Komló kivételével – minden település legalább a pozícióját őrző középváros, a Duna vonalától keletre viszont – a fejlett–növekvő kategóriát leszámítva – mindegyik településdinamikai típus megtalálható. A pozícióikon javító vagy azt őrző városok nagy számban fordulnak elő, azonban – Ózddal egyetemben – a Tisza vonalától keletre több „dinamikátlan” középváros is megfigyelhető (Hódmezővásárhely, Makó, Orosháza, Törökszentmiklós) (20. ábra).

Jelmagyarázat: 1: dinamikusan fejlődő-növekvő városok, 2: pozíciókat javító városok, 3: korábbi pozíciókat őrző városok, 4: pozícióikból veszítő, stagnáló-hanyatló városok, 5: hanyatló, csökkenő népességű városok.

20. ábra: A magyar városok dinamikája

Forrás: Beluszky (2003).

A városok intézményellátottságának jellemzőit Szigeti (1999) vizsgálta településkategóriánként. A megyei jogú középvárosok kapcsán kiemelte, hogy többnyire csak saját megyéjükben vagy annak egy részén látnak el részleges közép- vagy felsőszintű funkciókat. A többi középvárost illetően megállapította, hogy a középszintű ellátásban mezocentrum szerepet töltenek be (t.i. az intézményhálózat jelentős része megtalálható). Csapó (2002) e szerepköröket kimondottan a megyei jogú városok tekintetében rendszerezte. Súlyozott pontszámítási módszer alapján az alábbi hierarchikus sorrendbe rendezte a megyei jogú középvárosokat:

- Több regionális funkcióval rendelkező felsőfokú központ: Kaposvár, Sopron, Szombathely, Szolnok, Veszprém;
- Néhány regionális funkcióval rendelkező felsőfokú központ: Békéscsaba, Eger, Zalaegerszeg;
- Regionális funkcióval alig rendelkező részleges felsőfokú központ: Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Szekszárd, Tatabánya.

Lengyel (1999) többdimenziós skálázás (*multidimensional scaling*, MDS) segítségével, a főbb demográfiai, foglalkoztatottsági, infrastrukturális és gazdasági mutatók alapján – összesen ötven indikátort bevonva – jellemezte a megyei jogú városokat. A központok közötti hasonlóságokat három jellemző – nevezetesen a gazdasági potenciál, a dinamizmus és a munkaerő versenyképessége – alapján vizsgálta részletesebben. Lengyel arra a következtetésre jutott, hogy a dunántúli városok – köztük néhány olyan középváros, mint Sopron, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg – mind a gazdasági potenciál állapotát, mind dinamizmusát tekintve elkülönültek, de a további fejlődésre lehetőséget adó feltételek a nagyvárosokban adódtak. A szerző vizsgálatai alapján a középvárosi státuszú megyeszékhelyek túlnyomó része vagy egyedi fejlődési pályán halad (pl. Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Tatabánya) vagy válságjeleket mutat (pl. Salgótarján).

Egy korábban végzett vizsgálat bázisán Rechnitzer (2002) publikált a hazai városhálózatra vonatkozó empirikus elemzést az 1997-1998-as időszakra. Nagyszámú mutató bevonásával, továbbá öt faktor segítségével csoportosította a hazai városhálózat elemeit.⁵⁷

- Aktív–stabil városok (a középvárosi kategóriából ide sorolható Szolnok és Tatabánya kivételével az összes középvárosi megyeszékhely, továbbá Baja, Gödöllő, Gyöngyös, Hódmezővásárhely, Keszthely, Mosonmagyaróvár és Sopron);
- Speciális szerepkörrel rendelkező városok;
- Átalakuló, helyzetüket javítani képes városok (a középvárosi kategóriából ide sorolható például Ajka, Dunaújváros, Hatvan, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Pápa, Szolnok, Tatabánya, Várpalota és Vác);
- Köztes, átmeneti helyzetű városok (a középvárosok közül itt található Jászberény, Makó és Szentendre);
- Leszakadók (a középvárosok köréből ide sorolható például Gyula, Hajdúszoboszló, Kazincbarcika, Komló, Nagykanizsa és Ózd).

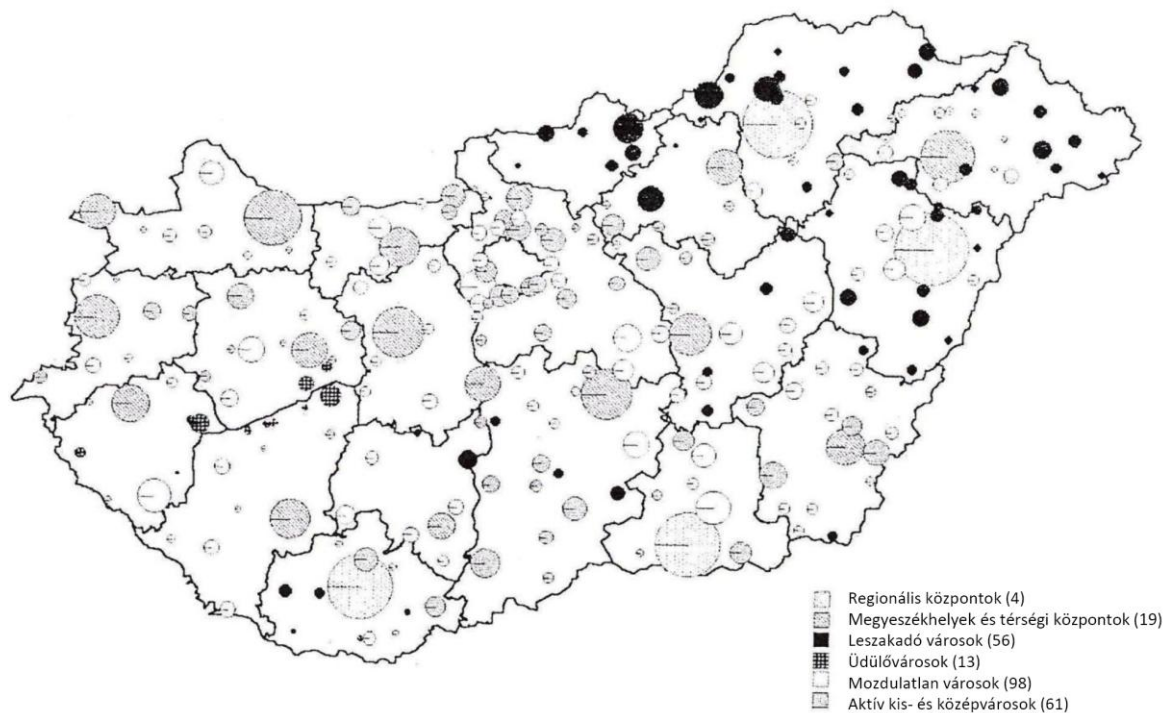
Dóry és Ponácz (2003) a megyei jogú városok hálózatalakító szerepét vizsgálták az infokommunikációs ágazatok súlyának segítségével. A városokban található, IKT szektorhoz és a médiagazdasághoz tartozó cégek számának, valamint részesedésének felhasználásával települési rangsorokat képeztek. Osztályozásukban a nagyvárosi státuszú megye-

⁵⁷ A vizsgálatban szereplő faktorok: gazdasági és fogyasztási potenciál, vonzás erősség, humán erőforrások, centrum fogyasztási potenciálja, a periféria faktora.

székhelyek teljesítménye minősült a legelőkelőbbnek, a középvárosok viszont a mezőny középső részébe (Eger, Kaposvár, Szolnok, Szombathely, Veszprém) vagy végére szorultak (Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Sopron, Szekszárd).

Rechnitzer et al. (2003) az IKT szektor tagozódásának városi sajátosságát emelték ki. Elemzésük harminckét mutatót magában foglaló komplex indikátorrendszerből indult ki, amely a szűkebb értelemben vett, vagyis kimondottan az IKT szektorra vonatkozó ismérveken kívül demográfiai, jövedelmi, gazdasági és humán jellemzőket is tartalmazott. Klaszteranalízisük alapján hat várostípust különböztettek meg (21. ábra):

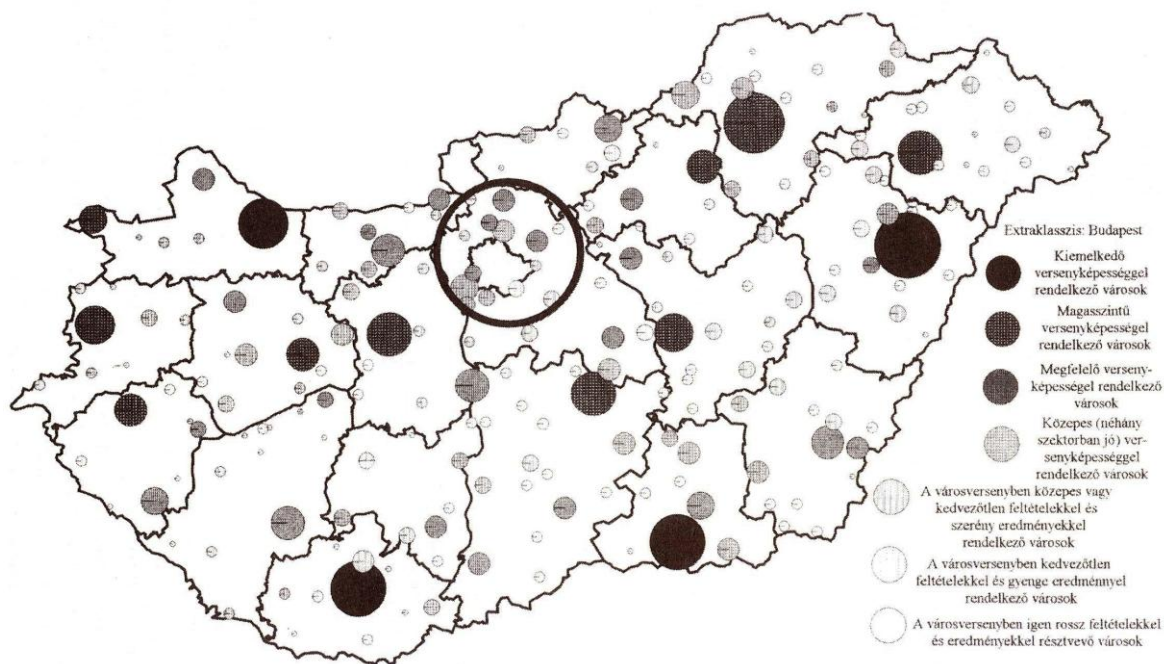
- Regionális központok (4 nagyváros: Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged);
- Megyeszékhelyek, térségi központok (19 város, elsősorban a megyeszékhelyek, de akadnak közöttük más középvárosok is, mint például Budaörs, Dunaújváros, Esztergom, Sopron, Szentendre, Vác);
- Aktív kis- és középvárosok (61 város, közöttük néhány középváros, például Dunakeszi, Gyál, Komló, Pápa, Törökszentmiklós, Várpalota, Vecsés);
- Üdülővárosok (12 kisváros, valamint egyetlen középváros: Keszthely);
- Mozdulatlan városok (98 város, köztük például olyan középvárosok, mint Érd, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Nagykőrös);
- Leszakadó városok (56 város, köztük például olyan középvárosok, mint Kazincbarcika, Ózd, Salgótarján).

21. ábra: A magyar városok osztályozása egy komplex mutatórendszer alapján

Forrás: Rechnitzer et al. (2003).

A városi versenyképesség kapcsán több publikáció jelent meg az elmúlt években. Az MTA RKK Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézetében történt kutatómunka rávilágított a hazai városok versenyképességének tényezőire, amely alapján több versenyképességi kategória megkülönböztetése vált lehetségessé (22. ábra). A kutatás során bebizonyosodott, hogy a versenyképesség szoros kapcsolatban áll a városok hierarchiában elfoglalt helyzetével. A városok sorrendjét a kutatócsoport résztvevői ipari és gazdasági potenciál szerint vizsgálták, bemutatva, hogy számos középváros magas (pl. Eger, Sopron, Szolnok, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg), de legalább megfelelő versenyképességű (pl. Baja, Békéscsaba, Dunaújváros, Gyöngyös, Gyula, Kaposvár, Nagykanizsa, Salgótarján, Tatabánya) (Beluszky 2000).

22. ábra: A hazai városok versenyképessége

Forrás: Beluszky (2000).

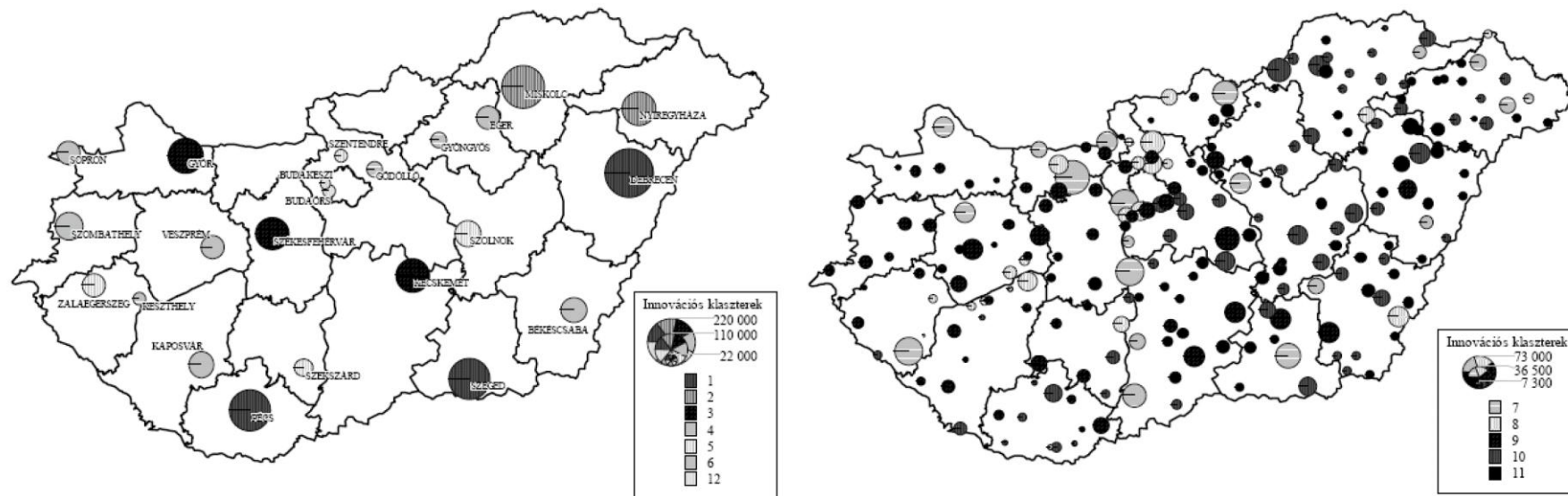
A városi versenyképességet kutató vizsgálatok közé sorolhatók Koltai publikációi, amelyekben a szerző a hazai városok versenyképességének lakossági, valamint vállalati megítélésével összetett módon foglalkozott (Koltai 2005, 2007). Koltai tizenkét lakossági vonzerő⁵⁸ segítségével, ötfokozatú skálán értékelte a lakosság hazai településekről való megítélését. A legversenyképesebb tizenkét város között – az első helyen végzett fővárost leszámítva – hét nagyváros és négy középváros végzett az élmezőnyben (sorrendben Sopron, Eger, Veszprém és Szombathely). A városok versenyképességének vállalati feltérképezése hasonló módon, reprezentatív kérdőíves kutatás keretében történt; ezúttal tíz települeti vonzerő⁵⁹ szerepelt az értékelésben. Az analízis rávilágított arra, hogy az első tizen-nég település között öt középváros található (sorrendben Sopron, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg, Kaposvár).

⁵⁸ A tizenkét tényező a következő: egészségügyi szolgáltatások, oktatási viszonyok, települési infrastruktúra, városi szerepkörök szélessége, lakókörnyezet állapota, település természeti adottságai, település történelme, (hagyományai, tradíciók), demográfiai adottságok, közlekedési kapcsolatok, foglalkoztatási körülmények, szabadidős lehetőségek, lakásállomány jellemzői.

⁵⁹ A tíz tényező a következő: gazdasági szerkezet, innovációs kultúra (szellemi tőkepotenciál), elérhetőség (földrajzi fekvés), működéssel kapcsolatos költségek, helyi önkormányzat aktivitása, lakóhelyi környezet minősége, közintézményekkel való ellátottság, üzleti szolgáltatások, munkaerő felkészültsége, felvevőpiac jellemzői.

A magyar városhálózat tudásalapú megújító képességnek helyzetéről alapos áttekintést adtak Csizmadia és Rechnitzer (2005), valamint Nárai (2005) dolgozatai. Mindkét tanulmány öt klaszterképző főkomponens segítségével vizsgálta a hazai városok innovációs potenciáljának térbeli sajátosságait.⁶⁰ Az elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy markáns regionális eltérések mutathatók ki a megújuló képesség szempontjából; az ország északi és keleti felében komoly problémát jelent, hogy csekély a felzárkózásra képes városok száma. Ezen kívül „jóval nagyobb tömbben sűrűsödnek azok a városok, amelyek a megújuló képesség szempontjából átlagos vagy mérsékelten fejlett helyzetben vannak” (Csizmadia–Rechnitzer 2005, 174). Nárai (2005) a megyei jogú városok innovációs típusait vizsgálva felhívta a figyelmet arra, hogy az ún. elsődleges innovatív központok között egy középváros sincs, az ún. másodlagos innovatív központok között található viszont az ikerpólus középvárosi tagja, Veszprém. Átlagos helyzetű, némileg jobb gazdasági, munkaerő-piaci és iskolázottsági jellemzőkkel jellemezhető aktív térségközpontnak minősül Békéscsaba, Eger, Kaposvár, Sopron, Szekszárd, Szolnok, Szombathely és Zalaegerszeg, azonban kedvezőtlen helyzetű, „innováció-hiányos” településnek minősül Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján és Tatabánya (23. ábra).

⁶⁰ A klaszterképző főkomponensek a következők: gazdasági főkomponens (a gazdasági fejlettség mutatója), iskolázottság és menedzsment főkomponens (a munkaerő-piaci fejlettség mutatója), társadalmi aktivitás főkomponens (tudatos választói magatartás, virulens civil társadalom és helyi nyilvánosság mutatója), humán erőforrás főkomponens (a felsőoktatási szféra intézményi és humán állományi súlya), illetve innovációs főkomponens (az innovációs intézményhálózat összetettsége és sűrűsége, az innovációs potenciál mértéke).

Jelmagyarázat: 1: komplex szerkezetű regionális központok, 2: komplex szerkezetű regionális központok kedvezőtlenebb gazdasági paraméterekkel, 3: formálódó innovációs potenciállal rendelkező erős gazdasági alapokra épülő központok, 4: jelentős felsőoktatási-humán bázissal rendelkező központok, 5: kedvező adottságokkal rendelkező térségi központok, 6: döntően felsőoktatási orientált városok, 7: átmeneti helyzetű városok innovációs lehetőségekkel, 8: átmeneti helyzetű városok mérsékelt innovációs lehetőségekkel, 9: átlagos városi fejlettség alacsony humán bázissal és innovációs potenciállal, 10: átlag alatti fejlettségű városok, 11: kimondottan kedvezőtlen adottságú városok, 12: kiugró gazdasági és munkaerő-piaci adottságú fővárosi agglomerációs városok. A városokat jelölő körök mérete a népességszámmal arányos.

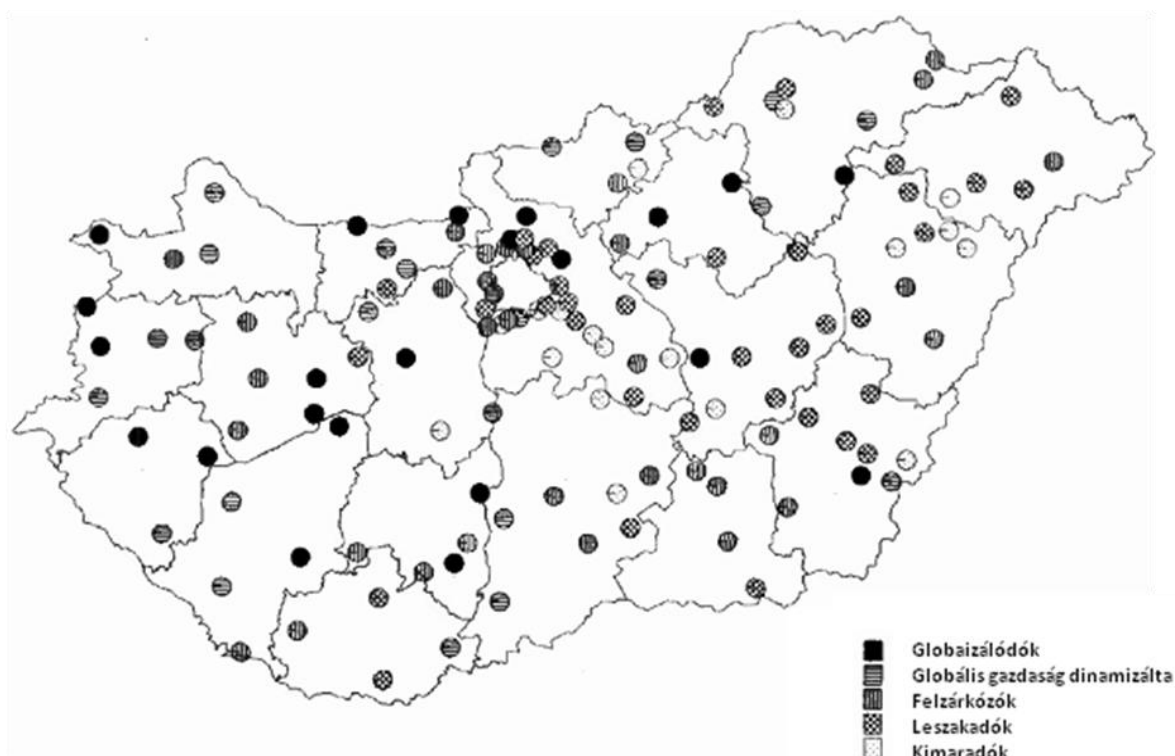
23. ábra: Magas és kedvezőtlen megújuló képességgel rendelkező városok

Forrás: Csizmadia–Rechnitzer (2005).

Molnár (2006) a magyar kis- és középvárosok globalizációs típusait négy dimenzió (városi gazdaság és szolgáltatások globalizációja, városi kulturális globalizáció, városi technológiai globalizáció, városi társadalmi globalizáció), valamint egy-egy dimenzióon belül négy-négy indikátor segítségével írta le. Elemzése során öt globalizációs várostípust különböztetett meg (24. ábra):

- Globalizálódó városok (22 várost magában foglaló csoport a megyeközpontokkal – Salgótarján és Tatabánya kivételével – és néhány jelentősebb középvárossal: Esztergom, Gödöllő, Gyöngyös, Keszthely, Siófok, Sopron, Szentendre, Vác);
- Globális gazdaság dinamizálta városok (24 várost felölelő csoport, olyan középvárosokkal, mint Baja, Budaörs, Dunaújváros, Jászberény, Mosonmagyaróvár, Nagykanizsa vagy Tata);
- Globális gazdasághoz felzárkózó városok (33 várost tömörítő halmaz, olyan középvárosokkal, mint Ajka, Cegléd, Kiskunfélegyháza, Orosháza, Pápa vagy Szentes);
- Globális gazdaságtól leszakadó városok (36 várost magában foglaló csoport, olyan középvárosokkal, mint Érd, Békés, Karcag, Törökszentmiklós, Vecsés. Földrajzilag ez bizonyult a legkoncentráltabb csoportnak, hiszen a Tiszántúlon, illetve Budapest környékén fekvő települések tartoznak ide);
- Globális gazdaság hatásaiból kimaradó városok (17 várost felölelő kisvárosi csoport, amelyhez egyetlen középváros, Gyál tartozik).

A kulturális értékek koncentrációját és azok hasznosulását a megyei jogú városok példáján Borsos (2007) vetette össze. A szerző empirikus elemzése rávilágított arra, hogy a magas értékindexű és vezető potenciálú nagyvárosokhoz képest (ebbe a csoportba tartozik Eger is) a magyar megyei jogú középvárosok a középmezőnyben (Sopron, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg), illetve a rangsor végén foglalnak helyet (az imént fel nem sorolt összes megyei jogú középvárosok ide sorolható). A középmezőny tagjainak kulturális vonzereje jobbra megyei – ritkább esetben regionális – szükségletet, a rangsor második felében, illetve végén található települések pedig helyi igényeket elégítenek ki.

24. ábra: A magyar kis- és középvárosok lehetséges globalizációs típusai

Forrás: Molnár (2006).

6.2. A magyar középvárosokon végzett primer kutatás eredményei

6.2.1. Operacionalizálás: az elemzés változói és mérési dilemmák

Saját empirikus kutatásom során statisztikai módszerek felhasználásával jellemzem a hazai középvárosokat a területi tőke szempontjából. A nemzetközi szakirodalmak alapján rögzíthető, hogy a területi tőke összetett jelenség, tényezőinek és dimenzióinak kvantitatív mérése többváltozós statisztikai módszerek igénybevételét teszi szükségessé. Ha egyértelmű képet kívánok kapni a magyarországi középvárosok területi tőkéről, akkor egy olyan vizsgálatra van szükségem, amely több belső erőforrást kifejező determinánst hordoz magában. Olyan empirikus vizsgálatot kívántam „tető alá” hozni, ahol az indikátorok kellő mértékben tükrözik vissza a területi tőke különböző tényezőit, így faktor- valamint klaszterelemzés mellett döntöttem.⁶¹

⁶¹ Az elemzés módszertanának megválasztásakor a többdimenziós skálázás is felmerült, de az induló változókból csupán két-három dimenziós teret megjelenítő tengelyeket „faraghattam” volna szemléletesen is elemezhető módon, amelyben – a tengelyek alacsony száma miatt – nem lehet megfelelően leképezni a területi tőke komponenseit.

A vizsgálatok megkezdése előtt összeállítottam egy terjedelmes listát, amely a területi tőke egyes összetevőinek – vagyis az egyes tőkefajták – mérését lehetővé tevő indikátorokat veszi számításba (3. melléklet).⁶² E lajstrom szolgált tehát az indikátorok kiválasztásának, legyűjtésének alapjául. Már az adatgyűjtés megkezdése előtt feltételeztem, hogy a bevonni szándékozott indikátorok körénél a nyilvánosan elérhető mutatók száma szűkebb lesz, illetve az indikátorok elnevezése, tartalma is eltérően alakul. Végül a mutatók 65%-át tudtam megegyező formában vagy kisebb elnevezésbeli eltérésekkel leválogatni a többváltozós elemzések megkezdése előtt. A nyilvánosan elérhető, leválogatott adatok már ekkor jelezték, hogy a területi tőke összes dimenzióját nem tudom együttesen megragadni. A területi tőke alkotóelemeiről az alábbiak állapíthatók meg:

- Széleskörűnek minősült a gazdasági tőkével, az inkorporált kulturális tőke két összetevőjével (emberi és pszichikai tőke), az objektivált kulturális tőkével, valamint a szimbolikus tőkével összefüggő adatok köre;
- Szűkebb halmaza adódott a természeti és intézményesített kulturális tőkét leíró mutatóknak;
- A statisztikai adatbázisokban nyilvánosan nem elérhetők a kapcsolati, a társadalmi, és strukturális tőkével kapcsolatba hozható indikátorok.⁶³

Mivel az adatok csupán a területi tőke korlátozott köréről elérhetők el, ezért a vizsgálat futtatása előtt szembesülnöm kellett azzal, hogy részleges területi képet kaphatok a jelenségről.

6.2.2. A faktorelemzés eredményei

Az alábbiakban faktorelemzés segítségével vizsgálom a magyar középvárosok területi tőkét. Az elemzés alapjául szolgáló adatok az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR) „Interaktív elemző” adatbázisából származtak, és a disszertáció készítésének időszakában teljes körűen elérhető, vagyis a 2010-es évre vonatkozó adatokat tartalmazták. A számítások alapjául egy 319 (kis- és középvárosok együttes szá-

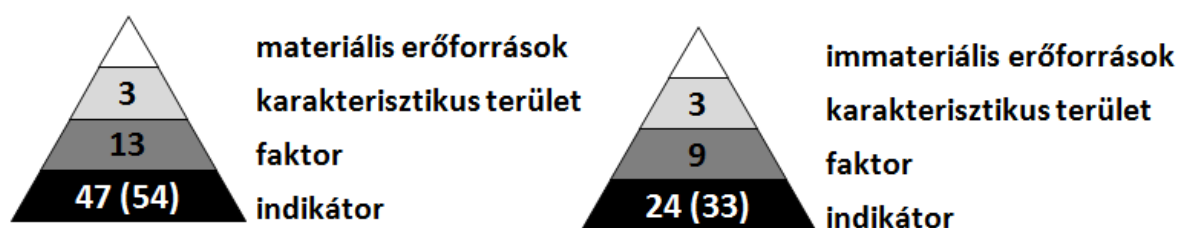
⁶² Az indikátorokat a területi tőkét meghatározó tőkefajtákhoz rendeltem (4.2. alfejezet).

⁶³ Ez utóbbi jelenség azonban mégsem meglepő, hiszen a kapcsolati és társadalmi tőke a vállalatok és hálózatok esetében mérhető megfelelően, a települések esetében viszont nem egyértelmű, hogy pontosan milyen megfigyelési egység kapcsolati tőkéről van szó.

ma) \times 87 (mutatók száma) adtmátrixból indultam ki.⁶⁴ Az elemi adatokból viszonyszámokat képeztem úgy, hogy az adott indikátorhoz illő legmegfelelőbb viszonyítási alapra vetítettem mindegyiket (leggyakrabban egy, ezer vagy tízezer lakosra, egy vállalkozásra, ezer hektárra vagy a település teljes méretére) (4. melléklet).⁶⁵

A mutatórendszerrel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az elemzésbe bevont indikátorok egy része nem csupán az adott városhoz kapcsolódik, mivel a középvárosok területi ellátó–szolgáltató funkciót is betöltenek. Ennek ellenére az összes mutatót az adott településhez tartozó lakosságsszámmal osztottam le, hiszen a csomóponti régiók és vonzáskörzetek egyértelmű lehatárolása több vitás kérdést is felvetett volna a dolgozatban; ez pedig meghaladja a doktori értekezés kereteit.

A faktoranalízist külön végeztem el a települések anyagi és nem anyagi erőforrásai vonatkozásában. Az eljárásnak a területi tőke összetevőinek megfelelő rendszerezése miatt volt nagy jelentősége. Ez azt jelenti, hogy valójában két faktorelemzést futtattam az indikátorok egyik, majd másik csoportjára (25. ábra).

25. ábra: Az elemzés struktúrája

Forrás: saját szerkesztés.

A faktorelemzés megkezdése előtt a mutatók két csoportra való felosztásának három alapvető oka volt:

- Egyrészt a vonatkozó nemzetközi szakirodalmi vizsgálatokban is külön „kezelték” a területi tőke összetevőit, de a felosztás saját koncepcióm miatt is indokolt;

⁶⁴ Az elemzés megkezdése előtt felmerült, hogy a faktoranalízist kizárólag az ötvenkét középvárosra végzem el, azonban ekkor a megfigyelési egységek és az indikátorok számának arányára vonatkozó hüvelykujjszabály nem teljesült volna. A 319 település bevonása megfelelőnek bizonyult azért is, mert a kis- és középvárosok együttes szerepeltetése nem „tolta el” a kisebb városok hatásának felerősödése felé a factorszerkezetet, és nem eredményezett kiugró faktorpont-értékeket sem.

⁶⁵ A területi tőke empirikus vizsgálataiban alkalmazott főbb mutatócsoportok összevetését az 5. melléklet tartalmazza.

- Másrészt javítani kívántam a faktorelemzés alkalmazhatóságát a megfigyelési egységek (városok) és változók hányadosának növelésével;
- Végül, el kívántam kerülni, hogy a települések anyagi és nem anyagi erőforrásai keveredjenek egymással (ez később megkönnyítette a faktorok azonosítását, illetve azok karakterisztikus területekbe való összevonását).

A kis- és középvárosok materiális erőforrásainak vizsgálatát 54 mutatóval kezdtem meg, azonban az adatok alkalmasságára vonatkozó tesztek futtatása után – vagyis az információvesztés mértékére és az MSA (*measure of sampling adequacy*) értékekre vonatkozó hüvelykujjszabály alapján⁶⁶ – 47 mutató bizonyult megfelelőnek a területi tőke materiális komponenseinek jellemzésére. A kis- és középvárosok nem anyagi erőforrásainak elemzését 33 mutató bevonásával kezdtem, de az adatok alkalmasságára vonatkozó próbák után végül 24 indikátorral magyaráztam a területi tőke immateriális összetevőit. Az ún. KMO-kritérium (*Kaiser–Meyer–Olkin-kritérium*) az egyik legfontosabb mérőszám annak megítélésére, hogy a változók mennyire alkalmasak a faktorelemzésre. Az értékre a materiális összetevők esetében 0,816-ot kaptam, tehát a változók kifejezetten jók a faktoranalízis elvégzésére. A faktorelemzés alkalmazhatóságát a Barlett-teszt megerősítette ($\chi^2=14942,944$, $df=1081$, $p=0,00$). A KMO értékre az immateriális erőforrások esetében 0,642 adódott, de a változók még így is megfelelőnek minősülnek. Ezt a feltételezést a Barlett-teszt szintén megerősítette ($\chi^2=4679,822$, $df=276$, $p=0,00$). Az adatok alkalmasságának megítélésére használatos anti-image korrelációs mátrix MSA értékei mindkét esetben az elfogadható tartományon belül alakultak (az anyagi tényezők esetében 0,533 és 0,962 között, míg a nem anyagi összetevők tekintetében 0,537 és 0,839 között).⁶⁷

A faktorok számának meghatározásakor a Kaiser-kritérium módszerét választottam. Az egyik leggyakrabban alkalmazott ortogonális forgatási módszer, a Varimax-rotáció

⁶⁶ Az adatok alkalmasságának vizsgálatakor Sajtos és Mitev (2007) kézikönyvében irányadó határértékeket vettem alapul.

⁶⁷ Az adatok alkalmasságával kapcsolatosan továbbá megállapítható, hogy a materiális összetevőket leképező változók között van korreláció, az 1081 korrelációs értékből 606 szignifikáns (56%). A legmagasabb korrelációs értéknek 0,998 adódott az „1 lakosra jutó összes belföldi jövedelem” és az „1 lakosra jutó összevont adóalap” összege között. Az immateriális összetevőket leíró indikátorok között is megfigyelhető korreláció, a legmagasabb korrelációs értéknek 0,966 adódott a „10000 lakosra jutó összes vendég” és a „10000 lakosra jutó összes vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken” között. A 276 korrelációs értékből 163 szignifikáns (59%). Az anti-image mátrixra vonatkozó hüvelykujjszabály – vagyis, hogy a főátlón kívüli elemek nem több mint 25%-a lehet 0,09-nél nagyobb – teljesül mindkét faktoranalízis esetében, hiszen mind az anyagi tényezők, mind a nem anyagi komponensek esetében is az adathalmaz csupán 1-1%-a mutat a határértéknél nagyobb értéket.

eredményeként az anyagi erőforrások esetében a tizenhárom faktoros megoldás bizonyult a legalkalmasabbnak (e változat az összinformáció-tartalom 75,916%-át tartotta meg), a nem anyagi tényezők tekintetében pedig kilenc dimenzióba tudtam összesűríteni az eredeti változókat (ez a teljes variancia 74,714%-át magyarázta).⁶⁸

A faktorok azonosítása után azt vizsgáltam meg, hogy a keletkezett faktorok milyen nagyobb karakterisztikus területek szerint vonhatók össze. Az első vizsgálat tizenhárom, illetve a második vizsgálat kilenc faktora három-három komplexebb kategóriába csoportosítható (6. táblázat):

- A települések társas vállalkozásainak és lakosságának pénzügyi–jövedelmi jellemzői (összesen négy faktorról és tizennyolc mutatóval) összefoglalják a társas vállalkozások jövedelmezőségének jellemzésekor használatos legfontosabb mutatókat (a társas vállalkozások mérlege, eredménykimutatása alapján), valamint a lakosság anyagi helyzetéről számot adó legfontosabb indikátorokat. Az elemzés külön érdeme, hogy a lakossági és vállalkozási indikátorok külön faktorokba tömörültek. E téren a kilenc mutatót felölelő, 1. faktorról jelzett változócsoporthoz nevezhető vezetőfaktor. A pénzügyi–jövedelmi jellemzők tekintetében egyedül az „1 társas vállalkozásra jutó tőkeellátottság” „nem mozog együtt” a többi mutatóval, de mivel az arányszám a vállalati gyakorlatban, a faktorban szereplő „1 társas vállalkozásra jutó tőkefeszültség” komplementerének tekinthető, ezért a jelenség nem meglepő;⁶⁹
- A települések természeti és épített környezetének jellemzőiről (összesen négy faktorról és tizenöt mutatóval) számot adó indikátorok külön dimenziót képeznek. A faktorok tekintetében egyértelműen azonosítható, hogy melyik kapcsolódik a települések természeti környezetéhez, és melyik azok épített infrastruktúrához.⁷⁰ E téren a hét mutatót magában foglaló, a táblázatban 5. faktorként jelzett mutatócsoporthoz nevezhető vezetőfaktor. Érdekesség, hogy az „1000 lakosra jutó mozielőadások száma” ebben – és nem a soron következő – dimenzióban szerepel, tehát a lakások gáz-, víz- és villamosenergia-fogyasztásával mutat szorosabb összefüggést;

⁶⁸ A faktorelemzés eredményeit a 6. melléklet tartalmazza. A korrelációs mátrixot, valamint az anti-image mátrixot nagy terjedelműre való tekintettel nem közlöm a disszertációban.

⁶⁹ A vetítési alapokkal kapcsolatosan megjegyzendő, hogy az egyéni vállalkozások adatait a Nemzeti Adó- és Vámhivatal nyilvánosan nem teszi közzé, így kizárólag a társas vállalkozások esetében elérhető adatokkal kalkulálhattam. A lakosság anyagi helyzetét visszatükröző mutatóknál is bevett a teljes lakosságszámra történő vetítés, bár egyes esetekben a munkavállalók számával való összevetés helyénvalóbb.

⁷⁰ Épített környezet alatt elsősorban a közüzemi szolgáltatások rendelkezésre állása és kiépítettségének foka értendő.

- A települési szolgáltatások jellemzői (összesen öt faktorról és tizennégy mutatóval) a szolgáltatói intézményrendszerek legfontosabb elemeinek (közművelődési, szórakozási, orvosi, postai szolgáltató helyek) meglétéről és kapacitásáról árulkodnak. E téren egyértelműen nem állapítható meg domináns faktor, de az öt indikátort tömörítő 9. számmal jelölt faktor kvázi-vezetőfaktornak tekinthető. A mutatók minden faktoron belül egy irányban „mozognak”;
- A települések humán potenciáljának és közművelődésének jellemzői (három faktorról és nyolc indikátorral) az alsó-, közép- és felsőfokú oktatási potenciál, valamint a művelődési célzatú kapcsolódási lehetőségekkel és a kulturális szolgáltatások iránti szükséglettel összefüggésbe hozható indikátorokat foglalják össze – vezetőfaktor nélkül, de – az egyes faktorokon belüli mutatók magas faktorsúly értékei mellett;
- A települések társadalmának állapotjellemzői (három faktorról és hét indikátorral), lényegében a társadalom egészségképére és egészségi állapotára vonatkoznak, önálló területet alkotva az elemzésben. E dimenzióban szereplő mutatók magas értékei – az előző karakterisztikus területekkel ellentétben – valamilyen hátrányos helyzetre utalnak. A további vizsgálatok szempontjából előnyös, hogy a lakosság munkaerő-piaci képességével kapcsolatos három mutató egy faktorba tömörült. Különös azonban, hogy a „10000 lakosra jutó belföldi szabadalmi bejelentések száma” nem az előző terület indikátoraival szerepel együtt, hanem a települések állapotjellemzőinél kapott helyet, és meglepő az is, hogy a „10000 lakosra jutó hajléktalanok számával” mutat nem túlságosan jelentős összefüggést ($R=0,237$; $p=0,00$). Domináns faktorról e téren sem beszélhetünk;
- Végül, a települések attraktivitásának jellemzői (három faktorról és kilenc mutatóval) felölelik a települések vonzerejével kapcsolatos leglényegesebb mutatószámokat, a kereskedelmi szálláshelyek kapacitását és forgalmát, a lakosság el- és odavándorlásának dinamikáját, de itt kapott helyet a „10000 lakosra jutó bűncselekmények száma” is, amely a „10000 lakosra jutó összes kereskedelmi szálláshely szállásférőhelyeinek számával” mutatja a legnagyobb korrelációt ($R=0,465$; $p=0,00$). A faktorok ez esetben is kisszámú változót „gyűjtöttek össze”.

6. táblázat: A faktorok és a karakterisztikus területek összetevői

	<i>Változók és területek</i>	<i>Súly*</i>
<i>Materiális összetevők</i>		
<i>1. terület</i>	<i>A települések társas vállalkozásainak és lakosságának pénzügyi-jövedelmi jellemzői</i>	
<i>1. faktor</i>	1 lakosra jutó összes belföldi jövedelem (e Ft)	0,940
	1 lakosra jutó összevont adóalap összege (e Ft)	0,940
	1000 lakosra jutó internet-előfizetések száma (db)	0,927
	1 adófizetőre jutó összevont adóalap összege (e Ft)	0,871
	1 adófizetőre jutó munkaviszonyból származó jövedelem (e Ft)	0,855
	1000 lakosra jutó adófizető (fő)	0,700
	1000 lakosra jutó társas vállalkozások száma (db)	0,650
	1000 lakosra jutó személygépkocsik és motorkerékpárok száma (db)	0,641
	1000 lakosra jutó kábeltelevízió előfizetések száma (db)	0,461
<i>2. faktor</i>	1 társas vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (e Ft)	0,913
	1 társas vállalkozásra jutó átlagos statisztikai állományi létszám (fő)	0,792
	1 társas vállalkozásra jutó saját tőke (e Ft)	0,755
	1000 regisztrált gazdasági szervezetre jutó iparüzési adó (e Ft)	0,601
<i>3. faktor</i>	1 társas vállalkozásra jutó élők munká-arányos jövedelmezőség (%)	0,902
	1 társas vállalkozásra jutó tőkearányos jövedelmezőség (%)	0,871
	1 társas vállalkozásra jutó adózás előtti eredmény (e Ft)	0,739
<i>4. faktor</i>	1 társas vállalkozásra jutó tőkefeszültség (%)	0,921
	1 társas vállalkozásra jutó tőkeellátottság (%)	-0,919
<i>2. terület</i>	<i>A települések természeti és épített környezetének jellemzői</i>	
<i>5. faktor</i>	1000 hektárra jutó gázcsövek hossza (km)	0,902
	1000 hektárra jutó közüzemi ivóvízhálózat hossza (km)	0,902
	1000 hektárra jutó szennyvízcsatorna-hálózat hossza (km)	0,875
	1000 hektárra jutó társas vállalkozások száma (vállalkozássűrűség) (db)	0,751
	1000 hektárra jutó gyalogút, járda és kerékpárutak hossza (km)	0,736
	1000 hektárra jutó állami közutak hossza (km)	0,720
	1000 hektárra jutó közvilágítási célú villamosenergia hálózat hossza (km)	0,528
<i>6. faktor</i>	1 lakásra jutó villamosenergia mennyisége (1000kWh)	0,680
	1000 lakosra jutó mozielőadások száma (db)	0,614
	1 lakásra jutó gázfogyasztás (m ³)	0,475
	1 lakásra jutó ivóvíz-hálózat mennyisége (1000m ³)	0,457
<i>7. faktor</i>	1 lakosra jutó zöldterületek nagysága (m ²)	0,861
	a település területére jutó összes zöldterület aránya (%)	0,836
<i>8. faktor</i>	1000 lakásra jutó rendszeres hulladékgyűjtésbe bevont lakások száma (db)	0,734
	1000 lakásra jutó szelektív hulladékgyűjtésbe bevont lakások száma (db)	0,680
<i>3. terület</i>	<i>A települési szolgáltatások jellemzői</i>	
<i>9. faktor</i>	1000 lakosra jutó házi- és házi gyermekorvosok száma (db)	0,806
	10000 lakosra jutó orvosi intézmények száma (kórház, háziorvosi rendelő, rendelő-intézet, gyógyszertár, fiókgyógyszertár, gyógyszerárúsító hely) (db)	0,792
	1000 lakosra jutó postahivatalok száma (postai kirendeltségekkel és szolgáltatóhelyekkel együtt) (db)	0,678
	1000 lakosra jutó nyilvános könyvtári állomány (leltárállomány) (db)	0,561
	1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma (db)	0,523
<i>10. faktor</i>	1 lakosra jutó szilárd hulladék mennyisége (t)	0,777
	10000 lakosra jutó közművelődési intézmények száma (színház, mozi, könyvtár) (db)	0,570
	1000 lakosra jutó kulturális rendezvények száma (db)	0,465
<i>11. faktor</i>	1000 lakosra jutó kórházi ágyak száma (db)	0,774
	1000 lakosra jutó múzeumi kiállítások száma (db)	0,743
<i>12. faktor</i>	1000 lakosra jutó színházi előadások száma (db)	0,775
	1000 lakosra jutó alkotói művelődési közösségek száma (db)	0,671
<i>13. faktor</i>	10000 lakosra jutó közoktatási intézmények száma (bölcsőde, óvoda, általános iskola, gimnázium, szakközépiskola, szakmunkásképző intézet, főiskola, egyetem) (db)	0,753

	1000 fiatalkorúra (0-18 év) jutó számítógépek száma a közoktatási intézményekben (db)	0,659
<i>Immateriális összetevők</i>		
<i>1. terület</i>	<i>A települések humán potenciáljának és közművelődésének jellemzői</i>	
<i>1. faktor</i>	1000 lakosra jutó, a felsőoktatási intézményekben dolgozók száma (képzés helye szerint) (fő)	0,865
	1000 lakosra jutó, a felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma (képzés helye szerint) (fő)	0,818
	1000 lakosra jutó mozilátogatások száma (fő)	0,689
	1000 lakosra jutó színházlátogatások száma (fő)	0,674
<i>2. faktor</i>	1000 fiatalkorúra jutó (0-18 év) jutó számítógépet használni tudók száma a közoktatási intézményekben (fő)	0,904
	10000 lakosra jutó óvodai, általános és középiskolai főállású pedagógusok száma (fő)	0,895
<i>3. faktor</i>	1000 lakosra jutó múzeumlátogatások száma (fő)	0,800
	10000 lakosra jutó műemlékek, műemléki jellegű területek és régészeti lelőhelyek száma (db)	0,761
<i>2. terület</i>	<i>A települések társadalmának állapotjellemzői</i>	
<i>4. faktor</i>	10000 lakosra jutó rokkantsági nyugdíjban részesülők száma (fő)	0,889
	10000 lakosra jutó nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesítettek száma (fő)	0,790
	10000 lakosra jutó megváltozott munkaképességűek járadékában részesülők száma (fő)	0,728
<i>5. faktor</i>	10000 lakosra jutó belföldi szabadalmi bejelentések száma (db)	0,733
	10000 lakosra jutó hajléktalanok száma (fő)	0,704
<i>6. faktor</i>	10000 lakosra jutó nappali ellátásban részesülő pszichiátriai és szenvedélybetegek száma (fő)	0,789
	10000 lakosra jutó nappali ellátásban részesülő fogyatékos személyek száma (fő)	0,652
<i>3. terület</i>	<i>A települések attraktivitásának jellemzői</i>	
<i>7. faktor</i>	10000 lakosra jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken (db)	0,981
	10000 lakosra jutó külföldi vendégek száma a kereskedelmi szálláshelyeken (fő)	0,948
	10000 lakosra jutó összes vendég száma a kereskedelmi szálláshelyeken (fő)	0,936
	10000 lakosra jutó vendéglátóhelyek száma (db)	0,577
<i>8. faktor</i>	10000 lakosra jutó elvándorlások száma (fő)	0,869
	10000 lakosra jutó odavándorlások száma (fő)	0,835
	10000 lakosra jutó épített lakások és üdülőegységek száma (db)	0,535
<i>9. faktor</i>	10000 lakosra jutó regisztrált bűncselekmények száma (fő)	0,870
	10000 lakosra jutó összes kereskedelmi szálláshely szállásférőhelyeinek száma (db)	0,605

*Megjegyzés: Az egyes rotált faktorok tartalmával, 1,0 sajátérték-szint mellett és 0,500 kommunalitás érték felett. Faktorsúlyhatár: 0,450.

Forrás: saját szerkesztés.

Az eredményekkel kapcsolatosan leszögezhető, hogy az indikátorok más struktúrába szerveződtek, mint azt előzetesen elképzelttem. A futtatások eredményei eltérnek a Camagni által meghatározott klasszifikációtól; a jelenség viszont nem egyedülálló, mert a nemzetközi empirikus vizsgálatok esetében is ez a tendencia figyelhető meg. Saját modellem szempontjából viszont az analízis már megfelelőbben tükrözi vissza az anyagi és nem anyagi tökeformákat. Az összevonások eredményeként megállapítható, hogy a kis- és középvárosok materiális erőforrásainak helyzetét a települések lakosságának és társas vállalkozásainak jövedelmi-pénzügyi helyzete, a települések természeti és épített környezete,

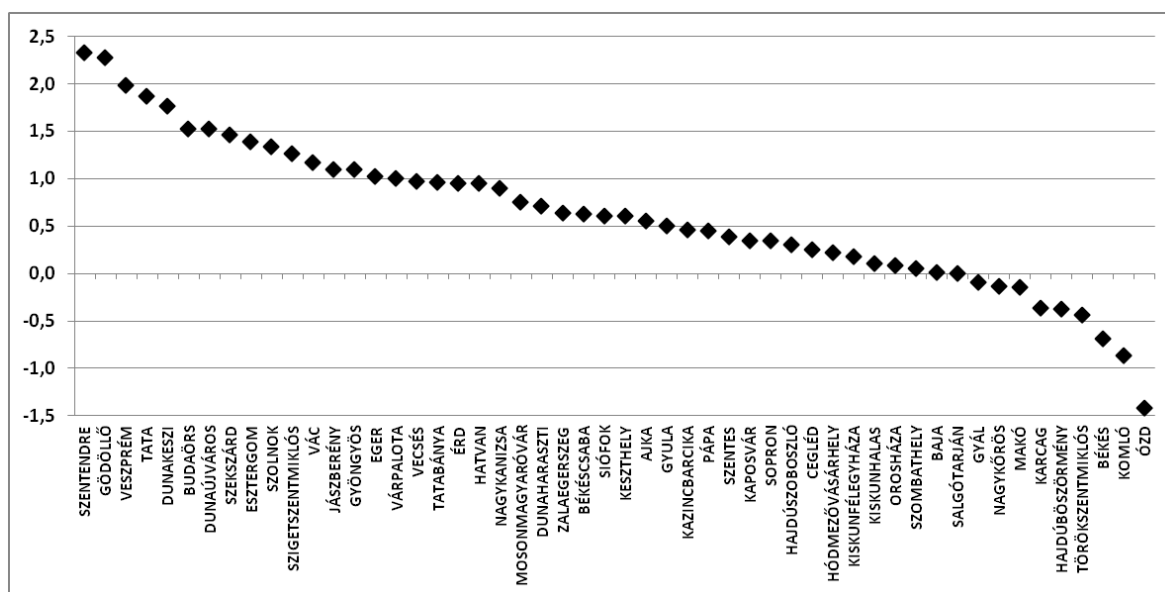
valamint azok szolgáltatásainak jellemzői határozzák meg. A nem anyagi erőforrások tekintetében a települések közművelődésének és humán potenciáljainak sajátosságai, a települések társadalmának ismérvei, illetve azok attraktivitásának attribútumai különíthetők el. A kis- és középvárosi hálózat fejlődése kapcsán tehát továbbra is markánsan jelen vannak a hagyományos gazdasági tényezők, azonban látványosan megjelennek a települési szolgáltatást, a szellemi erőforrásokat, a társadalmi jellemzőket és a vonzás erősségét leíró elemek is.

A létrejött faktorokkal kapcsolatosan megállapítható az is, hogy az anyagi potenciálok kifejező változócsoportok esetében meghatározható egy-egy vezetőfaktor, miközben az egyes faktorokon belüli indikátorszám kiegyensúlyozott maradt. Az immateriális összetevők esetében egy dimenzióal sem figyelhető meg domináns faktor, az egyes faktorokba kettő-öt indikátor „vonható össze”. Ez a jelenség egyrészt az adatok között a kollinearitástól való eltérésekből fakad, másrészt pedig abból, hogy néhány változónak – például a felsőoktatásra, szociális ellátásra, külföldi vendégéjszakákra vonatkozó indikátoroknak – nincs értéke bizonyos településeken (ez a jelenség a kisvárosok esetében fordul elő leggyakrabban).

Mivel a faktorelemzés lényege, hogy alkalmazásával korrelálatlan, „egymásra merőleges” dimenziók jönnek létre – így összevonásuk, összeadásuk súlyos matematikai aggályokat vetne fel (Nemes Nagy 2009) – ezért a faktorok összevonását nem kíséreltem meg. Az alábbiakban a hat karakterisztikus terület egy-egy kiragadott faktorának sajátosságait jellemzem a faktorpont-értékek csökkenő sorrendbe állítása, vagyis a települések rangsorolása segítségével. Mivel a két vagy három változót tömörítő faktorok kevesebb információval szolgálnak, mint a vezetőfaktorok, ezért az anyagi erőforrások esetében az utóbbiakat hangsúlyozom (1., 5. és 9. faktor). Ezen kívül a társas vállalkozások lényegesebb mutatóit összefoglaló faktorpont-értékeket együttesen jellemzem (2. és 3. faktor). A nem anyagi tényezők esetében szintén a több indikátort magában foglaló faktorok (1., 4. és 7. számú faktorok) nyújtanak több ismeretet.

A középvárosok lakosságának gazdasági–pénzügyi jellemzőit „visszatükröző” rangsor arra világít rá, hogy az egyes településeken – a jövedelem és az adóalap függvényében – miként alakul a lakosság pénzügyi, jövedelmi helyzete, de az internet-előfizetések, személygépkocsik és motorkerékpárok, valamint a kábeltelevízió előfizetések arányai is a lakosság anyagi jólétére mutatnak rá. A rangsor a főváros körüli agglomerációban található települések (Szentendre, Gödöllő, Dunakeszi, Budaörs), valamint a Közép-dunántúli régió

középvárosainak (Veszprém, Tata, Dunaújváros, Esztergom) dominanciájáról árulkodik, ezzel szemben több alföldi (Makó, Karcag, Hajdúböszörmény, Törökszentmiklós, Békés) és néhány dél-dunántúli (Komló), valamint észak-magyarországi település (Salgótarján, Ózd) lemaradónak minősül. A lakosság pénzügyi helyzetét visszatükröző standardizált adatok jelentősebb mértékű elszakadástól nem árulkodnak, bár a negatív tartományban hangsúlyosabb a faktorpont-értékek csökkenő tendenciája, Ózd lemaradása jelentősebbnek is nevezhető. A lakosság anyagi helyzetével kapcsolatos adatsoron keresztül érzékelhető az a trend, amely szerint a lakosság megélhetése a főváros környékén, illetőleg annak közelében kedvezőbb (kivétel ebben az esetben is megfigyelhető, hiszen Gyál és Nagykőrös a sereghajtók között szerepel). A Nyugat-dunántúli régió középvárosai többnyire a középmezőnyben „foglalnak helyet” más régióbeli településekkel, jelezve, hogy a lakosság életkörülményei az ország nyugati felében – a faktorban szereplő mutatók alapján – nem különböznek lényegesen (26. ábra).

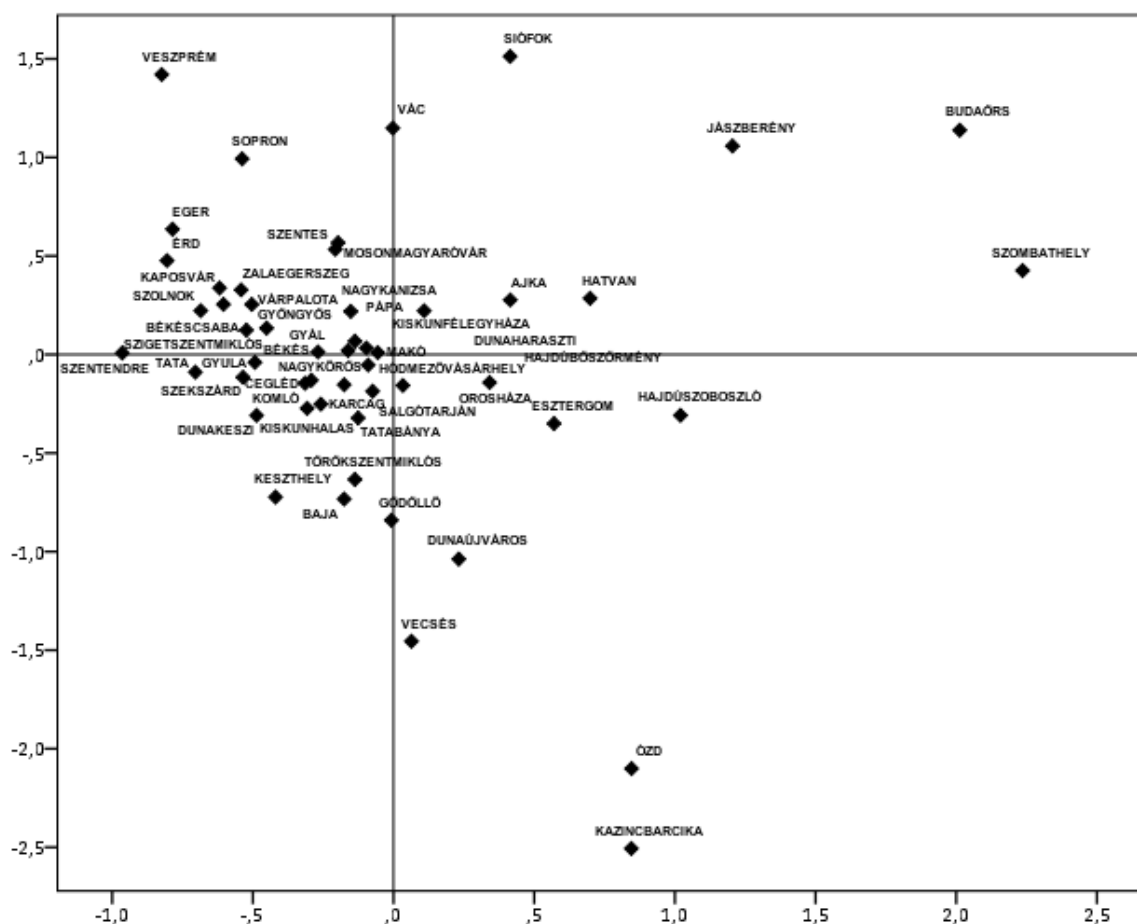

26. ábra: A magyar középvárosok rangsora az 1. terület (A települések lakosságának és társas vállalkozásainak pénzügyi–gazdasági jellemzői) vezetőfaktora alapján

Forrás: saját szerkesztés.

A települések társas vállalkozásait legalább két dimenzióban célszerű elemezni, hiszen a materiális összetevők 2. és 3. faktora is olyan mutatókat foglal magában, amelyek a vállalkozások teljesítményének kifejezéseként lényegesek és használatosak. A pontfelhődiagram segítségével megállapítható, hogy néhány kiugró vállalkozási potenciállal (tőke,

nyereség) jellemezhető település (Budaörs, Szombathely, Jászberény, Siófok) mellett az átlagos vállalkozási kondíciójú középvárosok nagy tömege figyelhető meg. A jövedelmezőségi indikátorok tekintetében Sopron, Vác és Veszprém tükröznek átlagon felüli teljesítményt. Két észak-magyarországi település (Kazincbarcika és Ózd) a jövedelmezőségi mutatók tekintetében egyértelmű lemaradást mutat. Régióként vagy országrészenként nehéz egyértelműen különbséget tenni a társas vállalkozások vizsgált jellemzői között, de a két faktor független vizsgálatakor sem állapíthatók meg olyan jellegzetesebb térszerkezeti vonatkozások, mint a lakossági jövedelemadatok tekintetében (27. ábra).

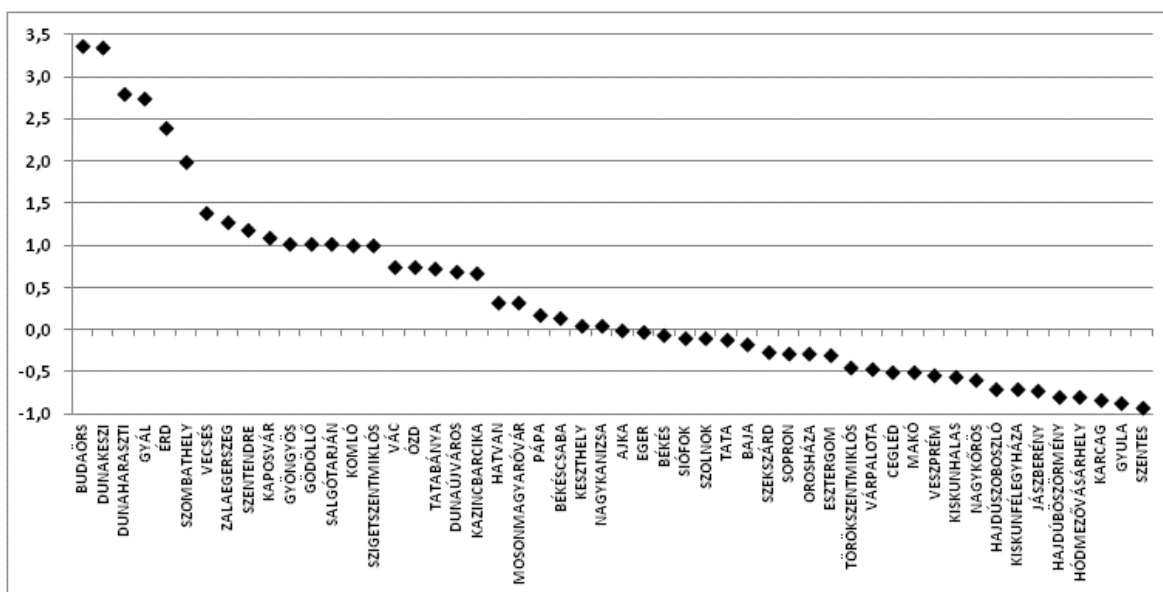

Megjegyzés: Az abszcissa tengelyen a 2. faktorhoz, az ordináta tengelyen pedig a 3. faktorhoz tartozó faktorpont-értékek olvashatók.

27. ábra: A magyar középvárosok pozíciója társas vállalkozásaik teljesítménye alapján

Forrás: saját szerkesztés.

A települések épített és természeti környezetének vezetőfaktora lényegében a közüzemi szolgáltatásokkal, a kommunális ellátással és a vonalas infrastruktúrával kapcsolatos mutatókat foglalja össze. E téren egyrészt a vizsgált adatok között jelentősebb szórás figyelhető meg – $-0,92$ és $3,36$ közötti értékekkel –, másrészt markánsabb térszerkezeti eltérések is kimutathatók. A Közép-magyarországi régió középvárosainak előnye egyértelmű, a rangsor első tíz városa közül hét település ebben a régióban található (Budaörs, Dunakeszi, Dunaharaszti, Gyál, Érd, Vecsés, Szentendre). A mezőny első harmada-fele többségében dunántúli és észak-magyarországi településeket ölel fel, a legkedvezőbb pozícióban lévő alföldi város, Békéscsaba teljesítménye csupán a 25. helyre elegendő. A rangsor utolsó helyein kizárólag alföldi városok osztoznak. A települések épített környezetének jellemzői tekintetében tehát éles nyugat–keleti lejtő rajzolódik ki. A faktorpont-értékekkel kapcsolatban továbbá megállapítható, hogy az élmezőny „elszakad” a többi várostól, valamint ezen kívül több, hasonló jellemzőket mutató – vagyis hasonló faktorpont-értékű – településcsoport rajzolódik ki a rangsor első felében (28. ábra).

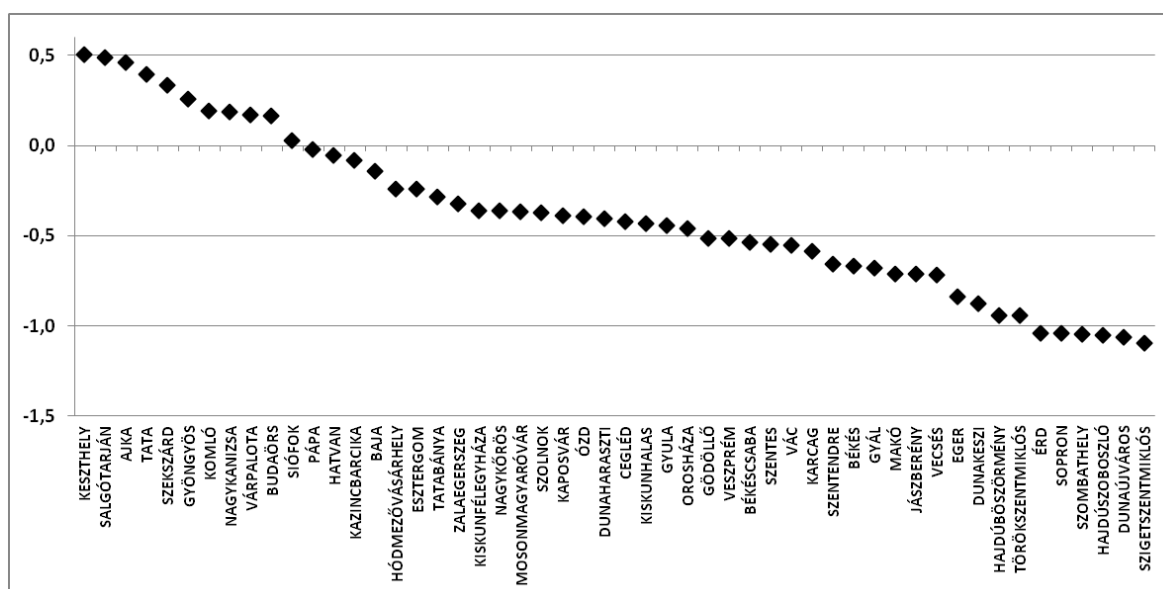

28. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 2. terület (A települések természeti és épített környezetének jellemzői) vezetőfaktora alapján

Forrás: saját szerkesztés.

Az alapfokú ellátó intézményekhez kapcsolódó települési szolgáltatások kvázi-vezetőfaktora a városok között kiegyenlítettebb teljesítményről árulkodik, hiszen a pontértékek $-1,10$ és $0,50$ között szóródnak, e dimenzió tekintetében az adatokat tekintve nincse-

nek markáns különbségek. Az előző dimenzióhoz hasonlóan megállapítható, hogy az alföldi városok lemaradást mutatnak (a legelőkelőbb teljesítmény Dél-Alföldön a 16. helyen szereplő Baja, Észak-Alföldön a 24. helyen szereplő Szolnok esetében tapasztalható). Véltetően a főváros közelsége miatt a legfontosabb szolgáltatói intézményrendszerek megjelenése a Közép-magyarországi régió középvárosai esetében sem meghatározók, az agglomerációban található települések teljesítménye leginkább a középmezőny pozícióira elegendő (kivételt jelent a 11. helyen szereplő Budaörs, illetve az utolsó helyre visszacsúszott Szigetszentmiklós). Érdekesnek minősül a Nyugat-dunántúli régió településeinek heterogén teljesítménye is, mindenképp Sopron és Szombathely lemaradása, és Keszthely dominanciája. Összességében megállapítható, hogy a települési szolgáltatások jellemzői kevésbé térség-specifikusak, hiszen az adott régiókhöz tartozó középvárosok tekintetében eltérő teljesítmények figyelhetők meg (29. ábra).

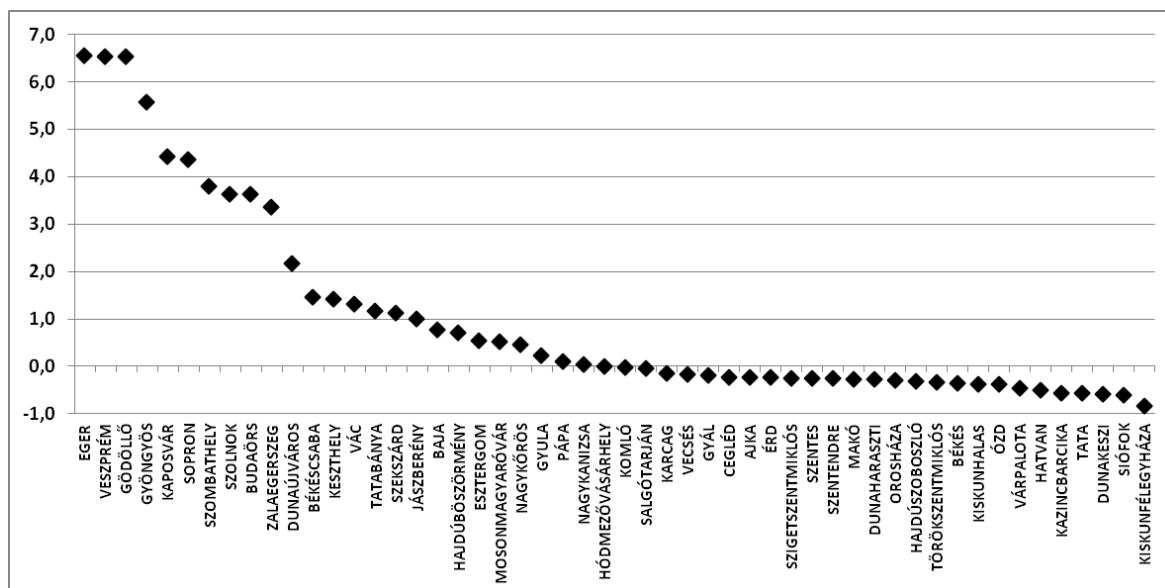

29. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 3. terület (A települési szolgáltatások jellemzői) vezetőfaktora alapján

Forrás: saját szerkesztés.

Áttérve az immateriális összetevők tárgyalására, elsőként a humán potenciálok és közművelődési jellemzők első faktorát elemzem. Az adatsor alapján egyértelművé válik a települések közötti nagy eltérés; a faktorpont-értékek 6,54, valamint -0,84 között szóródnak. A jelenség azonban nem meglepő, hiszen a vizsgált faktort elsősorban két, felsőoktatásra jellemző mutató határozza meg, azonban a felsőoktatási intézmények jelenléte nem

figyelhető meg mind az ötvenkét település esetében. A felsőoktatási intézményekkel jellemezhető települések egyértelműen „elszakadnak” a többi középvárostól. A csoporton belül is jelentős különbségek figyelhetők meg, ezzel szemben a felsőoktatási intézménnyel egyáltalán vagy döntően nem jellemezhető települések kiegyensúlyozott teljesítményt mutatnak. A rangsor élmezőnyében többnyire egy-egy régió felsőoktatási központja jelenik meg (Észak-Magyarországon Eger és Gyöngyös, Közép-Dunántúlon Veszprém, Közép-Magyarország Budapesten kívüli részén Gödöllő, Dél-Dunántúlon Kaposvár, Nyugat-Dunántúlon Sopron, illetve Szombathely, Észak-Alföldön Szolnok). A felsőoktatási központok hiánya miatt a rangsor középső és utolsó harmadában szereplő városok pozícióját főként a faktorban helyet kapó, két közművelődési célzatú indikátor határozza meg (30. ábra).

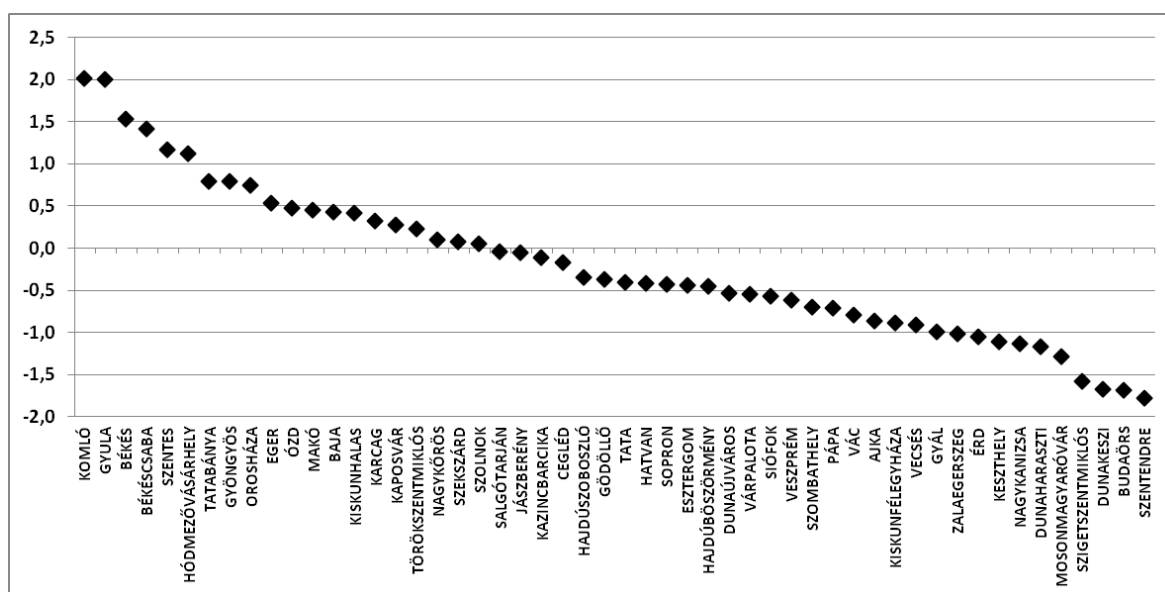

30. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 4. terület (A települések humán erőforrásának és közművelődésének jellemzői) első faktora alapján

Forrás: saját szerkesztés.

A települések társadalmának állapotjellemzői közül a munkaerő-piaci szempontból inaktív csoportok (rokkantak, megváltozott munkaképességűek, nyugdíjasok) jellemzőit összefoglaló faktort elemzem. A faktor pontértékeit az eddigiekhez képest fordítva szükséges interpretálni, hiszen a mutatók valamilyen hátrányos helyzetre utalnak, tehát a pozitív faktorpontok kedvezőtlen, a negatív értékek viszont kedvező teljesítményt jeleznek. A rangsorolás eredményei alapján szembevetendő Komló, valamint a Dél-alföldi régió települé-

seinek magas értékei (az első tizenöt település között kilenc város található ebben a régióban), amelyek kedvezőtlen munkaerő-piaci folyamatokra utalnak. A Dél-Alföld településeit váltakozva követik észak-alföldi, észak-magyarországi és dél-dunántúli középvárosok. Elmondható, hogy a Nyugat-dunántúli és központi régió adatai a legalacsonyabbak (tehát a legkedvezőbbek), az utolsó tizenkét helyen e két régió települései osztoznak. Úgy tűnik, hogy gazdaságilag fejlettebb régiók települései tekintetében megfelelőbb munkaerő-piaci viszonyok érhetők tetten, legalábbis a rokkantnyugdíjasok, nyugdíjasok vagy nyugdíjszerű járadékban részesülő, valamint megváltozott munkaképességűek aránya tekintetében (31. ábra).

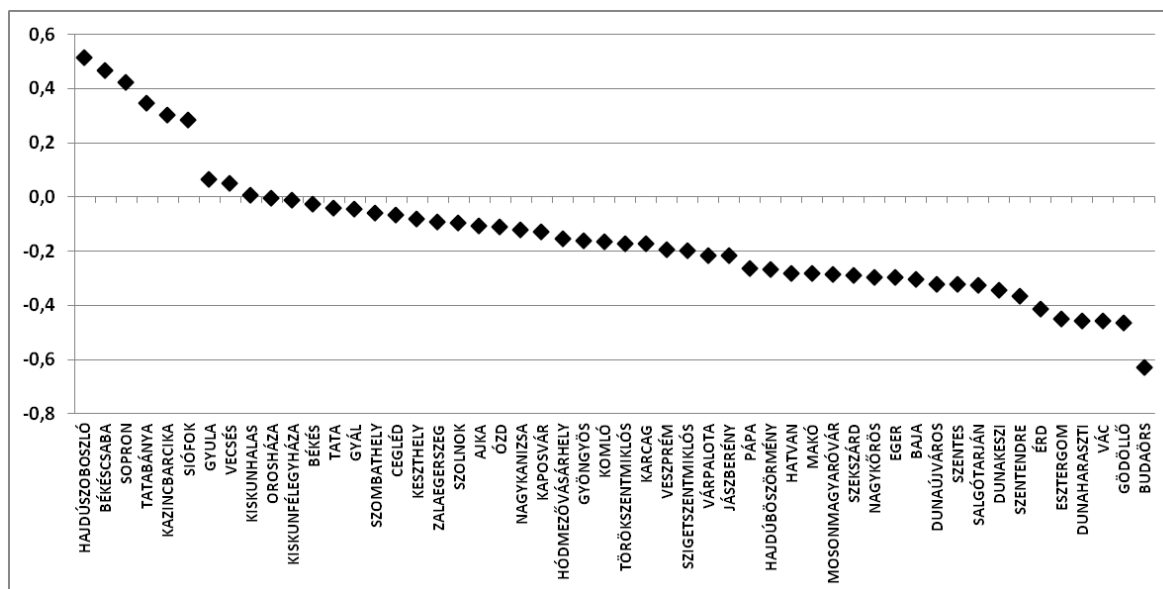

31. ábra: A magyar középvárosok rangsora az 5. terület (A települési társadalom állapotjellemzői) első faktora alapján

Forrás: saját szerkesztés.

Végül, a települési vonzerők legtöbb indikátort magában foglaló faktorának néhány jellegzetességét emelem ki. Elmondható, hogy a vizsgált faktorok közül a települések attraktivitása mutatja a legkisebb eltéréseket – az értékek -0,93 és 0,51 között alakulnak –, jelezve, hogy a figyelemfelkeltő események és turisztikai adottságok az ország szinte minden szegletében jelen vannak. Megkülönböztethető egy hat elemet magában foglaló, átlagon felüli értékekkel jellemezhető településcsoport (Hajdúszoboszló, Békéscsaba, Sopron, Tatabánya, Kazincbarcika és Siófok). Mivel a vizsgált faktor elsősorban az idegenforgalommal kapcsolatos adatokat tartalmazza, ezért ez az a hat település, amely a legkedvezőbb

vendéglátói kapacitással, valamint vendég- vagy vendégéjszaka-számmal jellemezhető. A negatív tartományban Budaörs kiugró értéket képvisel, tükrözve, hogy a település életében az idegenforgalom kevésbé meghatározó. Ez a megállapítás a központi régió többi településére vonatkozóan is helytálló. Markánsabb térszerkezeti összefüggések e dimenzió keretein belül sem rajzolódnak ki (32. ábra).

32. ábra: A magyar középvárosok rangsora a 6. terület (A települések attraktivitásának jellemzői) első faktora alapján

Forrás: saját szerkesztés.

Az előző bekezdésekben több grafikonokon keresztül szemléltettem a hat karakterisztikus terület néhány faktorához tartozó települési rangsorokat. A vizsgálat elősegítette a települések területi tökéjének alaposabb megismerését, feltárását, azonban az eredmények alapján megállapítható, hogy igen változatos települési sorrendek figyelhetők meg az egyes dimenziók tekintetében. A materiális és immateriális potenciálok más-más középvárosok esetében bizonyultak erősebbnek, így feltételezhető, hogy a települések anyagi és nem anyagi jellemzői között csekély együttmozgás tapasztalható.

A feltevést korrelációs számítás keretében célszerű alátámasztani. A kalkulációk során ezúttal nemcsak néhány kiragadott faktor közötti korrelációról nyilatkozom, hanem az összes materiális és immateriális faktor közötti korrelációs együtthatót ismertetem (7. táblázat).

7. táblázat: A materiális és immateriális faktorok közötti korreláció

		1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor	6. faktor	7. faktor	8. faktor	9. faktor
1. faktor	Pearson R	,369**	,097	,197	-,485**	,042	-,047	-,328*	,493**	,045
	<i>p (kétoldali)</i>	,007	,492	,161	,000	,768	,741	,018	,000	,752
2. faktor	Pearson R	-,076	,007	-,224	-,141	-,228	-,181	-,068	-,064	,221
	<i>p (kétoldali)</i>	,591	,961	,110	,317	,104	,199	,634	,650	,115
3. faktor	Pearson R	,298*	,027	-,060	-,150	-,355**	-,225	-,150	,116	,361**
	<i>p (kétoldali)</i>	,032	,850	,673	,288	,010	,108	,289	,415	,008
4. faktor	Pearson R	-,042	-,128	-,135	-,079	,211	,006	,141	,134	-,234
	<i>p (kétoldali)</i>	,768	,366	,341	,575	,133	,964	,318	,343	,095
5. faktor	Pearson R	,123	-,426**	-,279*	-,475**	-,176	-,167	-,336*	,628**	-,226
	<i>p (kétoldali)</i>	,387	,002	,045	,000	,212	,236	,015	,000	,107
6. faktor	Pearson R	,438**	,357**	-,181	,309*	,168	-,015	,459**	-,438**	,269
	<i>p (kétoldali)</i>	,001	,009	,199	,026	,233	,917	,001	,001	,054
7. faktor	Pearson R	,043	,138	-,033	,202	,147	,120	-,026	,001	,136
	<i>p (kétoldali)</i>	,764	,328	,814	,151	,298	,395	,853	,995	,335
8. faktor	Pearson R	,201	-,109	-,151	,016	-,097	-,112	,040	,089	-,044
	<i>p (kétoldali)</i>	,153	,442	,286	,909	,495	,429	,779	,528	,758
9. faktor	Pearson R	-,124	,397**	-,009	,065	-,014	,064	-,129	,001	,119
	<i>p (kétoldali)</i>	,380	,004	,951	,648	,923	,651	,363	,996	,402
10. faktor	Pearson R	,201	,134	,050	,059	-,120	-,043	,408**	-,157	,357**
	<i>p (kétoldali)</i>	,153	,345	,727	,675	,395	,764	,003	,266	,009
11. faktor	Pearson R	,417**	,222	,491**	,189	-,048	,117	,143	-,100	,065
	<i>p (kétoldali)</i>	,002	,113	,000	,180	,733	,407	,310	,481	,647
12. faktor	Pearson R	,728**	,174	-,200	-,146	-,386**	-,304*	-,092	,113	,160
	<i>p (kétoldali)</i>	,000	,218	,155	,303	,005	,029	,518	,423	,257
13. faktor	Pearson R	,288*	,666**	,229	,159	-,106	,098	-,141	-,143	,239
	<i>p (kétoldali)</i>	,039	,000	,103	,262	,454	,488	,318	,312	,088

Jelmagyarázat: Pearson R: Pearson korrelációs együttható, p (kétoldali): szignifikanciaszint kétoldali próbával, **: szignifikáns korreláció $p < 0,01$ mellett, *: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett.

Forrás: saját szerkesztés.

Az elemzés eredményeképpen megállapítható, hogy a megvizsgált 117 értékből csupán huszonhat jelez közepes ($0,2 \leq R < 0,7$) és egy erős ($R \geq 0,7$) szignifikáns korrelációs összefüggést, amely az összes lehetséges korrelációk 23%-a. A legerősebb korreláció (0,728) a települések közművelődésére jellemző néhány háttértényező (12. materiális faktor), valamint a felsőoktatási kapacitásról, illetve mozi- és színházlátogatás intenzitásáról árulkodó tényezők között figyelhető meg (1. immateriális faktor). Ezen kívül jelentősebbnek nevezhető a települések közoktatási intézményének néhány adottságát tömörítő faktor (13. materiális faktor) és a közoktatási intézményekben dolgozók, illetve az ott tanuló, számítógépet használni tudók arányát összefoglaló faktor (2. immateriális faktor) (0,666), továbbá a közüzemi szolgáltatásokat felölelő faktor (5. materiális faktor) és a települési mobilitással kapcsolatos jellemzőket leíró faktor (8. immateriális faktor) közötti kapcsolat is (0,628).

A lakosság pénzügyi, gazdasági helyzetéről és a vállalkozások jövedelmezőségéről számot adó faktorok lényegében egyik immateriális dimenzióval sem korrelálnak. A 36 lehetséges esetből hét korrelációs érték mutat szignifikáns és közepes erősségű kapcsolatot. A települések lakosságának és társas vállalkozásainak pénzügyi–gazdasági jellemzői a legtöbb esetben pozitív összefüggést mutatnak a humán erőforrások és közművelődés jellemzőivel, továbbá a települések vonzerejével, de negatív kapcsolatot mutatnak a települések társadalmának állapotjellemzőivel.

A települések épített és természeti környezetének leírására szolgáló mutatókból keletkezett faktorok és az immateriális faktorok között lehetséges, szintén 36 esetből tíz korrelációs érték mutat szignifikáns és közepes erősségű kapcsolatot. Míg a közüzemi szolgáltatásokra és a vonalas infrastruktúrára vonatkozó adatok több esetben is negatívan korrelálnak több immateriális dimenzióval, addig a lakásállományra vetített, közszolgáltatással összefüggő fogyasztási adatok többnyire pozitív kapcsolatot jeleznek.

A települési szolgáltatások dimenziójához tartozó faktorok a humán potenciálok és közművelődés mértékéről számot adó indikátorok faktoraival több esetben is szignifikáns összefüggést mutatnak, a két legerősebb korreláció is e két terület összevetése során rajzolódott ki. A 45 lehetséges korrelációból azonban csupán tíz érték jelez legalább közepes kapcsolatot. Az első materiális dimenzióhoz hasonlóan elmondható, hogy pozitív összefüggés mutatható ki a települési szolgáltatások, valamint a humán erőforrások és közművelődés jellemzői, továbbá a települések vonzereje között, de negatív kapcsolat azonosítható a települések társadalmának állapotjellemzői tekintetében.

Az elvégzett elemzések alapján megállapítható, hogy az egyes dimenziók önmagunkban, illetve egymással összevetésben nyújtanak több információt a középvárosok területi tőkéjének egy-egy szegmenséről, az anyagi és nem anyagi erőforrások összekapcsolódása nem nevezhető jelentősnek.

Az alponban bemutatott elemzés arra adott választ, hogy az egyes dimenziókat tekintve milyen különbségek figyelhetők meg a magyar középvárosok között, az alábbiakban viszont arra fókuszálok, hogy milyen hasonlóságok (településcsoportok) definiálhatók a településkategória vonatkozásában.

6.2.3. A klaszterelemzés eredményei

A magyar középvárosok területi tőke szempontú csoportosítási lehetőségeit hierarchikus klaszteranalízis keretében vizsgáltam a faktorelemzés során keletkezett standardizált fak-

torpont-értékek felhasználásával. A klaszterelemzés során külön vizsgáltam a materiális és az immateriális faktorok alapján kirajzolódó csoportokat. A vizsgálat módszerül a Ward-eljárást választottam, négyzetes euklidészi távolsággal. Elsősorban arra koncentráltam, hogy milyen lépésben alakultak ki a klaszterek, vagyis milyen sorrendben vonódtak össze a középvárosok.⁷¹

A materiális erőforrásokon futtatott klaszterelemzéssel kapcsolatosan megállapítható, hogy az első három lépésen belül formálódtak a legszorosabban összetartozó párok, így ezek lesznek azok a középvárosok, amelyek a faktorok és a karakterisztikus területek eredményei alapján a leginkább hasonlítanak egymásra. A klaszterek csoportjellemzőit az ötödik – pontosabban Szombathely és Budaörs „csatlakozása” miatt a hetedik – lépésszámot követően érdemes vizsgálni; ebben az esetben négy jól elkülöníthető klaszter rajzolódott ki. A négyklaszteres megoldás arról árulkodik, hogy az alföldi városok blokkja (néhány közép-dunántúli várossal egyetemben), az egykori szocialista (ipar)városok csoportja, a budapesti agglomeráció körüli települések halmaza, valamint néhány megyei jogú középváros együttese különböztethető meg (8. táblázat).

A hasonló immateriális jellemzőkkel rendelkező települések már az első két lépésszámot követően kialakultak, és az ötödik lépésszámnál két homogén klaszter írható le, tehát a csoportjellemzőket ettől a lépéstől kezdve érdemes áttekinteni. Az analízis eredményeképpen egy szűkebb, tíz települést magában foglaló csoport különült el, amely legfőbb jellemzője, hogy a másik klaszter településeihez képest jelentősebb felsőoktatási kapacitással jellemezhető (9. táblázat).

A klaszterelemzések során tapasztalt összevonódások tekintetében megállapítható, hogy az immateriális tényezők esetében szorosabb összetartozásnak lehetünk tanúi, valamint a kevesebb számú klaszter miatt megfogalmazható az is, hogy a magyar középvárosok a nem anyagi tényezők tekintetében több hasonlóságot mutatnak, mint az anyagi komponensek esetében.

⁷¹ A hierarchikus klaszterelemzés két dendogramját a 7. melléklet tartalmazza.

8. táblázat: Az összevonódások sorrendje a klaszterelemzés során a materiális összetevők esetében

Párok és klikkek a Ward-módszer során az 1-3. lépésszám között	Blokkok a 10. lépésszámot követően
1) Hajdúböszörmény-Törökszentmiklós-Makó-Békés-Orosháza (5)	1. klaszter (31)
2) Hajdúszoboszló-Jászberény (2)	
3) Baja-Keszthely (2)	
4) Kiskunfélegyháza-Nagykőrös-Kiskunhalas-Szentes (4)	
5) Gödöllő-Szentendre (2)	
6) Mosonmagyaróvár-Pápa-Ajka-Salgótarján (4)	
7) Esztergom-Hatvan-Vác-Tata (4)	
8) Nagykanizsa-Várpalota-Gyöngyös (3)	
9) Hódmezővásárhely-Karcag-Cegléd-Gyula-Siófok (5)	
10) Dunaújváros-Tatabánya (2)	
11) Komló-Ózd (2)	
12) Kazincbarcika* (1)	3. klaszter (7)
13) Dunaharaszti-Gyál-Érd-Szigetszentmiklós-Vecsés-Dunakeszi (6)	
14) Budaörs** (1)	
15) Békéscsaba-Kaposvár-Szekszárd (3)	4. klaszter (9)
16) Szolnok-Veszprém-Eger-Zalaegerszeg-Sopron (5)	
17) Szombathely** (1)	

* Az 5. lépésben csatlakozik az előző kettő csoporthoz.

** A 7. lépésben csatlakozik az előző csoporthoz.

Megjegyzés: Zárójelben a párokhoz, klikkekhez és blokkokhoz tartozó települések száma.

Forrás: saját szerkesztés.

9. táblázat: Az összevonódások sorrendje a klaszterelemzés során az immateriális összetevők esetében

Párok és klikkek a Ward-módszer során az 1-2. lépésszám között	Blokkok az 5. lépésszámot követően
1) Dunaharaszti-Érd-Gyál-Szigetszentmiklós (4)	1. klaszter (42)
2) Dunakeszi-Siófok (2)	
3) Gyula-Szentes (2)	
4) Orosháza-Törökszentmiklós-Hódmezővásárhely-Békés-Komló (5)	
5) Kiskunhalas-Ózd-Kazincbarcika-Cegléd-Hatvan-Tata-Várpalota-Kiskunfélegyháza (8)	
6) Baja-Szekszárd-Békéscsaba-Dunaújváros-Tatabánya (5)	
7) Esztergom-Keszthely-Vác-Szentendre (4)	
8) Karcag-Nagykőrös-Makó-Pápa-Salgótarján-Jászberény-Ajka-Nagykanizsa-Hajdúszoboszló-Hajdúböszörmény-Vecsés-Mosonmagyaróvár (12)	
9) Gödöllő-Gyöngyös (2)	2. klaszter (10)
10) Eger-Veszprém (2)	
11) Szombathely-Zalaegerszeg-Szolnok-Kaposvár-Sopron (5)	
12) Budaörs* (1)	

* Az 3. lépésben csatlakozik az előző két csoporthoz.

Megjegyzés: Zárójelben a párokhoz, klikkekhez és blokkokhoz tartozó települések száma.

Forrás: saját szerkesztés.

A létrehozott csoportok leglényegesebb tulajdonságairól a leíró statisztikák, vagyis a klaszterközéppontok (átlag) és a szórásértékek szolgálnak tájékoztatásul (10. és a 11. táblázat). A szórásadatok alapján megállapítható, hogy a csoportokat viszonylag homogén módon sikerült létrehozni, hiszen mindkét tényezőcsoport esetében csupán öt-öt alkalommal adódott 1,00 feletti szórás. A leghomogénebb osztályozást a materiális erőforrásokon belül a települési szolgáltatások tekintetében, míg az immateriális erőforrások esetében a települések attraktivitásának jellemzőinél sikerült kialakítani (a települések rangsorolása-kor a faktorpont-értékek között megfigyelhető alacsony szóródás tudatában ez a jelenség feltételezhető volt).

10. táblázat: A klasztercentroidok és a szórások a materiális összetevők négyklaszte-res megoldása esetén

Megnevezés			1. klaszter (N=31)	2. klaszter (N=5)	3. klaszter (N=7)	4. klaszter (N=9)
1. terület: A települések társas vállalko- zásainak és lakosságának pénzügyi- jövedelmi jel- lemzői	1. faktor	Átlag	0,54	0,13	1,01	0,87
		Szórás	0,75	1,24	0,61	0,63
	2. faktor	Átlag	-0,05	-0,31	0,50	0,04
		Szórás	0,47	0,87	0,93	0,96
3. faktor	Átlag	0,04	-1,66	-0,29	0,49	
	Szórás	0,53	1,87	0,73	0,47	
4. faktor	Átlag	-0,29	0,20	0,13	-0,27	
	Szórás	0,56	0,79	0,46	1,14	
2. terület: A települések természeti és épített környe- zetének jellem- zői	5. faktor	Átlag	-0,14	0,77	2,43	0,37
		Szórás	0,62	0,14	0,92	0,87
	6. faktor	Átlag	0,48	2,21	-0,84	2,79
		Szórás	0,75	1,00	0,95	0,53
7. faktor	Átlag	-0,04	1,23	-0,51	-0,23	
	Szórás	0,50	0,94	0,54	0,42	
8. faktor	Átlag	-0,10	0,16	0,26	0,50	
	Szórás	0,91	0,79	0,66	1,26	
3. terület: A települési szolgáltatások jellemzői	9. faktor	Átlag	-0,29	-0,33	-0,67	-0,58
		Szórás	0,44	0,47	0,43	0,52
	10. faktor	Átlag	-0,05	-0,80	-0,40	1,04
		Szórás	0,62	0,52	0,68	0,72
	11. faktor	Átlag	0,04	-0,63	-0,30	0,86
Szórás		0,50	0,37	0,38	0,69	
12. faktor	Átlag	-0,22	-0,06	0,23	2,00	
	Szórás	0,40	0,92	1,26	0,78	
13. faktor	Átlag	0,09	-0,23	-1,16	0,53	
	Szórás	0,49	0,26	0,48	0,59	

Megjegyzés: N=elemek (városok) száma.

Forrás: saját szerkesztés.

Az anyagi összetevők tekintetében megállapítható, hogy a lakosság anyagi helyzete és a társas vállalkozások pénzügyi pozíciói – megerősítve a faktorelemzés eredményeit – a fővárost övező agglomeráció középvárosában a legstabilabbak, de nem elhanyagolható a

megyei rangú, központi funkciójú települések szerepe sem. Az alföldi települések lemaradása e téren jelentősebbnek nevezhető, de a megélhetés és a vállalkozás körülményei az egykor iparból élő, ám lehanyaglott volt szocialista középvárosokban a legkedvezőtlenebbek.

A települések épített és természeti környezetével kapcsolatos dimenzió esetében elmondható, hogy a közüzemi szolgáltatások kiépítettsége a központi régió középvárosai esetében – a többi településhez képest – kiugró, azonban a közüzemi szolgáltatásokkal kapcsolatos fogyasztási mutatók már a megyei jogú városok csoportja esetében mutatnak kedvezőbb értékeket. Bizonyára a szocialista típusú városfejlesztésnek tulajdonítható az a jelenség is, hogy az egykori szocialista városok e téren kiemelkednek a többi település közül, valamint a nagyvonalú térhasználat tetten érhető a zöldterületek magas arányában. Az alföldi és néhány közép-dunántúli város e téren többnyire átlagos potenciálokat mutat, de a vonalas infrastruktúra kiépítettsége terén átlagon aluli teljesítményről lehet beszámolni.

A települési szolgáltatások szintje – nem meglepő módon – a megyei jogú városok esetében kimagasló, különösen a lakosság közművelődésére lehetőséget adó feltételek szembetűnők. A településcsoportot kissé lemaradva követi a többnyire alföldi városokat tömörítő blokk, amely szinte minden faktor tekintetében a nagy átlagot képviseli. A másik két csoport viszonyáról megállapítható, hogy a szocialista (ipar)városok teljesítménye többnyire elmarad a fővárosi agglomerációban található településekhez képest is, de a közoktatási intézmények jellemzőit tekintve felülmúlja a központi régió településeit.

Az immateriális összetevők esetében több érdekesség is megfigyelhető. Megállapítható, hogy a felsőoktatási funkciókkal jellemezhető tíz középváros a felsőoktatást (is) mérő faktor tekintetében feltűnően „elszakad” a többi településtől. Az átlagon felüli felsőoktatási kapacitású települések azonban többnyire hasonló teljesítményt nyújtanak e dimenzió másik két faktora esetében a többi településhez képest, vagyis az alsóbb fokú oktatási és a közművelődési kapacitások tekintetében lényegesen nem különböznek a települések.

A települések társadalmának állapotjellemzői a kisebb számú települést magában foglaló klaszter esetében bizonyultak megfelelőbbnek (az alacsonyabb átlagértékek ebben az esetben is kedvezőbb teljesítményre utalnak), bár a szabadalmi bejelentések arányát tartalmazó faktor tekintetében jelentősebb szórás figyelhető meg mindkét klaszter esetében. A települések vonzereje a kisebb elemszámú blokk esetében bizonyult kedvezőbbnek. Általánosságban elmondható, hogy az előnyösebb felsőoktatási adottságokkal jellemezhető középvárosok a többi immateriális tényezők tekintetében is általánosságban kedvezőbb

teljesítménytel rendelkeznek, mint a felsőoktatási kapacitásokkal nem jellemezhető települések.⁷²

11. táblázat: A klasztercentroidok és a szórások az immateriális összetevők kétklaszteres megoldása esetén

Megnevezés			1. klaszter N=42	2. klaszter N=10
1. terület: A települések humán potenciál- jának és közműve- lődésének jellem- zői	1. faktor	Átlag	0,95	4,83
		Szórás	0,69	1,33
	2. faktor	Átlag	0,30	0,25
Szórás		0,80	0,67	
3. faktor	Átlag	-0,06	-0,22	
	Szórás	0,71	1,05	
2. terület: A települések társadalmának állapotjellemezői	4. faktor	Átlag	-0,17	-0,32
		Szórás	0,96	0,75
	5. faktor	Átlag	0,97	0,02
Szórás		1,03	1,63	
6. faktor	Átlag	0,08	-0,09	
	Szórás	0,41	0,80	
3. terület: A települések attraktivitásának jellemezői	7. faktor	Átlag	-0,41	-0,24
		Szórás	0,25	0,39
	8. faktor	Átlag	-0,35	0,05
Szórás		0,94	1,15	
9. faktor	Átlag	0,13	0,15	
	Szórás	0,45	0,49	

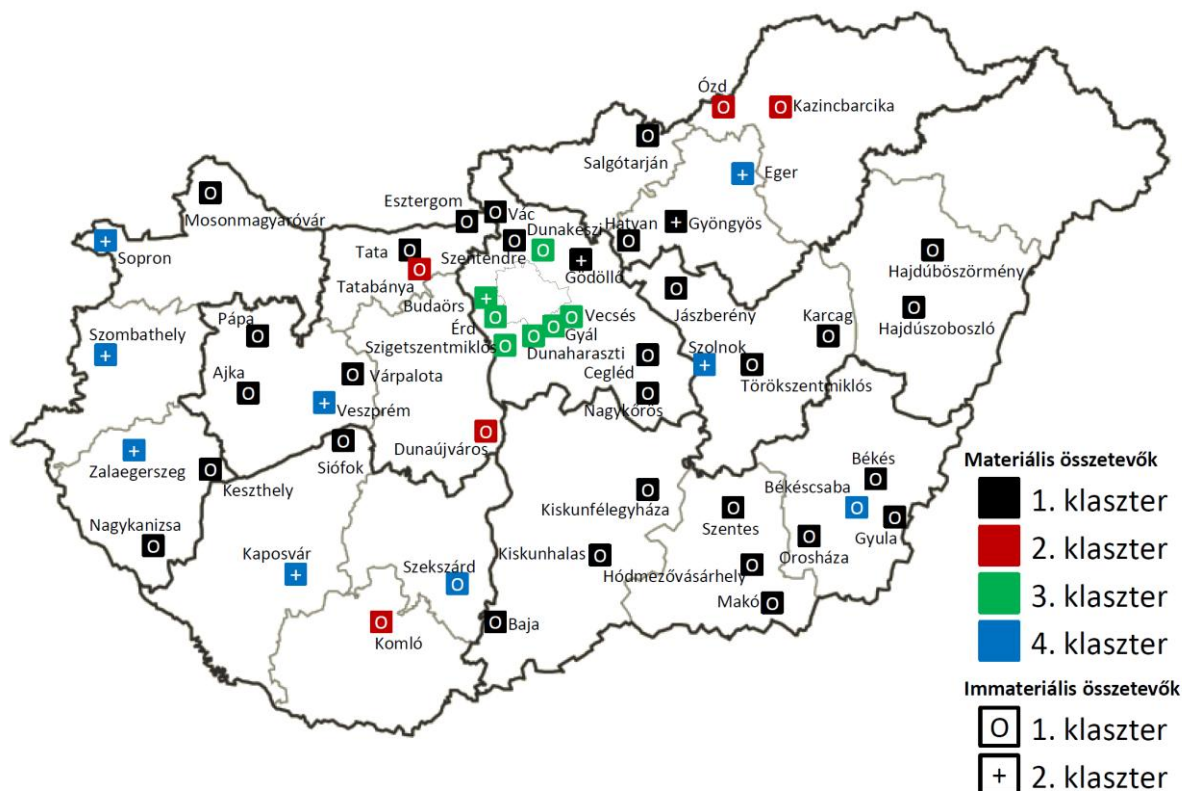
Megjegyzés: N=elemek (városok) száma.

Forrás: saját szerkesztés.

6.3. A magyarországi középvárosok típusai a területi tőke szempontjából

Az alábbiakban a két klaszterelemzés eredményeit összekapcsolom egymással, és ezen keresztül megkísérlem kialakítani a magyarországi középvárosok alaptípusait a területi tőke alapján. A klaszterek együttes ábrázolása rámutat néhány olyan térszerkezeti vonatkozásra, amelyet a faktorelemzés eredményei sejtettek. A materiális tényezők tekintetében a harmadik és negyedik klaszter elemei mutatták a legkedvezőbb teljesítményt, míg az immateriális komponensek esetében a második (szűkebb) klaszterhez tartozó városok (33. ábra).

⁷² Az immateriális erőforrások esetében keletkezett kisszámú klaszter miatt a lehetséges klaszterek kialakításának lehetőségeit nem hierarchikus (*K-Means*) klaszterelemzés keretében is teszteltem. Több lehetséges klaszterszám kipróbálása során azonban rendszeresen arra az eredményre jutottam, hogy a tíz, valamint negyvenkét középvárost felölelő klaszterek elemei nem „keverednek egymással”, így megítélésem szerint a hierarchikus klaszterelemzés során nyert eredmény elfogadható.

33. ábra: A magyar középvárosok együttes tipizálása a hierarchikus klaszterelemzések alapján

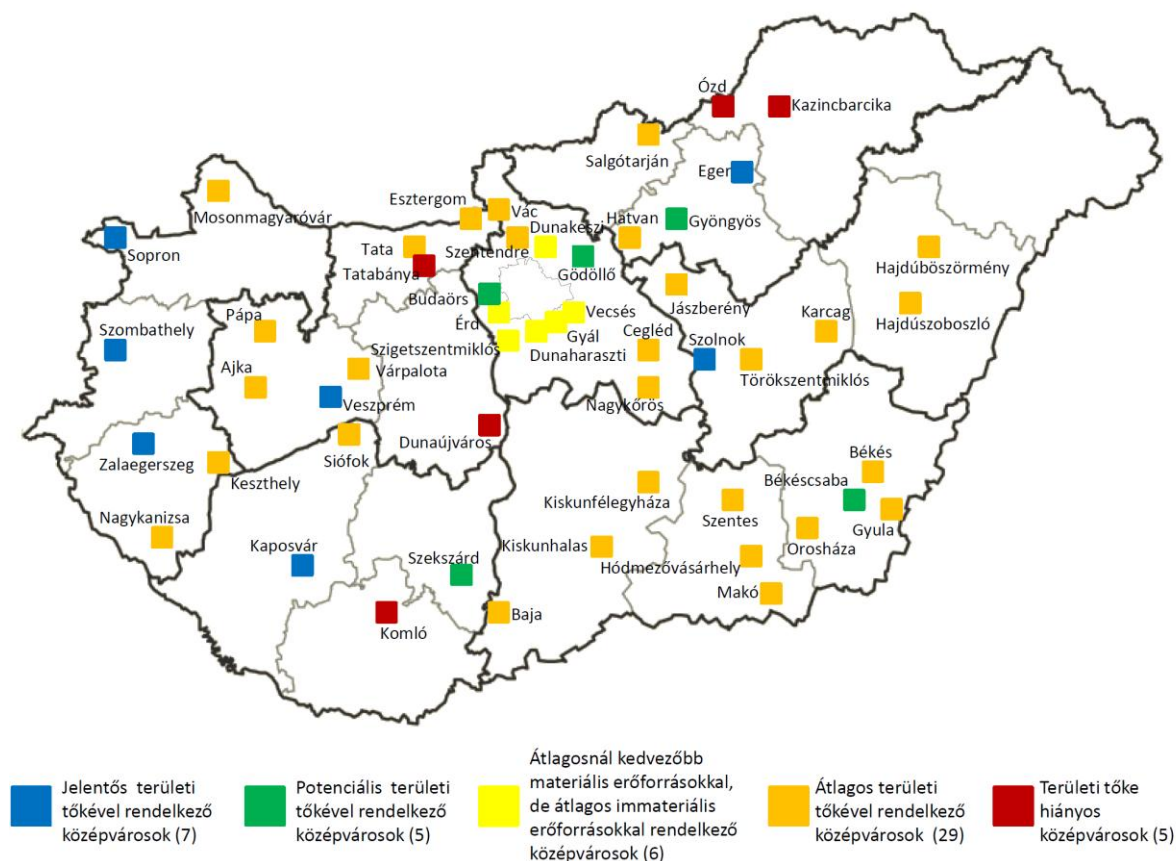
Forrás: saját szerkesztés.

A két klaszterelemzés eredményének összevetése alapvetően nyolc kategória elkülönítésére adna lehetőséget, de a tapasztalati klasztercentroidok alapján öt településcsoport kialakítása ajánlatos az anyagi és nem anyagi tényezők együttes tipizálásakor (34. ábra):

1. Jelentős területi tőkével rendelkező középvárosok (7 település: Eger, Kaposvár, Sopron, Szolnok, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg): A települések teljesítménye átlagon felüli, az anyagi és nem anyagi összetevők magas szintje jellemző. A nyugat-dunántúli középvárosok előnyét – még a legtöbb dunántúli várossal szemben is – jelzi, hogy a régió összes megyei jogú középvárosa ebben a kategóriában kap helyet. A Duna vonalától keletre található települési erőforrások meglétére utal két alföldi középváros teljesítménye. Kérdésként merül fel, hogy e városok dominanciájukat a jövőben is fenn tudják-e tartani, a hazai nagyvárosok meghatározó ellenpólusává válhatnak-e, valamint hozzájárulnak-e szűkebb agglomerációjuk felzárkózásához? Az elkövetkezendő időszakban e középvárosok a hazai területi fejlődés generálói lehetnek közvetlen térségük számára.

2. Potenciális területi tőkével rendelkező középvárosok (5 település: Békéscsaba, Budaörs, Gödöllő, Gyöngyös, Szekszárd): A csoport középvárosainak teljesítménye többnyire átlagos, de az anyagi vagy a nem anyagi erőforrások tekintetében nem érik el az előző kategória településeinek színvonalát. A települések adottságaiban rejlő képességek megfelelő kihasználása azonban tovább javíthatna a városok helyzetén, mivel a városok több dimenzió vonatkozásában is megfelelő, legalábbis átlagot meghaladó teljesítményt mutatnak. E települések jövője szempontjából az élmezőnyhöz való felzárkózás reális alternatívának tűnhet.
3. Átlagosnál kedvezőbb materiális erőforrásokkal, de átlagos immateriális erőforrásokkal rendelkező középvárosok (6 város: Dunaharaszti, Dunakeszi, Érd, Gyál, Szigetszentmiklós, Vecsés): E települések közös jellemzője, hogy a központi régióban zajló folyamatok élvezői és kárvallottjai egyszerre. A fővárost övező agglomeráció gyors fejlődése elsősorban a materiális erőforrások gyarapodásában érhető tetten, azonban Budapest közelsége egyúttal e települések immateriális tényezőinek „lecsapolását” is eredményezi, mivel a humán kapacitásokat, a közművelődés lehetőségeit, valamint a települési vonzerőket „elszívja” a főváros. E települések jövőbeni fejlődése esetében az a legfőbb kérdés, hogy képesek-e együttesen „felvértezni” a főváros háttérét – különösen a nem anyagi tényezők tekintetében – úgy, hogy miközben egyfajta ellenpólust képeznek Budapesttel szemben, a fővárossal együttesen sikeres nagyrégiót alakítanak ki a (közép-)európai térben?
4. Átlagos területi tőkével rendelkező középvárosok (29 település): A csoport lényegében az Alföldön és a Dunántúlon található nem megyei jogú középvárosokat öleli fel, amelyek a materiális és immateriális erőforrásokat kifejező jellemzők tekintetében átlagos vagy attól elmaradó szintet képviselnek az ország más részeiben található középvárosokhoz képest. Az alföldi városok elkülönülése egyrészt megerősíti Beluszky (2010) vizsgálatait, miszerint az Alföld mezővárosai a városodás sajátos útját járták be, másrészt a vizsgálat rávilágít arra is, hogy a XXI. században az „alföldi út” nem különbözik több dunántúli település fejlettségétől.
5. Területi töke hiányos középvárosok (5 település: Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Ózd, Tatabánya): Az egykori szocialista (ipar)városok mutatják a legkedvezőtlenebb helyzetet, amelyeket Beluszky (2003) – több más, az értekezésben nem érintett szocialista (ipar)várossal egyetemben – túlélő és sorvadó iparvárosoknak is nevezett. A települések közös jellemzője, hogy gazdaságuk egykor ipari monokul-

túrára épült, de a politikai–gazdasági rendszerváltás kedvezőtlen folyamatokat indított el esetükben, és mivel ezek a városok nem „természetes” módon emelkedtek ki környezetükből, ezért nem számíthattak környezetük városközpontot életető erejére sem (Barta 2002). E települések esetében az a legfőbb kérdés, hogy endogén erőforrásaikra támaszkodva ki tudnak-e emelkedni hátrányos helyzetükből.⁷³

34. ábra: A magyar középvárosok osztályozása a területi tőke szempontjából a többváltozós statisztikai elemzések alapján

Forrás: saját szerkesztés.

⁷³ Egyetértek Enyedi (1989) és Kovács (2010) álláspontjával, miszerint a szocializmus nem eredményezett más típusú városfejlődést, azonban az elemzések alapján megfogalmazható az is, hogy a vasfüggöny leomlásától eltelt bő két évtized óta az érintett városok eltérő jegyeket mutatnak a többi magyarországi városhoz képest. Ez arra vezethető vissza, hogy a szocialista korszak városfejlesztési irányai tartósan rányomták bélyegüket e települések fejlődési lehetőségeire.

6.4. Diskusszió: a magyar középvárosokkal kapcsolatos tapasztalatok ütköztetése a saját vizsgálat eredményeivel

Empirikus elemzésemet a fejezet elején bemutatott középvárosi vizsgálatokban fellelhető osztályozások (várostípusok), illetve saját területi töke klasszifikációm összevetésével zárom.⁷⁴

A jelentős területi tőkájú településekről elmondható, hogy a megfelelő versenyképességű Kaposvár kivételével mindegyik magas versenyképességű város (Beluszky 2000). Városdinamikai szempontból pozíciójukat őrző vagy pozícióikon javító településeknek (Beluszky 2003), városhierarchiában betöltött helyzetük alapján pedig felsőfokú központoknak minősülnek (Berényi–Dövényi 1996). Az innovációs képesség szempontjából a települések kedvező adottságú térségi centrumnak (Szolnok, Zalaegerszeg), illetőleg jelentős humán bázisú központnak (Eger, Kaposvár, Sopron, Szombathely, Veszprém) is nevezhetők (Csizmadia–Rechnitzer 2005). Végül, globalizációs típusaik alapján a csoport hét települése a globalizálódó kategóriába sorolható (Molnár 2006).

A potenciális területi tőkájú öt középváros a versenyképesség szempontjából megfelelőnek minősül (Beluszky 2000). Városdinamikai szempontból az összkép vegyes; míg Budaörs dinamikus fejlődő város, addig Gödöllő és Szekszárd pozícióján javító, Békéscsaba pozícióját őrző, Gyöngyös viszont helyzetéből vesztő település (Beluszky 2003). A városhierarchia vizsgálatok is komplexebb képről árulkodnak, hiszen alsó- (Budaörs, Gödöllő), közép- (Gyöngyös) és felsőfokú központok (Békéscsaba, Szekszárd) egyaránt jellemzik a csoport városait (Berényi–Dövényi 1996). A települések megújuló képessége tekintetében Budaörs kiugró gazdasági teljesítményű, de a többi település is magas innovációs potenciállal jellemezhető (Csizmadia–Rechnitzer 2005). Hasonlóan az előző csoporthoz, a települések többsége globalizálódónak – Budaörs globalizáció által dinamizáltnak – minősül (Molnár 2006).

A budapesti agglomeráció hat települése a kedvezőtlen versenyképességű Gyál kivételével közepes versenyképességű (Beluszky 2000). A városi szerepkörök tekintetében azonban nagy lemaradás tapasztalható a többi csoport városaihoz képest, míg Érd alsófokú központnak tekinthető, addig a többi település valójában városi szerepkör nélküli, városi rangú település, „kvázi” központ (Berényi–Dövényi 1996). A települések megújuló képessége kedvezőtlen, átmeneti helyzetű, az innovációs lehetőségek mérsékeltek (Csizmadia–

⁷⁴ Ennek keretében összesen hét tanulmány osztályozásának ütköztetésére kerül sor. Az ötvenkét középváros hét különböző klasszifikáció szerinti besorolását a 8. melléklet tartalmazza.

Rechnitzer 2005). A globalizációs típusok alapján elmondható, hogy a városok eltérően részesülnek a globalizáció előnyeiből, az összes lehetséges alaptípus megfigyelhető a városok esetében: Dunakeszi globalizálódó, Dunaharaszti dinamizált, Szigetszentmiklós felzárkózó, Gyál a globális versenyből kimaradó, Érd és Vecsés pedig leszakadó (Molnár 2006).

A huszonkilenc várost tartalmazó csoportot „átugorva” az öt hiányos területi tőkével jellemezhető településre helyezem az elemzés fókuszát. A középvárosok a versenyképesség tekintetében vegyes képet mutatnak, noha magas versenyképességű városokat egyáltalán nem találunk e kategóriában; Dunaújváros és Tatabánya versenyképessége megfelelő, Kazinbarcika és Ózd közepes versenyképességet jelez, Komló ettől is elmarad, a versenyképesség szempontjából a település kedvezőtlen folyamatokat mutat (Beluszky 2000). A városhierarchia oldaláról Tatabánya felső-, Dunaújváros fejlett közép-, míg a többi település alsófokú városi szerepkörű (Berényi–Dövényi 1996). A városok dinamikáját tekintve nem beszélhetünk pozíción javító városokról, sőt helyzetét is csupán Dunaújváros őrzi, a többi település hanyatló (Beluszky 2003). Az innovációs potenciál szempontjából a folyamatok még kedvezőtlenebbek, hiszen átlag alatti, igen mérsékelt megújuló képességgel rendelkező települések sorolhatók e csoportba (Csizmadia–Rechnitzer 2005). Három város (Dunaújváros, Kazinbarcika, Tatabánya) a globalizáció szempontjából dinamizáltak minősül, Komló és Ózd egyértelműen nem részesedik a globalizáció előnyeiből (Molnár 2006).

A legtöbb középvárost magában foglaló csoport kapcsán megállapítható, hogy a települések zömének versenyképessége közepes (9 település) vagy megfelelő (17 település), azonban Békés, Karcag és Törökszentmiklós helyzete kimondottan hátrányos (Beluszky 2000). A városi dinamika oldaláról vegyes kép vázolható fel, mert Siófok és Szentendre dinamikusán fejlődő városnak minősül, de találunk példát pozícióján javító (7), pozícióját őrző (4) és pozíciójából veszítő (11) középvárosokra is. E téren Hódmezővásárhely, Makó, Nagykőrös, Orosháza és Törökszentmiklós hanyatló városnak tekinthető (Beluszky 2003). A városhierarchiában elfoglalt helyzetük szerint Baja és Salgótarján felsőfokú központnak minősül, a többi település közép- (14) és alapfokú (13) városi rangú (Berényi–Dövényi 1996). A megújulóképeség tekintetében Szentendre kedvező adottságú térségi központnak nevezhető, de Keszthely is magas innovációs potenciállal jellemezhető. A települések zöme azonban az átlagos (9) vagy átmeneti (12), tehát a jóval mérsékeltbb innovációs lehetőségekkel jellemezhető klaszterekhez tartozik. Ezen kívül az innováció szempontjából

néhány kimondottan kedvezőtlen adottságú település is megfigyelhető, amelyek mindegyike alföldi város (Békés, Karcag, Hajdúböszörmény, Makó, Nagykőrös, Törökszentmiklós) (Csizmadia–Rechnitzer 2005). A középvárosok globalizációs típusaival összefüggésben megállapítható, hogy néhány dunántúli (Esztergom, Keszthely, Siófok) és a központi régióban fekvő település (Szentendre, Vác) jó eséllyel néz szembe a globalizáció kihívásaival, de nem sokkal marad el ettől a csoporttól másik hat település sem (Baja, Gyula, Jászberény, Mosonmagyaróvár, Nagykanizsa, Salgótarján, Tata). A kedvezőtlen megújuló képességű városok teljes köre – Várpalotával együtt – leszakadónak minősül a globalizációs kivívások terén (Molnár 2006).

A középvárosi osztályozások összevetésével kapcsolatosan elmondható, hogy összetettebbé, árnyaltabbá vált saját interpretációm, mivel a területi tőke alapján elkülönített településblokkok több fontos sajátosságára világíthattam rá. A várostipizáláson nyugvó elemzések a dinamikai, a fejlettségi és a hierarchikus kategóriák tekintetében több esetben egy irányba mutatnak, tehát kölcsönösen az eredmények „erősítik” egymást.

6.5. Összegzés

A fejezetben a magyarországi középvárosokkal kapcsolatos legfontosabb területi kutatások bemutatását követően a településkategória területi tőkéjének empirikus elemzésére tettem kísérletet. Megítélésem szerint, vizsgálatom segítségével több sajátosságra deríthettem fényt, hiszen analízisem segítségével új tapasztalatokat szerezhettem a területi tőke elemzésének módszereiről, illetve a hazai térszerkezeti összefüggésekről. Esettanulmányommal közvetve a középvárosokkal kapcsolatos ismeretanyag bővítéséhez is hozzá kívántam járulni.

Megállapítható, hogy a hazai középvárosokkal kapcsolatos empirikus elemzések – még ha nem is az általam alkalmazott éles megkülönböztetés szerint, de – hozzájárultak a településtípus anyagi és nem anyagi erőforrásainak feltérképezéséhez.

A régiók és települések belső adottságainak feltárása során a területi tőke tényezőinek egy szűkebb halmazára kellett koncentrálnom analízisemet. A területi tőke nem ragadható meg teljességében a hazai statisztikai adatbázisokban fellelhető indikátorok segítségével, vagyis a területi tőke mértéke, nagysága korlátozottan vizsgálható, összetevőinek egy jelentős része rejtve marad. A nyilvánosan elérhető statisztikai adatokkal a területi tőke alkotóelemei – vagyis a tőkefajták – mennyiségi jellemzői megfelelően vizsgálhatók, azonban a területi tőke dimenzióinak minőségi paraméterei számos ponton feltáratlanok

maradtak. A minőségi elemek mélyrehatóbb analízise egyedi mérési technikákat igényel, amely azonban túlmutat e disszertáció keretein.

Mivel a nemzetközi szakirodalomban sincs konszenzus a területi tőke leírására használt mutatókkal összefüggésben, ezért az analízisemben használt indikátorok is több tudományos vitára adhatnak okot. Arra törekedtem, hogy a területi fejlettségi vizsgálatokban fellelhető mutatókat új szempontok alapján rendszerezsem, valamint régi és új indikátorok együttesével végezzem el az elemzéseket. Az új mutatók kiválasztásakor igyekeztem tekintettel lenni a területi tőke nemzetközi irodalmában fellelhető ajánlásokra. Saját mutatórendszeremmel kapcsolatban újdonságnak gondolom a városok kommunális és szociális ellátásának leírására használt indikátorok bevonását, valamint a vállalkozások pénzügyi helyzetével és a települési vonzerőkkel kapcsolatos mutatók hangsúlyozását.

Az elemzések, konkrétan a faktoranalízis nyomán felállított települési rangsorok eredményei alapján úgy tűnik, hogy a területi tőke összetevői nagyon változatos képet mutatnak egy-egy középváros tekintetében. Még a jelentős vagy potenciális területi tőkével rendelkező települések esetében sem helytálló az a megállapítás, hogy minden vizsgált dimenzióban kedvezőbb teljesítményt mutatnak, a településcsoport inkább néhány karakterisztikus terület vonatkozásában rendelkezik az átlagnál jobb eredménnyel. A hierarchikus klaszterelemzés során adódott klaszterszámok arra engednek következtetni, hogy a települések leginkább a materiális jellemzők szerint differenciálhatók; az immateriális összetevők tekintetében kizárólag egy szűkebb, átlagosnál kedvezőbb paraméterekkel jellemezhető és egy nagyobb, átlagosnál kedvezőtlenebb teljesítményű csoport különíthető el egymástól szemléletesen.

Jelenleg Magyarországon az általam alkalmazott tényezők figyelembevételével a középvárosi hálózat 13%-os tömbje jöhet szóba, ha jelentős mértékű területi tőkéről beszélünk (1. településcsoport). A városok további 21%-ában már megtalálható a későbbi fejlődés számos pillére, elsősorban a materiális tényezők jelenléte miatt (2. és 3. településcsoport). Az empirikus elemzések azonban mégis arra engednek következtetni, hogy a hazai középvárosok többségének nem sikerül megfelelően mobilizálnia területi tőkéjét (4. és 5. településcsoport). Az anyagi és nem anyagi erőforrások összekapcsolódása gyenge, holott több esetben is adtak a területi tőke megfelelőbb hasznosításának lehetőségei. Önmagában az anyagi erőforrások kedvező helyzete nem elégséges, mivel a nem anyagi tényezők hasznosítása is szükséges lenne.

Az elemzések alapján megállapítható továbbá, hogy nem érzékelhető a nagyvárosok kisugárzó hatása agglomerációikban, hiszen a nagyvárosok közelében található középvárosok zöme az átlagos területi tőkével jellemezhető csoportba sorolható. Sajnos, a hazai nagyvárosok fejlődése saját határaiton kívül kevésbé érezteti hatását. Ezzel szemben a nagyvárosok közvetlen környezetétől távolabb eső, „hagyományos” közép- és felsőfokú központok potenciális vagy jelentős területi tőkével rendelkeznek; e városok többnyire egymástól nagyobb távolságra találhatók, csupán a Nyugat-Dunántúlon rajzolódik ki egy összetartozó tengely (Sopron–Szombathely–Zalaegerszeg vonal).

A területi tőke fejlesztése – a modern gazdaságfejlesztés szellemében – összetett feladat, amely nem egy vagy néhány térségi szereplőn múlik, hanem a helyi lakosság és vállalkozások, a városvezetés, a felsőoktatás, a K+F szektor és a civil szféra együttes tevékenységétől. A részvétel lehetőségeinek végiggondolása a helyi projektek generálásának fontos állomása (Bajmócy 2011). A helyi vállalkozások leginkább a gazdasági tevékenységek megerősítésében, az oktatási intézmények a humán kapacitások megszilárdításában, míg az önkormányzat és a civil szféra a települési környezet, az infrastrukturális és szolgáltatási háttér kiépítésével, fenntartásával és fejlesztésével tudnak hozzájárulni a területi tőke egy-egy szegmenséhez. Sok múlik a helyi lakosságon is, akik tudásukkal, készségeikkel, képességeikkel és nyitottságukkal katalizátorai, gerjesztői lehetnek a területi tőke alapú fejlesztésnek. A hazai településeknek képesnek kell lenniük egyedi materiális és immateriális erőforrásaik (további) megújítására. Hasonló kihívást vázolt dolgozatában Nárái (2005), aki felhívta a figyelmet a települések fejlődésében dominánssá váló saját, eredeti gondolatok és a következetes megvalósítás szerepére: a települések sikere és versenyképessége az adott térség természeti, gazdasági adottságaitól, ágazati jellemzőitől, a humán bázistól és az innovációkat segítő hálózatokban rejlő potenciáloktól is függ, amelyek elégedetté teszik a város polgárait, élhető környezetet kínálva számukra.

7. EREDMÉNYEK, KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

7.1. A kutatás új tudományos eredményei

A doktori értekezésben arra törekedtem, hogy a közgazdaságtudomány és a regionális tudomány korszerű ismeretrendszerét alkalmazva aktuális tudományos problémával foglalkozzak. Dolgozatom elején több kutatási célt fogalmaztam meg, amelyek alátámasztása, bizonyítása céljából megkíséreltem áttekinteni a vonatkozó nemzetközi és hazai szakirodalmakat, valamint fontosnak véltem, hogy a széles elméleti bázisra épülve empirikus kutatást is elvégezzek.

Az elvégzett kutatómunka alapján úgy érzem, hogy érvényes lehet néhány, mind az elméleti, mind az empirikus kutatáshoz kapcsolódó az új tudományos eredmény. Ezek közül az alábbiak vehetők fontolóra:

- Megkíséreltem feltárni a területi tőke kibontakozását elősegítő folyamatokat, háttértényezőket, mozgatórugókat, amelyek részletes összefoglalására korábban egyik területi tőkével foglalkozó nemzetközi vagy hazai tudományos írás sem világított rá (3. fejezet);
- Arra törekedtem, hogy mélyrehatóan mutassam be a területi tőke legaktuálisabb és mindeddig legtöbbször idézett modelljét, illetve ezen keresztül saját modell felvázolására is kísérletet tettem. Saját modellem bemutatásához olyan klasszikus és új tőkefajtákat hívtam segítségül, amelyek a területi tőke részeként, szerves összetevőiként foghatók fel. Úgy vélem, hogy sikerült rávilágítanom arra, hogy a területi tőke Camagni által meghatározott alapmodelljének elemei a tőketényezők segítségével is megfelelően rendszerezhetők, csoportosíthatók (4.2. és 4.3. alfejezetek);
- Kutattam a területi tőke tőkeszerű tulajdonságait, amelynek keretében több tőkejelleggel kapcsolatos problémára hívtam fel a figyelmet (5.1. alfejezet);
- Kísérletet tettem a területi tőke és néhány, a regionális gazdaságtanban és a lokális gazdaságfejlesztésben használt szaknyelvi kifejezés közötti viszony tisztázására. Úgy vélem, hogy dolgozatom megerősítette, hogy a területi tőke „nem mosható” egybe olyan fogalmakkal, mint a telepítési tényezők vagy az agglomerációs előnyök, de számos összefüggése van a közelséggel, a feltételes konvergenciával és a fejlődéssel (fejlettséggel) (5.2. alfejezet);
- Megkíséreltem áttekinteni a területi tőke mérésének lehetőségeit, amely az ismertetett összefoglalásban, más publikációkban nem lelhető fel (5.3. alfejezet);

- A területi tőke gyakorlati alkalmazásával kapcsolatosan több lehetőségre és veszélyre kívántam rámutatni. Arra törekedtem, hogy ismertessem a terület- és településfejlesztési folyamat szegmenseit, illetve ezeket összekapcsoljam a különböző fejlesztéspolitikai részterületekkel és a területi tőkét meghatározó tőkeformákkal (5.4. alfejezet);
- Úgy vélem, hogy önálló eredménynek tekinthető a területi tőkét meghatározó tényezők és mutatók rendszerezése, amely az eddig publikált megközelítésekhez és modellekhez képest más szempontból mutatta be a területi fejlődés elemeit (3. melléklet);
- Szemléltetni kívántam, hogy a vizsgált települések materiális és immateriális erőforráskészlete között nem figyelhető meg számottevő összefüggés, a materiális és immateriális tényezők szerves összekapcsolódása nem jellemző (6.2. alfejezet);
- Véleményem szerint a hazai középvárosok körében elvégzett elemzéssel sikerült a területi tőke számos összetevőjét azonosítani, valamint a klaszteranalízisek segítségével jól elkülöníthető és megfelelően jellemezhető településcsoportokat létrehozni (6.2. alfejezet);
- Végül, a materiális és immateriális komponensek együttes tipizálásával korábban nem tárgyalt térszerkezeti összefüggéseket igyekeztem feltárni, amelyek miközben megerősítették az eddigi középvárosokkal kapcsolatos vonzáskörzeti, városdinamikai, versenyképességi és egyéb komplex empirikus elemzéseket, új következtetések levonásához is vezettek (6.3. és 6.4. alfejezetek).

7.2. A kutatómunka tézisei

A bemutatott kutatómunka alapján az alábbi tudományos tézisek vehetők fontolóra. *Első tézisem*, hogy a területi tőke koncepciója szoros összefüggést mutat a területi fejlődéssel (fejlettséggel), valamint bővebb szempontok alapján osztályozza a területi fejlettséget meghatározó tényezőket. A tézis alátámasztása szempontjából az endogén növekedésemélet, az evolúciós irányzatok, valamint polarizációs elmélet megállapításai bizonyultak relevánsnak. A térségi fejlődést befolyásoló tényezők új szempontrendszerét *Roberto Camagni* területi tőkéről szóló alapműve alapján vázoltam, de ennél több koncepcionális adalék bemutatását is megkíséreltem annak igazolására, hogy a területi tőke számos régióspecifikus tényezőtől épül fel. A hagyományos, térségi fejlődést meghatározó erőforrások mellett

igyekeztem olyan új, a XXI. század feltételeinek megfelelő tényezőkre is utalni, amelyek összefüggésbe hozhatók a területi tőke elméletével.

Mivel a témával foglalkozó kutatók nem egységesen tekintenek a területi tőke értelmezésére és összetevőire, ezért arra törekedtem, hogy az eltérő véleményeket „tető alá hozzam” a területi tőke alkotóelemeinek saját modell keretein belül való meghatározásával és rendszerezésével. A területi tőke materiális és immateriális összetevőinek megkülönböztetését Camagni munkássága alapján nem vélem újdonságnak, azonban azt igen, hogy az anyagi és nem anyagi tényezők a klasszikus és új tőkefajták segítségével is csoportosíthatók, rendszerezhetők. *Második tézisem*, hogy a területi tőke olyan anyagi (megfogható) és nem anyagi (nem megfogható) tőkefajták együttese, amelynek nagysága, valamint összetétele régióként eltérő (terület- vagy helyspecifikus). Áttekintve a hagyományos és új tőkefajtákat megállapítottam, hogy a területi tőke nem illeszthető be a materiális vagy az immateriális tőketípusok folytatásaként – tehát nem tartalmi okok miatt különbözik a „forgalomban lévő” tőkefajától –, hanem a területi tőkében összesítendő a megfogható és a nem megfogható tőkeformák, a kifejezés a tőkekategóriák térbeli jelenlétére és összekapcsolódására vonatkozik.

Értekezésemben arra törekedtem, hogy megvizsgáljam a témakör empirikus tanulmányozásának lehetőségeit, illetve a hazai viszonylatokba való átültetésének alternatíváit. A hazai középvárosok példáján sort kerítettem a területi tőke sajátosságainak elemzésére és a területi tőkét meghatározó komponensek értékelésére. A faktorelemzés segítségével mélyebb betekintést kaptam a középvárosok olyan lényeges attribútumaiba, mint a települések vállalkozásainak és lakosságának pénzügyi–jövedelmi jellemzői, a települések természeti és épített környezetének sajátosságai, a települési szolgáltatások ismertetőjegyei, a települések humán potenciáljának és közművelődésének jellemvonásai, a települések társadalmának állapotjellemzői, illetőleg a települések vonzerejének sajátosságai. A hat terület egy-egy domináns vagy fontosabbnak vélt faktorát kiragadva, a faktorpont-értékek alapján elemeztem a települések egymáshoz viszonyított pozícióját, de korrelációelemzés keretében az összes anyagi és nem anyagi faktor összevetésére is nagy gondot fordítottam. Megállapítottam, hogy az egyes dimenziók tekintetében eltérő települési rangsorok adódnak, a materiális összetevők alapján felvázolható hierarchia, valamint az immateriális összetevők tekintetében megfigyelhető sorrend elválik egymástól. A korrelációs számítás sem erősítette meg az anyagi és a nem anyagi faktorok közötti összhangot, a szignifikánsan közepes és erős korrelációs értékek aránya az összes korrelációs értékhez képest meglehetősen csekély

maradt. Mindezek alapján *harmadik tézisem*, hogy a területi tőke vizsgálható dimenziói esetében nem figyelhető meg szoros együttmozgás a hazai középvárosok tekintetében, tehát a materiális és az immateriális tényezők összekapcsolódása nem jelentős mértékű.

Igazolni kívántam, hogy a területi tőke elemezhető dimenziói között Magyarország középvárosai esetében jelentős egyenlőtlenségek figyelhetők meg. A materiális és immateriális összetevők együttes tipizálásával beláthattam, hogy a jelentős területi tőkés térségek többnyire az ország nyugati részében vagy a főváros-környéki agglomeráció zónájában található, azonban egyrészt kiemelkedő területi tőkepotenciállal rendelkező városnak minősül Eger és Szolnok is, illetve potenciális területi tőkével jellemezhető Békéscsaba, másrészt számos dunántúli város átlagos teljesítményt mutat a területi tőke vizsgált területein. A kapott eredmények arról árulkodnak, hogy az alföldi városok több dimenzió tekintetében lemaradnak, de az egykori szocialista iparvárosok teljesítménye még e településcsoportnál is kedvezőtlenebb. A területi tőke hiányos középvárosok között több dunántúli település található (Dunaújváros, Komló, Tatabánya). *Negyedik tézisem* tehát, hogy a hazai középvárosok tekintetében markáns különbségek azonosíthatók a területi tőke mértéke, nagysága tekintetében.

7.3. A kutatás korlátainak feloldása és jövőbeni lehetőségei

Az elvégzett kutatómunka alapján úgy vélem, hogy van értelme a területi tőkével kapcsolatos további és alaposabb vizsgálatoknak. A disszertációban bemutatott kutatás hozzájárulhat a későbbi vizsgálatokban alkalmazható új eljárások és módszerek kidolgozásához. A kutatás felderítő jellegéből adódik az a hiányosság, hogy ugyan számos, a disszertáció bevezetőjében feltett kutatási kérdésre sikerült választ adni, azonban a területi tőkével kapcsolatos megállapítások további tudományos gondolkodás alapjául kell, hogy szolgáljanak. A doktori értekezésben lehetséges irányokat kívántam mutatni ahhoz, hogy a területi tőke miként járulhat hozzá a közgazdaságtan, a regionális gazdaságtan és a regionális tudomány elméleti fejlődéséhez.

A kutatómunka számos korlátot és lehetőséget hordoz magában. Nehezíti a területi tőke magyarországi példákon való tudományos feldolgozását és felmérését, hogy a témakör kutatása a nemzetközi szakirodalomban is kezdeti stádiumban van, a területi tőkével kapcsolatos ismeretanyag hézagos és kialakulatlan. Feltételezhető, hogy a területi tőkével kapcsolatos problémák és aggályok a fogalom homályos jellegéből fakadnak, a felületes

vagy a nem kellően meggyőző meghatározási kísérletek több bizonytalanságra adnak okot. Mindenekelőtt tehát pontosításra szorul a területi tőke meghatározása.

A témakör és kifejezetten annak hazai viszonylatokban való empirikus elemzésének korlátaival kapcsolatosan megállapítható, hogy a statisztikai adatbázisokban általában (továbbra is) kevés az olyan információ, amivel a települések vagy régiók területi tőkét teljes körűen mérni lehetne. Az értekezésben bemutatott vizsgálattal kapcsolatban be kell látni, hogy a területi tőke megmérését lehetővé tevő adatok hiányosak, számos indikátor ismeretlen és feltáratlan települési bontásban. Különösen igaz ez az immateriális tényezőkre. A strukturális tőke elemeinek, így a szervezetek immateriális és kulturális összetevőinek kvantitatív elemzése nagymértékben hozzájárulhatna ahhoz, hogy a területi tőkéről még összetettebb képet kapjon a kutató. Hasonló megállapítás igaz az egyéni és szervezeti kapcsolati, illetve a társadalmi tőkére is. A humán tőke kapcsán továbbá érdemes lenne számításba venni, hogy a különböző végzettségűek az adott településen laknak-e, vagy csak névlegesen élnek-e ott. Fontos lenne ismerni a vállalkozói tőke mibenlétét is, többek között azt, hogy a vállalkozások inkább adóoptimalizálásra jöttek-e létre vagy tényleges termelő–szolgáltató tevékenységet folytatnak. A települések társadalmi állapotát vizsgáló indikátorok esetében szükség lenne olyan adatbázisra, amelyek a hálózatosodás vagy a szerveződés mértékére mutatnak rá (pl. civil társadalom szervezettsége, együttműködési képesség stb.).

Hosszú vitát lehetne folytatni arról, hogy melyek a területi tőke mérésével összefüggő legideálisabb indikátorok, valamint, hogy többváltozós elemzéseim során minden lényeges változó bekerült-e a területi tőkét mérő változócsoporthoz. Vita tárgyát képezheti továbbá, hogy a rendelkezésre álló és az elemzésbe bevont indikátorok azokat az eltéréseket és hasonlóságokat mutatják-e az egyes települések és településcsoportok viszonylatában, amelyeket a valódi életben tapasztalhatunk?

Munkámban arra törekedtem, hogy az elemzésben használt változók mindegyike a területi tőke valamely dimenziójával összhangban legyen. Több olyan mutatót is felhasználtam analízisem során, amelyek a területi fejlettségi, a területi versenyképességi, illetőleg a regionális tudás és kreativitás mélyebb szintű megértését lehetővé tevő vizsgálatok során is megjelentek, így adódnak átfedések a különböző kutatási területek között. A jelenség oka, hogy mindegyik kutatási irány komplex és bonyolult szempontrendszeren alapszik, és számos változó bevonását teszi szükségessé.

Úgy vélem, hogy a középvárosok területi tőke szempontú osztályozása a „korlátozott” feltételek mellett is előnyös és hasznos, mert elősegíti a települések megfelelőbb pozicionálását a magyar településhálózatban. A vizsgálat eredményeként könnyen azonosíthattam a települések materiális és immateriális erőforrásainak szintjét, állapotát (fejlettségét és lemaradását), ezen keresztül pedig pontosabban fogalmazhatók meg a jövőbeni fejlesztési irányok és elképzelések. A hazai városok helyzetének értékelése és fejlődési lehetőségeik elemzése valószínűleg még nagyon sokáig aktuális téma marad, mivel a fejlett vagy lemaradó települések támogatásának legmegfelelőbb módja a területi politika permanens dilemmája. Véleményem szerint a hazai középvárosok kapcsán integrált, „többfrontos” és endogén fejlesztés bevezetésére lenne szükség. Minden település esetében lényeges az immateriális tényezők (további) megerősítése, de néhány esetben különösen érzékeny fejlesztési területnek minősül a gazdaság is. Lényeges lenne az elemzés eredményeképpen kirajzolódó különböző fejlődési irányok figyelembevétele, és ennek megfelelően diverzifikált településfejlesztési stratégiák tervezése.

Munkám kapcsán nem volt lehetőségem az egyes középvárosokkal foglalkozó történeti, szociológiai, szociográfai stb. irodalom alapos, módszeres áttekintésére, így a vizsgálatot esettanulmányok formájában, a hely-, szervezet- és közösségismeret folyamatainak terepmunkai kutatásával és helyszíni bejárással lehet a jövőben elmélyíteni. Kétségtelen, hogy kvalitatív módszerek alkalmazásával (pl. szakértői interjúk) többletinformációra lehetne szert tenni, ezáltal még szélesebb képet kaphatunk a területi tőke mibenlétéről. A jövőbeni vizsgálatok településtörténeti elemzéseket is szükségessé tesznek, hiszen a többváltozós elemzések eredményeinek háttérében meghúzódó tényezők, folyamatok alaposabb tisztázásához járulhatnak hozzá. Végül, a területi tőke összetettsége kapcsán teljesen új mérési eljárás kidolgozása is szóba jöhet. Ez utóbbi kapcsán feltételezhető, hogy a területi tőke számszerűsítésének aprólékos kidolgozása hosszú időre adhat elfoglaltságot a téma iránt érdeklődőknek.

A települési pozíciók megfelelőbb értékeléséhez a jövőben célszerű lenne a középvárosok és vonzáskörzeteik együtteséből, mint csomóponti régióból kiindulni, különösen a települési szolgáltatások szintjének, kapacitásának pontosabb értelmezése, értékelése miatt.⁷⁵ Ezen kívül értékesnek és aktuálisnak tartom a területi tőke más területi szinteken történő kutatását, úgy gondolom, hogy a témakör további tanulmányozásával kapcsolatosan jó

⁷⁵ A csomóponti régiók kijelölésekor érdemes lehet a közszolgáltatások optimális területi határvonalából kiindulni, és ez alapján nyilatkozni a városok és vonzáskörzetük területi tőkéjéről.

mintaterületet biztosítanak a hazai kistérségek (járások), továbbá nagy- és kisvárosok is, de a nagyobb regionális vagy uniós viszonylatok feltárása terén is több teendő akad.

Végül kiemelendő, hogy a különféle jövőbeni terület- vagy településfejlesztési stratégiák esetében a területi tőke logikájának alkalmazása különösen óvatos mérlegelést igényel. Úgy vélem azonban, hogy a XXI. század folyamatosan változó körülményei között minden olyan koncepció- és modellalkotási kísérletet fontolóra kell venni, amely a települések és a régiók társadalmi-gazdasági helyzetének és versenyképességének eddigiektől eltérő szempontok szerinti megközelítését tűzi ki célul. A területi tőke gyakorlati alkalmazásra, illetőleg a téma további művelésére vonatkozó javaslataim az alábbiak szerint foglalhatók össze:

- A területi tőke koncepciója, összetevői tágíthatják a fejlesztéspolitika spektrumát, új technikákat, beavatkozási pontokat kínálva a területi együttműködés számára;
- A területi tőke megközelítés alkalmas lehet arra, hogy olyan megállapítások, ajánlások fogalmazódjanak meg, amelyek hozzájárulnak a területi tervezés megfelelőbb és hatékonyabb megalapozásához;
- Továbbá, a NFGM–VÁTI (2010) szakértői anyaggal összhangban megjegyzem, hogy fontos lenne erősíteni a lakosság, a vállalkozások és a közösségek kötődését saját életterükhöz, térségükhöz, ehhez pedig szükséges a különböző helyek sajátos arculatának megerősödése, a hely szellemi kultúrájának kibontakozásának, valamint a hagyományok, értékek továbbélésének és megújulásának elősegítése.

A térségek területi tőkéjének kiaknázása hosszú folyamat, azonban leginkább ezen keresztül erősíthető a területi identitás, a helyi kötődés, illetőleg az élettér értéként való elismerése. Lényegesnek minősül az a folyamat és képesség, hogy a területi adottságokat, erőforrásokat a különböző területi szinteken vagy akár az országos szakpolitikákban felismerjék, kiaknázzák, és a sokszínűsége tudatosan építsenek.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Doktori értekezésemben a területi tőke, valamint a térségek és települések fejlődésének összefüggéseivel foglalkoztam, egy olyan szakmai és tudományos szempontból is kulcsfontosságú problémával, amelynek nemzetközi és különösen hazai feldolgozottsága nem nevezhető jelentősnek. Világunk növekvő összetettsége és bonyolultsága, a globalizációs folyamatok felerősödése, a törékeny és egyenlőtlen fejlődés, valamint a lokális értékek és endogén erőforrások előtérbe kerülése olyan új megközelítési módokat és koncepciókat „hívtak életre”, amelyek a területi és a regionális növekedés, illetve fejlődés értelmezésének alaposabb, más megközelítésű magyarázatát sürgették. Ezen kívül a regionális tudomány napjainkban a keményebb, technikai jellegű analízisek felől a puhább és lágyabb – elmélkedő és kritikus – vizsgálódások irányába halad, amely erőbben integrálja a regionális tudományt alkotó diszciplínákat. Ez azt is jelenti, hogy a fő problématerületek metodológiai változatos gondolatrendszerekben kerülnek kidolgozásra.

Értekezésemben az utóbbi évek, évtizedek vonatkozó szakirodalmának tanulmányozása alapján olyan koncepcionális és empirikus elemzési keretet kíséreltem meg felépíteni, amely rugalmasnak bizonyulhat ahhoz, hogy a különféle megközelítések szerepéhez jussanak a területi fejlődés és fejlettség alaposabb magyarázata során. A nézőpontok sokaságából magam a területi tőkét, mint a területi fejlődés egyik új irányzatát emeltem ki. A területi tőke koncepciója lehetővé teszi a területi fejlődés endogén tényezőinek korábban fel nem tárt, holisztikus szemléletű rendszerezését, ezzel megfelelő elemzési egységet biztosít a regionális gazdasági folyamatok akkurátusabb tanulmányozásához.

A területi tőke elméletének bemutatásával, modellezésével, valamint az elmélet alkalmazott statisztikai tesztelésével több célom volt:

- Összegezni kívántam a területi tőkével kapcsolatos, tudományosan felvetett kérdéseket, valamint a jelenség kutatásában elért, de a témakört továbbra is hézagosan és egyenetlenül feldolgozó eredményeket;
- Megkíséreltem saját modellt alkotni a területi tőke alkotóelemeinek rendszerezésére;
- Statisztikai módszerek alkalmazásával meg kívántam mérni a területi tőke nagyságát hazai viszonylatok között, továbbá arra is kíváncsi voltam, hogy milyen empirikus bizonyítékot találok a magyar középvárosok területi tőkéjének változatosságára.

A doktori értekezés elméleti fejezeteinek legfőbb újdonsága esetleg abban érhető tetten, hogy a nemzetközi és hazai szakirodalmak átfogó tanulmányozását követően saját modellt készítettem, amelyhez anyagi és nem anyagi tőkeformák széles körére támaszkodtam. Az empirikus demonstráció haszna véleményem szerint abban rejlik, hogy a középvárosok területi tőke szempontú elemzésével a településkategória sajátosságai alaposabban elemezhetővé, értékelhetővé váltak. Konceptióalkotással és számításaimmal igazolni kívántam, hogy a területi tőke témakörének nemzetközi és hazai viszonylatban is több relevanciája van.

A doktori értekezés elkészítésekor arra törekedtem, hogy a területi tőke problémaköréről kezelhető terjedelemben adjak áttekintést, ugyanakkor bizonyos pontokon – így a saját modell esetében – szükségesnek éreztem a több és újabb elemmel való próbálkozást. Ez létünkben fakadóan új, a disszertáció keretein belül aprólékosan meg nem magyarázott kérdéseket is felvetettek. A területi tőke elmélete egyelőre sok bizonytalanságot rejt magában, ennek ellenére igyekeztem rávilágítani a kutatási terület önállóságára és életrevalóságára. A modellel kapcsolatos állításaim helyességével és hiányosságaival többé-kevésbé tisztában vagyok, csupán reménykedek benne, hogy koncepció- és modellalkotási kísérletem több tudományos vita alapjául szolgál majd a jövőben. A munka egyes részei talán bizonyos fogódzkodókat nyújtanak ahhoz is, hogy a jövőben tovább pontosítsuk a közgazdaságtudománnyal és a regionális tudománnyal kapcsolatos elgondolásokat.

A területi tőke koncepciója, alapmodellje több olyan tényezőre világított rá, amely megfelel a posztmodern kor követelményeinek. A területi tőke elméletén keresztül a területi fejlődés és fejlettség más, a korábbiaktól eltérő konstrukció alapján történő megközelítésre, leképezésre nyílt lehetőségek. Az elmélet más szempontok szerint osztályozta a fejlettséget meghatározó tényezőket, mint például a területi versenyképesség megközelítés. Véleményem szerint a területi versenyképesség komplex értelmezésének empirikus tesztelési lehetőségeivel kapcsolatosan – a területi tőkéhez hasonlóan – több problematikus kérdés merül fel, tehát a versenyképességi elemzések is csupán egy lehetséges közelítést adják a valódi fejlettségnek. Úgy vélem továbbá, hogy empirikus kutatásomban más megvilágításba helyeztem a magyar középvárosok helyzetét, mint abban az esetben, ha a területi versenyképesség valamely modelljéhez nyúltam volna vissza. Mindezek ellenére doktori értekezésemmel – közvetett módon – a területi versenyképesség, valamint a hazai területi folyamatok és térszerkezet mélyebb vizsgálatához is hozzá kívántam járulni.

Úgy gondolom, hogy a területi tőke gondolatvilága a nemzetközi és a hazai regionális folyamatok elemzésével kapcsolatosan új távlatokat nyithat a közeljövőben, de ennek a folyamatnak már napjainkban is tanúi lehetünk. Nem elhanyagolható, hogy a területi tőke logikája a területi tervezés, a területpolitikai magatartás és a területi fejlesztési módszertanok kialakításakor is többletértékkel szolgálhat. Az értekezésben közölt megfontolások és elemzések szorosan kötődnek az európai és a magyar gazdaság- és fejlesztéspolitikai problémáihoz, így remélhető, hogy az uniós és a hazai területi politika alakításában és irányításában részt vevő szakemberek építeni fognak a területi tőke koncepciójára.

9. SUMMARY

In my PhD-dissertation I focused on the relations between territorial capital and regional and urban development, a research field of great importance but one that has not been yet researched in the necessary depth. The increasing complexity of our world, the intensification of globalization processes, the fragile and unequal development and the appreciation of local values and endogenous resources initiated new approaches and concepts that promoted innovative interpretation and explanation of regional and urban development. Recently regional science has tended from hard and technical analyses to soft, speculative and critical examinations that more firmly integrate disciplines of regional science. It means that the main problem fields are elaborated in methodologically diversified ideologies.

In my PhD-dissertation I tried to demonstrate a conceptual and an empirical framework based on the recent scientific literature that may be appropriate to explain territorial development more precisely. From a great variety of approaches I stressed the concept of territorial capital as a new approach to territorial development. The theory of territorial capital allows scientists to systemize the endogenous factors of territorial development and provides an appropriate analytical framework to study regional economic processes more accurately.

I defined the following goals concerning the introduction, modelling and empirical statistical testing of the concept of territorial capital:

- I would have liked to synthesise some concepts and approaches in relation to territorial capital, however, the results of territorial capital researches are still incomplete;
- I made an attempt to create an original model so as to systemize the elements of territorial capital;
- I tried to measure the extent of territorial capital in Hungary using statistical methodologies and I would have liked to explore the diversity of territorial capital within Hungarian medium-sized cities.

The establishment of an original model based on international and Hungarian scientific literature may be considered a great merit of the theoretical part of the dissertation. I tried to point out some aspects of tangible and intangible capital that can be regarded as components of territorial capital. Other benefits of the dissertation may be found in the

empirical part. In analysing the territorial capital of Hungarian medium-sized cities I managed to explore some characteristics of these cities. In creating an original concept and measuring the elements of territorial capital I tried to highlight that the theory is of great importance in international and in Hungarian relations, too, especially nowadays.

I made efforts to give an overview of the theory of territorial capital in due proportion, however, I also attempted to take account of many new aspects, especially in the case of the original model. These experiments raised new questions, but not detailed answers in the PhD-dissertation. The concept of territorial capital has still many uncertainties, but I tried to reflect on the autonomy and vitality of the research field. I am more or less aware of the competences and deficiencies of the model, but I hope that my experiments in connection with the conceptualising and model creation can be regarded as good basis for scientific debates in the future. Some parts of the dissertation may also let scientists get a better picture in relation of the ideologies in economics and in regional science.

The concept and model of territorial capital reflected on certain elements that fit the requirements of the postmodern age. The concept of territorial capital allows scientists to interpret territorial development in a new way. The concept systemizes the elements of development separately from e.g. the concept of territorial competitiveness. In my opinion many problems emerge in connection with the empirical research into territorial competitiveness, too. It means that analyses in relation to territorial competitiveness provide a possible, but not perfect approach to the 'real' development. I think that I managed to point out the position of Hungarian medium-sized cities in a different way than would have been possible had I applied a model of territorial competitiveness. Nevertheless, while having sought the characteristics of territorial capital I might have contributed to the analysis of territorial competitiveness too.

I think that the concept of territorial capital gives new perspectives for researchers to study regional processes abroad and in Hungary. This process has already started. That the theory of territorial capital is connected with spatial planning should not be ignored. The theory formulates territorial political attitudes and territorial development methods. In the PhD-dissertation the considerations are bound to the challenges of European and Hungarian economic development policy, so I hope that policy-makers will refer to the concept of territorial capital in the future both in the EU and in Hungary.

M1. IRODALOMJEGYZÉK

- ADAMS, M.–OLEKSAK, M. (2010): *Intangible Capital. Putting Knowledge to Work in the 21st Century Organisation*. Praeger, Santa Barbara.
- ADLER, P.S.–KWON, S. (1999): *Social capital: The good, the bad, and the ugly*. Academy of Management Meeting, Chicago.
- AFFUSO, A.–CAMAGNI, R. (2010): *Territorial capital and province performance in the Latin Arch: an econometric approach*.
<http://www.grupposervizioambiente.it/aisre/pendrive2010/pendrive/Paper/affuso1.pdf> (Letöltés időpontja: 2011. november 19.)
- AGARWAL, S.–RAHMAN, S.–ERRINGTON, A. (2009): *Measuring the determinants of relative economic performance of rural areas*. *Journal of Rural Studies*, 3, 309–321.
- ÁGH A. (2007): *A régiók jövője Magyarországon és Magyarország jövője az európai Unióban*. In: KAISER T.–ÁGH A.–KIS-VARGA J. (Szerk.): *A régiók Magyarországa I. A regionális intézményrendszer körvonalai*. Stratégiai kutatások 2015. MTA–MEH projekt. MTA SZKI, Budapest, 7–43.
- ÁGH A. (2011): *A közpolitika változó paradigmái: az érdekcsoportoktól a többszintű kormányzásig*. *Politikatudományi Szemle*, 1, 31–48.
- AGNDAL, H.–NILSSON, U. (2006): *Generation of Human and Structural Capital: Lessons from Knowledge Management*. *Electronic Journal of Knowledge Management*, 2, 91–98.
- ANDORKA R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ANHEIER, H.K.–GERHARDS, J.–ROMO, F.P. (1998): *A tőke és a társadalmi struktúra formái a kulturális mezőkben? Bourdieu társadalmi topográfiájának vizsgálata*. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 177–206.
- ARROW, K.J. (1999): *Observations of Social Capital*. In: DASGUPTA, P.–SERAGELDIN, I. (Eds.): *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington, 3–5.
- ASHEIM, B.T. (1999): *Interactive Learning and Localised Knowledge in Globalising Learning Economies*. *GeoJournal*, 4, 345–352.
- ATKINSON, R. (2013): *Territorial Capital, Attractiveness and the Place-based Approach: The Potential Implications for Territorial Development*. In: PÁLNÉ KOVÁCS I.–

- SCOTT, J.–GÁL Z. (Eds.): *Territorial Cohesion in Europe. For the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute*. HAS IRS, Pécs, 297–308.
- ATTREG (2012): The Attractiveness of European Regions and Cities for Residents and Visitors. Final Report.
http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ATTREG/FR_20130123/ATTREG_FR.pdf (Letöltés időpontja: 2013. március 15.)
- BAJMÓCY Z. (2011): Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe. JATEPress, Szeged.
- BARCA, F. (2009): An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A Placed-based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations.
http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report/_barca_report_en.pdf (Letöltés időpontja: 2010. január 4.)
- BARTA GY. (2002): A magyar ipar területi folyamatai 1945-2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BARTKE I. (1994): A területi (gazdasági) fejlődés társadalmi hajtóerői és az állami szabályozás. *Tér és Társadalom*, 3–4, 1–22.
- BECKER, G.S. (1998): Preferenciák és értékek. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 101–127.
- BELUSZKY P. (témavezető) (2000): A magyarországi városok versenyképessége. MTA RKK, Budapest.
- BELUSZKY P. (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. (2010): Az alföldi mezővárosok – a szabályt nem erősítő kivételek. In: BARTA GY.–BELUSZKY P.–FÖLDI ZS.–KOVÁCS K. (Szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 183–195.
- BENEDEK J. (2010): Régiók kialakulása és változása: véletlen vagy szükségszerűség? *Tér és Társadalom*, 3, 193–201.
- BENKO, G. (1997): A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom*, 2, 1–16.
- BERÉNYI I.–DÖVÉNYI Z. (1996): Historische und aktuelle Entwicklungen des ungarischen Siedlungsnetzes. In: MAYR, A.–GRIMM, F.D. (Hrsg.): *Städte und Städtesysteme in Mittel- und Südeuropa*. Institute für Länderkunde, Leipzig, 104–171.

- BORSOS Á. (2007): Megyei jogú városaink kulturális vonzereje. *Területi Statisztika*, 3, 252–266.
- BOSMA, N.–VAN PRAAG, M.–THURIK, R.–DE WIT, G. (2004): The Value of Human and Social Capital Investment for the Business Performance of Start-ups. *Small Business Economics*, 3, 227–236.
- BOURDIEU, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BOURDIEU, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 155–176.
- BRASILI, C. (2011): Local and Urban Development in the European Union. <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa11/e110830aFinal01382.pdf> (Letöltés időpontja: 2013. június 4.)
- BRASILI, C.–SAGUATTI, A.–BENNI, F.–MARCHESE, A.–GANDOLFO, D. (2012): The Impacts of the Economic Crisis on the Territorial Capital of Italian Regions. <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821aFinal00646.pdf> (Letöltés időpontja: 2013. január 4.)
- BUDAY-SÁNTHA A. (2006): A környezeti elemek hatása a területi versenyképességre. In: HORVÁTH GY. (Szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs, 352–384.
- CAMAGNI, R. (1991): Local milieu, uncertainty and innovative networks: Towards a dynamic theory of economic space. In: CAMAGNI, R. (Ed.): *Innovative networks: Spatial perspectives*. Belhaven–Pinter, London, 121–144.
- CAMAGNI, R. (2005): The rationale for territorial cohesion: issues and possible policy strategies. In: BOSCAINO, P. (Ed.): *Present and Future of the European Spatial Development Perspective*. Alinea, Firenze, 121–138.
- CAMAGNI, R. (2007): The rationale for territorial cohesion and the place of Territorial Development Policies in the European Model of Society. In: FALUDI, A. (Ed.): *Territorial Cohesion and the European Model of Society*. Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge, 129–144.
- CAMAGNI, R. (2008a): Regional Competitiveness. Towards a Concept of Territorial Capital. In: CAPELLO, R.–CAMAGNI, R.–CHIZZOLINI, B.–FRATESI, U. (Eds.):

Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies. Springer, Berlin–Heidelberg, 33–46.

- CAMAGNI, R. (2008b): Towards a Conclusion: Regional and Territorial Policy Recommendations. In: CAPELLO, R.–CAMAGNI, R.–CHIZZOLINI, B.–FRATESI, U. (Eds.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies.* Springer, Berlin–Heidelberg, 283–306.
- CAMAGNI, R. (2009): Territorial Impact Assessment for European Regions: A methodological proposal and an application to EU transport policy. *Evaluation and Program Planning*, 4, 342–350.
- CAMAGNI, R.–CARAGLIU, A.–PERUCCA, G. (2011): Territorial capital. Relational and human capital.
http://www.grupposervizioambiente.it/aisre/pendrive2011/pendrive/Paper/Camagni_Caragliu_Perucca.pdf (Letöltés időpontja: 2011. december 26.)
- CANZANELLI, G. (2001): Overview and Learned Lessons on Local Economic Development, Human Development and Decent Work.
http://hdrnet.org/241/1/Canzanelli_Overview_LED.pdf (Letöltés időpontja: 2010. április 15.)
- CAPELLO, R. (2001): Urban Innovation and Collective Learning: Theory and Evidence from Five Metropolitan Cities in Europe. In: FISCHER, M.–FROEHLICH, J. (Eds.): *Knowledge, Complexity and Innovation Systems.* Springer, Berlin–Heidelberg–New York, 181–208.
- CAPELLO, R. (2008): The MASST Model: A Generative Forecasting Model of Regional Growth. In: CAPELLO, R.–CAMAGNI, R.–CHIZZOLINI, B.–FRATESI, U. (Eds.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies.* Springer, Berlin–Heidelberg, 85–98.
- CAPELLO, R.–CARAGLIU, A.–NIJKAMP, P. (2011): Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 4, 385–405.
- CAPELLO, R.–FAGGIAN, A. (2005): Collective Learning and Relational Capital in Local Innovation Processes. *Regional Studies*, 1, 75–87.

- CARAGLIU, A.–NIJKAMP, P. (2012): The Impact of Regional Absorptive Capacity on Spatial Knowledge Spillovers: the Cohen and Levithan model revisited. *Applied Economics*, 11, 1363–1374.
- CARAYANNIS, E.G.–BARTH, T.D.–CAMPBELL, D.F.J. (2012): The Quintuple Helix innovation model: global warming as challenge and driver for innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 2, 1–12.
- CASI, L.–RESMINI, L. (2012): Foreign Direct Investment and Growth: the role of regional territorial capital.
<http://www.etsg.org/ETSG2012/Programme/Papers/421.pdf> (Letöltés időpontja: 2013. január 4.)
- CATIN, M. (1995): Les mécanismes et les étapes de la croissance régionale. http://region-developpement.univ-tln.fr/en/pdf/R1/R1_Catin.pdf (Letöltés időpontja: 2009. december 26.)
- COCHRANE, A. (2007): Understanding urban policy. A critical approach. Blackwell, Oxford.
- COLEMAN, J.S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Supplement, 95–120.
- COLEMAN, J.S. (1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 11–43.
- CONSTANTIN, D.-L.–GROSU, R.M.–IOSIF, A.E. (2013): Exploring the Territorial Capital, Global Competition and Territorial Cohesion Policy: a SWOT Analysis of Services of General Interest. *Romanian Journal of Regional Science*, 7, 125–141.
- COPUS, A.K.–SHUCKSMITH, M.–DAX, T.–MEREDITH, D. (2011): Cohesion Policy for rural areas after 2013. A rationale derived from the EDORA project (European Development Opportunities in Rural Areas) – ESPON 2013 Project 2013/1/2. *Studies in Agricultural Economics*, 2, 121–132.
- COSTANZA, R. (2003): Social goals and the valuation of natural capital. *Environmental Monitoring and Assessment*, 1–2, 19–28.
- COSTANZA, R.–DALY, H.E. (1992): Natural capital and sustainable development. *Conservation Biology*, 1, 37–46.
- COURTNEY, P.–TALBOT, H.–SKURAS, D. (2010): Establishing the Potential for Territorial Cooperation.

http://www.nordregio.se/Global/Research/EDORA/EDORA_2.31.pdf (Letöltés időpontja: 2012. február 3.)

- CSÁK L. (2011): A területi tervezés elméleti alapjai és alkalmazásának feltételei Romániában. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- CSAPÓ T. (2002): A magyar megyei jogú városok regionális funkciói. *Területi Statisztika*, 3, 228–252.
- CSIZMADIA Z. (2007): Együttműködés és újítóképesség. Az innováció regionális rendszerének kapcsolathálózati alapjai. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest–Győr.
- CSIZMADIA Z. (2009): Együttműködés és újítóképesség. Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek regionális sajátosságai. Napvilág Kiadó, Budapest.
- CSIZMADIA Z.–RECHNITZER J. (2005): A magyar városhálózat innovációs potenciálja. In: GROSZ A.–RECHNITZER J. (Szerk.): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA RKK, Pécs–Győr, 147–181.
- DAMSGAARD, O. (2009): Territorial capital and spatial integration. <http://www.vasab.org/download/documents/other/OD%20Riga%2021%20April%2009.ppt> (Letöltés időpontja: 2010. november 18.)
- DAVOUDI, S.–EVANS, N.–GOVERNA, F.–SANTANGELO, M. (2008): Territorial governance in the making. Approaches, methodologies, practices. *Boletín de la A.G.E.*, 46, 351–355.
- DE GROOT, R. (2003): Importance and threat as determining factors for criticality of natural capital. *Ecological Economics*, 2–3, 187–204.
- DI MAGGIO, P.–MOHR, J. (1998): Kulturális tőke, iskolai teljesítmény és házassági szelekció. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 207–216.
- DÓRY T. (2005): Regionális innováció-politika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- DÓRY T.–PONÁ CZ GY.M. (2003): Az infokommunikációs ágazatok szerepe és súlya magyar városhálózatban. *Tér és Társadalom*, 3, 165–181.
- EDVINSSON, L.–MALONE, M.S. (1997): *Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower*. Harper Business, New York.

- ELSTER, J. (1997): More Than Enough. *The University of Chicago Law Review*, 2, 749–764.
- EMERY, M.–FLORA, C. (2006): Spiraling-up: Mapping Community Transformation with Community Capital Framework. *Journal of Community Development Society*, 1, 19–35.
- ENYEDI GY. (2004): Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 9, 935–941.
- ESSER, H. (2008): The two meanings of social capital. In: CASTIGLIONE, D.–VANDETH, J.W.–WOLLEB, G. (Eds.): *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford, 22–49.
- EURÓPAI BIZOTTSÁG (EB) (2010): A bizottság közleménye. Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája. Európai Bizottság, Luxemburg.
- EUROPEAN COMMISSION (EC) (2004): A New Partnership for Cohesion: Convergence, Competitiveness, Cooperation. Third Report on Economic and Social Cohesion. Office for Official Publications of the European Communities. European Commission, Luxembourg.
- EUROPEAN COMMISSION (EC) (2005): The Territorial State and Perspectives of the European Union. Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions. A Background Document for the Territorial Agenda of the European Union. European Commission, Luxembourg.
- EUROPEAN COMMISSION (EC) (2007): Growing Regions, Growing Europe. Fourth Report on Economic and Social Cohesion. European Commission, Luxembourg.
- EUROPEAN COMMISSION (EC) (2010): Investing in Europe's future. Fifth report on Economic, Social and Territorial Cohesion. European Commission, Luxembourg.
- FÁBIÁN A. (2009): Kultúra alapú városfejlesztés, kreatív városok. *Economica*, 3, 16–26.
- FÁBIÁN A.–TÓTH B.I. (2009): Hol is van a régió vagyona? In: KOCZISZKY GY. (Szerk.): *VII. Nemzetközi konferencia*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 241–250.
- FAFCHAMPS, M.–MINTEN, B. (2002): Returns to Social Network Capital among Traders. *Oxford Economic Papers*, 54, 173–206.
- FARAGÓ L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3, 1–23.

- FARAGÓ L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2, 83–102.
- FENYŐVÁRI ZS.–LUKOVICS M. (2008): A regionális versenyképesség és a területi különbségek kölcsönhatásai. *Tér és Társadalom*, 2, 1–20.
- FINKA, M. (2007): Territorial Cohesion – Between Expectations, Disparities and Contradictions. In: SCHOLICH, D. (Ed.): *Territorial Cohesion*. Springer, Berlin–Heidelberg, 23–39.
- FLORIDA, R. (2002): The rise of the creative class, and how it is transforming work, leisure, community and every daylife. Basic Books, New York.
- FORMAN B. (2000): Regionális politika az Európai Unióban. VÁTI, Budapest.
- FUKUYAMA, F. (2005): Államépítés. Századvég, Budapest.
- FUKUYAMA, F. (2007): Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GARDIN, N.–OLORENSHAW, R.–GARDIN, J.–KLEIN, O. (2009): Szimbólumok lexikona. Saxum Kiadó, Budapest.
- GARNIER, C. (2001): Regional Patterns and Strategies in the Context of National Growth Promotion: An Illustration. *EastWest Institute Regional Policy Goes East*, 1, 32–42.
- GERTLER, M.S. (2005): Tacit Knowledge, Path Dependency and Local Trajectories in Growth. In: FUCHS, G.–SHAPIRA, P. (Eds.): *Rethinking Regional Innovation and Change: Path Dependency or Regional Breakthrough*. Spronger Science+Business Media Inc., Boston, 23–42.
- GIFFINGER, R. (2007): Territorial Capital: a new perspective on urban competitiveness? <http://www.space.net/pdf/workshop2007/Territorial%20Capital%20Giffinger%202007.pdf> (Letöltés időpontja: 2010. január 13.)
- GIFFINGER, R. (2011): European Smart Cities. The need for a place related Understanding. http://www.smartcities.info/files/04%20-%20Rudolf%20Giffinger%20-%20SC_Edinburgh_VUT_RGiffinger.pdf (Letöltés időpontja: 2012. február 3.)
- GIFFINGER, R.–FERTNER, C.–KRAMAR, H.–KALASEK, R.–MEIJERS, E.–PICHLER-MILANOVIC, N. (2007): Smart Cities. Ranking of European Medium-Sized Cities. Final Report. <http://www.smart->

cities.eu/download/smart_cities_final_report.pdf (Letöltés időpontja: 2010. április 15.)

- GIFFINGER, R.–HAMEDINGER, A. (2009): Metropolitan Competitiveness reconsidered: the Role of Territorial Capital and Metropolitan Governance. *Terra Spectra*, 1, 3–13.
- GIFFINGER, R.–SUITNER, J. (2010): Danube Region Strategy – arguments for a territorial capital based multilevel approach. *SPATIUM International Review*, No. October, 9–16.
- GLAESER, E.L.–LAIBSON, D.–SACERDOTE, B. (2002): The Economic Approach to Social Capital. *Economic Journal*, No. November, 437–458.
- HAJDÚ Z. (1994): A Dél-Dunántúl közép fokú vonzáskörzeteinek területi rendje. (Egy felmérés eredményei és tanulságai a vonzáskörzet-kutatások szempontjából.) *Tér és Társadalom*, 1–2, 5–24.
- HAMEL, G.P.–PRAHALAD, C.K. (1990): The Core Competence of the Corporation. *Harvard Business Review*, No. May–June, 79–91.
- HANIFAN, L.J. (2003 [1920]): Social Capital – Its Development and Use. In: OSTROM, E.–AHN, T.K. (Eds.): *Foundations of Social Capital*. Edward Elgar, Cheltenham, 22–35.
- HAWKEN, P.–LOVINS, A.–LOVINS, L.H. (1999): *Natural Capitalism: Creating the Next Industrial Revolution*. Little, Brown & Company, Boston.
- HENNINGS, K.H. (1987): Capital as a factor of production. In: EATWELL, J.–MILGATE, M.–NEWMAN, P. (Eds.): *The new Palgrave: a dictionary of economics*. The MacMillan Press Limited, London–New York–Tokio, 327–333.
- HOFFERTH, S.J.–BOISJOLY, J.–DUNCAN, G. (1999): The Development of Social Capital. *Rationality and Society*, 1, 79–110.
- HORVÁTH GY. (1996): A magyar regionális politika és az európai kihívások. *Vezetéstudomány*, 1, 17–29.
- HORVÁTH GY. (2004): Regionális egyenlőtlenségek Európában. *Magyar Tudomány*, 9, 962–977.
- ILLÉS I. (2008): *Regionális gazdaságtan. Területfejlesztés*. Typotex Kiadó, Budapest.
- ILLÉS I. (2009): A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában. In: KOCZISZKY GY. (Szerk.): *VII. Nemzetközi konferencia*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 214–223.

- IVÁN G. (2004): Az Európai Unió fejlesztési forrásai. In: MAGYAR KÖZIGAZGATÁSI INTÉZET (Szerk.): *Bevezetés az Európai Unió támogatási rendszerébe*. MKI, Budapest, 11–108.
- JANKÓ F. (2002): A hely szelleme, a településimage és a településmarketing. *Tér és Társadalom*, 4, 39–62.
- JANSSON, A.M.–HAMMER, M.–FOLKE, C.–COSTANZA, R. (Eds.) (1994): *Investing in Natural Capital: The Ecological Economics Approach to Sustainability*. Island Press, Washington.
- JÓNA GY. (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1, 30–51.
- KAISER T. (2009): Territorial cohesion and the new friends of cohesion policy: implication for the SBH team presidency. In: ÁGH A.–KIS-VARGA J. (Eds.): *The global crisis and the EU responses: The perspectives of the SBH team presidency*. Together for Europe Research Center, Budapest, 205–225.
- KENDE T.–SZŰCS T. (Szerk.) (2000): Az Európai Unió politikái. Osiris Kiadó, Budapest.
- KENGYEL Á. (2008): Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KERESZTÉLY K. (2005): Lehet-e Budapest kulturális kapuváros? In: ENYEDI GY.–KERESZTÉLY K. (Szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA TKK, Budapest, 31–53.
- KISS J.P.–BAJMÓCY P. (2001): Városi funkciójú központok és elméleti vonzáskörzeteik az Alföldön. *Tér és Társadalom*, 1, 65–89.
- KITSON, M.–MARTIN, R.–TYLER, P. (2004): Regional competitiveness: An elusive yet key concept? *Regional Studies*, 9, 991–999.
- KLEIN S. (1989): A kreativitás pszichológiája. In: RANSCHBURG J. (Szerk.): *Tehetséggondozás az iskolában*. Tankönyv Kiadó, Budapest, 49–73.
- KOLTAI Z. (2005): A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése. *Tér és Társadalom*, 3–4, 23–41.
- KOLTAI Z. (2007): A magyarországi városok versenyképességének vállalati megítélése. *Tér és Társadalom*, 2, 23–42.
- KOPÁNYI M. (Szerk.) (2000): Mikroökonómia. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest.

- KOVÁCS Z. (2010): A szocialista és poszt szocialista urbanizáció értelmezése. In: BARTA GY.–BELUSZKY P.–FÖLDI ZS.–KOVÁCS K. (Szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 141–157.
- KŐSZEGFALVI GY. (2006): A településelemzések elvi és módszertani kérdései. In: PAP N.–TÓTH J. (Szerk.): *Terület- és településfejlesztés II. Kutatások a terület- és településfejlesztésben*. Alexandra Kiadó, Pécs, 39–61.
- KREUKELS, A.–SALET, W.–THORNLEY, A. (Eds.) (2003): *Metropolitan Governance and Spatial Planning*. Spon Press, London.
- KUNZMANN, K.R. (2009): *Mid-Sized Cities: Territorial Capital of Europe*.
http://www.visible-cities.net/documents/KRK_MediumSized_Cities.pdf (Letöltés időpontja: 2011. június 4.)
- LACKÓ L. (1987): A területi fejlődés egységes értelmezése. *Tér és Társadalom*, 1, 67–75.
- LEADER EUROPEAN OBSERVATORY (LEADER EO) (1999): Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. Part 1. <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/compet/competitivite.pdf> (Letöltés időpontja: 2011. november 18.)
- LENGYEL B. (2012): Az evolúciós gazdaságföldrajz irányzatai és hazai alkalmazási lehetőségei. In: BOTTLIK ZS.–CZIRFUSZ M.–GYAPAY B.–KŐSZEGI M.–PFENING V. (Szerk.): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK, Budapest, 129–143.
- LENGYEL B.–BAJMÓCY Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 1, 5–29.
- LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.) (1998): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest.
- LENGYEL I. (1999): Mért a mérhetlent? A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással. *Tér és Társadalom*, 1–2, 53–74.
- LENGYEL I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12, 962–987.
- LENGYEL I. (2010): Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENGYEL I. (2012a): A hazai területfejlesztés zsákutcái: a triális Magyarország. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. (Szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. SZE–MRTT, Győr–Pécs, 140–150.

- LENGYEL I. (2012b): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: BAJMÓCY Z.–LENGYEL I.–MÁLOVICS GY. (Szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress Kiadó, Szeged, 151–174.
- LENGYEL I.–RECHNITZER J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- LIN, N. (2001): *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, New York.
- LÓRÁND B. (2009): Konvergencia és fejlesztéspolitika az Európai Unióban és Magyarországon. A területi differenciáltságot befolyásoló hazai fejlesztéspolitika értékelése az I. Nemzeti Fejlesztési Terv pályázati forrásainak allokációja alapján. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- LOURY, G. (1977): A dynamic theory of racial income differences. In: WALLACE, P.A.–LEMUND, E. (Eds.): *Women, minorities and employment discrimination*. Lexington Books, Lexington, 153–186.
- LUKOVICH T. (2005): A kulturális gazdaság és Budapest – úton egy lehetséges jövőképhez. In: ENYEDI GY.–KERESZTÉLY K. (Szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA TKK, Budapest, 55–72.
- LUUKKONEN, J. (2010): Territorial cohesion policy in the light of peripherality. *Town Planning Review*, 4, 445–466.
- MACHLUP, F. (1982): Beruházások az emberi erőforrásokba és a produktív tudásba. In: SCHMIDT Á.–KEMENES E. (Szerk.): *Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 220–236.
- MAGYAR NEMZETI BANK (MNB) (2006): Elemzés a konvergencia-folyamatokról. MNB, Budapest.
- MAIER, G.–TÖDTLING, F.–TRIPPL, M. (2006): *Regional- und Stadtkonomik 2. Regionalentwicklung und Regionalpolitik*. Springer, Wien–New York.
- MÁLOVICS GY.–VÁN H. (2008): Az ökológiai fenntarthatóság és a regionális versenyképesség összefüggései. *Tér és Társadalom*, 2, 21–40.
- MARKMAN, G.D. (2007): Entrepreneurs' Competencies. In: BAUM, J.R.–FRESE, M.–BARON, R. (Eds.): *The Psychology of Entrepreneurship*. Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 67–92.

- MARSH, J. (2008): Living Labs and Territorial Innovation. In: CUNNINGHAM, P.–CUNNINGHAM, M. (Eds.): *Collaboration and the Knowledge Economy: Issues, Applications, Case Studies*. IOS Press, Amsterdam.
- MÁTYÁS A. (1973): A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MÁTYÁS A. (2004): A modern közgazdaságtan története. Aula Kiadó, Budapest.
- MAZZOLA, F.–DI GIACOMO, G.–EPIFANIO, R.–LO CASCIO, I. (2012): Territorial Capital and the Great Recession: a Nuts-3 Analysis for Central and Southern Italy. <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/ersa12acfinal00510.pdf> (Letöltés időpontja: 2013. január 4.)
- MINTZBERG, H. (2005): Stratégiai szafari. HVG Kiadó, Budapest.
- MOLLE, W. (2007): European Cohesion Policy. Routledge, London–New York.
- MOLNÁR B. (2006): A magyarországi kis- és középvárosok globalizációs típusai. *Tér és Társadalom*, 4, 67–83.
- MYRDAL, G. (1957): Economic Theory and Underdeveloped Regions. Duckworth&Co, London.
- NAGY G.D. (2011): Társadalmi tőke és területi kötődés a magyar régiókban. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- NAGY S.GY. (2010): A kohéziós politika hatékonysága. *Köz-gazdaság*, 4, 117–135.
- NÁRAI M. (2005): A megyei jogú városok innovációs potenciálja. In: GROSZ A.–RECHNITZER J. (Szerk.): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA RKK, Pécs–Győr, 147–181.
- NEMES NAGY J. (2005): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In: DÖVÉNYI Z.–SCHWEITZER F. (Szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA FKI, Budapest, 141–158.
- NEMES NAGY J. (2009): Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NEMZETI FEJLESZTÉSI ÉS GAZDASÁGI MINISZTERIUM–VÁTI (NFGM–VÁTI) (2009): Kézikönyv a területi kohézióról. Területi megközelítés alkalmazása a közszféra által támogatott fejlesztésekben. NFGM–VÁTI, Budapest.
- NEMZETI FEJLESZTÉSI ÉS GAZDASÁGI MINISZTERIUM–VÁTI (NFGM–VÁTI) (2010): Kézikönyv az Európai Unió Területi Agendájának hazai érvényesítéséhez. NFGM–VÁTI, Budapest.

- NORDREGIO (2004): ESPON Project 1.1.1. Urban areas as nodes in a polycentric development. Final report.
http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/TematicProjects/Polycentricity/fr-1.1.1_revised-full.pdf (Letöltés időpontja: 2012. február 3.)
- OECD (1996): *The Knowledge-based Economy*. OECD Publications Service, Paris.
- OECD (2001): *Territorial Outlook*. OECD Publications Service, Paris.
- PAP N. (2005): A magyar terület- és településfejlesztés cél- és eszközürendszere. In: PAP N.–TÓTH J. (Szerk.): *Terület- és településfejlesztés I. A terület- és településfejlesztés alapjai*. Alexandra Kiadó, Pécs, 7–26.
- PEARCE, D.W. (1993): *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- PERMAN, R.–MA, Y.–MCGILVRAY, J. (1996): *Natural and Environmental Resource Economics*. Longman, London.
- PERUCCA, G. (2013): The Role of Territorial Capital in Local Economic Growth: Evidence from Italy. *European Planning Studies*.
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09654313.2013.771626> (Letöltés időpontja: 2013. március 15.)
- PETRÓ K. (2000): A kulturális javak gazdasági jellemzői. In: DAUBNER K.–HORVÁTH S.–PETRÓ K. (Szerk.): *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. Aula Kiadó, Budapest, 16–32.
- PIRISI G. (2007): A terület- és településfejlesztés településtípusok szerinti aspektusai. In: LÁSZLÓ M.–BUCHER E. (Szerk.): *A terület- és településfejlesztés válogatott, annotált bibliográfiája*. Lomart Kiadó, Pécs, 9–27.
- POGÁTSZA Z. (2009): *Álomunió. Európai piac állam nélkül*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest.
- POLÁNYI K. (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- POMPILI, T.–MARTINOIA, M. (2011): Building Synthetic Indicators For Aspects of Territorial Capital Towards Their Impact On Regional Performance. <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa11/ersa11acfinal01528.pdf> (Letöltés időpontja: 2012. június 4.)
- PORTER, M. (1990): *The competitive advantage of nations*. MacMillan, London.

- PUTNAM, R.D. (1993): The Prosperous Community – Social Capital and Public Life. *The American Prospect*, 13, 27–40.
- RECHNITZER J. (1994): A regionális gazdasági növekedés elméletei. In: RECHNITZER J. (Szerk.): *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. MTA RKK, Győr–Pécs, 142–167.
- RECHNITZER J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 3, 165–183.
- RECHNITZER J. (2011): Elit a területi folyamatokban – Előszó egy kutatási programhoz. *Tér és Társadalom*, 2, 1–3.
- RECHNITZER J.–GROSZ A.–CSIZMADIA Z. (2003): A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 3, 145–163.
- RECHNITZER J.–LADOS M. (2004): A területi stratégiáktól a monitoringig. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- RECHNITZER J.–SMAHÓ M. (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROBISON, L.J.A.–SCHMID, A.–SILES, M.E. (2002): Is Social Capital Really Capital? *Review of Social Economy*, 1, 1–21.
- ROSEN, S. (1998): Emberi tőke. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 71–100.
- ROTA, F.S. (2010): The territorial embedment of global industrial networks. Theoretical insights and evidences from foreign MNCs' affiliates in Turin (Italy).
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.169.7598&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés időpontja: 2013. szeptember 13.)
- SAJTOS L.–MITEV A. (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alinea Kiadó, Budapest.
- SAMULESON, P.A.–NORDHAUS, W.D. (2003): Közgazdaságtan. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzlet Kiadó, Budapest.
- SARMIENTO-MIRWALDT, K. (2013): Can multiple streams predict the territorial cohesion debate in the EU? *European Urban and Regional Studies*.
<http://eur.sagepub.com/content/early/2013/07/31/0969776413481984> (Letöltés időpontja: 2013. augusztus 20.)
- SARUDI CS. (2003): A térség- és vidékfejlesztés. A magyar térgazdaság és az európai integráció. Agroinform Kiadó, Budapest.

- SCHAFFER, H.G. (1961): Investment in Human Capital: Comment. *The American Economic Review*, 5, 1026–1035.
- SCHNEIDER G. (2009): A közép-európai fővárosi régiók versenyképességének vizsgálata. Hogyan növelhető a közép-magyarországi régió versenyképessége? Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- SCHULLER, T.–BARON, S.–FIELD, J. (2000): Social Capital: A Review and Critique. In: BARON, S.–FIELD, J.–SCHULLER, T.(Eds.): *Social Capital: Critical Perspectives*. Oxford University Press, Oxford, 1–38.
- SCHULTZ, T.W. (1983): Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SCHULTZ, T.W. (1998): Beruházás az emberi tőkébe. In: LENGYEL GY.–SZÁNTÓ Z. (Szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 45–69.
- SERVILLO, L.–ATKINSON, R.–RUSSO, A.P. (2012): Territorial attractiveness in EU urban and spatial policy: a critical review and future research agenda. *European Urban and Regional Studies*, 4, 349–365.
- SIK E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 2, 72–95.
- SOLOW, R.M. (1999): Notes on Social Capital and Economic Performance. In: DASGUPTA, P.–SERAGELDIN, I. (Eds.): *Social Capital – A Multifaceted Perspective*. The World Bank, Washington, 6–11.
- SPRENGER, R.U. (2001): Inter-firm Networks and Regional Networks. ADAPT, Bonn.
- STEHR, N. (2002): Knowledge & Economic Conduct. University of Toronto Press, Toronto.
- STEWART, T. (1997): Intellectual Capital. Doubleday/Currency, New York.
- STIMSON, R.–STOUGH, R.R.–NIJKAMP, P. (2011): Endogenous regional development. Edward Elgar, Cheltenham.
- STORBERG, J. (2002): The Evolution of Capital Theory: A Critique of a Theory of Social Capital and Implication for HRD. *Human Resource Development Review*, 1, 468–498.
- STORPER, M. (1995): The resurgence of regional economies ten years later: the region of untraded interdependencies. *European Urban and Regional Studies*, 2, 191–221.

- SVEIBY, K.E. (1997): *The New Organizational Wealth: Managing and Measuring Knowledge-Based Assets*. Berrett-Koehler Publishers, San Francisco.
- SZALÓ P. (2010): A magyar és európai területfejlesztés jövője. In: BARTA GY.–BELUSZKY P.–FÖLDI ZS.–KOVÁCS K. (Szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 473–489.
- SZENTES T. (2011): *Fejlődés-gazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZIGETI E. (1999): A városok intézményellátottságának területi jellemzői. *Területi Statisztika*, 4, 320–339.
- SZIRMAI V. (2009): A globalizáció térbeli társadalmi hatásai. In: SZIRMAI V. (Szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 13–26.
- TOMER, J.F. (1987): *Organizational Capital: The Path to Higher Productivity and Well-Being*. Praeger, New York.
- TÓTH B. I. (2009): A határ menti térségek láthatatlan tőkéjének bemutatása az osztrák–magyar együttműködések keresztül. Diplomadolgozat. Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron.
- TÓTH B. I. (2010): Az immateriális és területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1, 65–81.
- TÓTH B. I. (2011a): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5, 530–543.
- TÓTH B. I. (2011b): Changing endogenous development: the territorial capital. *Journal of Economics and Business Research*, 2, 137–151.
- TRIGILIA, C. (2001): Social capital and local development. *European Journal of Social Theory*, 4, 427–442.
- TRÓN ZS. (2008): Elméletek és empiria a konvergencia és a tőketranszferek kapcsolatáról. In: PALÁNKAI T. (Szerk.): *Három éve az ötven éves EU-ban*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 23–43.
- VAN BERKEL, D.B.–VERBURG, P.H. (2011): Sensitising rural policy: Assessing spatial variation in rural development options for Europe. *Land Use Policy*, 3, 447–459.
- VARIAN, H.R. (2010): *Mikroökonómia középfokon*. Egy modern megközelítés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁZQUEZ BARQUERO, A. (2002): *Endogenous Development: Networking, Innovation Institutions and Cities*. Routledge, New York–London.

- VENERI, P. (2011): Territorial identity in Italian NUTS-3 regions.
http://www.grupposervizioambiente.it/aisre/pendrive2011/pendrive/Paper/paper_vert_AN_june_2011.pdf. (Letöltés időpontja: 2012. augusztus 20.)
- VENTURA, F.–MILONE, P.–BERTI, G.–BRUNORI, G. (2010): Some notes on identification rural webs. In: VENTURA, F.–MILONE, P. (Eds.): *Networking the rural. The future of green regions in Europe*. Van Gorcum, Assen, 30–48.
- WATERHOUT, B. (2007): Territorial cohesion: the underlying discourses. In: FALUDI, A. (Ed.): *Territorial Cohesion and the European Model of Society*. Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge, 37–59.
- WORLD BANK (2006): *Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century*. World Bank, Washington.
- ZAMORA, J.–JOU, T.–WILLIAMS, O. (2008): Territorial capital in Corpus Christi.
http://josephzamora.net.au.net/web_documents/!%20My%20Version%20-%20Territorial%20Capital%20in%20Corpus%20Christi,%20TX.pdf (Letöltés időpontja: 2010. április 15.)
- ZONNEVELD, W.–WATERHOUT, B. (2005): Visions on territorial cohesion. *Town Planning Review*, 1, 15–27.
- ZONNEVELD, W.–WATERHOUT, B. (2010): Implications of territorial cohesion: an essay. <http://www.espon-interstrat.eu/admin/attachments/Zonneveld.pdf> (Letöltés időpontja: 2012. augusztus 20.)

A linkek ellenőrizve: 2013.11.29.

M2. A DISSZERTÁCIÓBAN SZEREPLŐ TŐKEFAJTÁK TŐKEJELLEGÉNEK MEGÍTÉLÉSE

	gazdasági tőke	természeti tőke	kulturális tőke	strukturális tőke	kapcsolati tőke	társadalmi tőke	szimbolikus tőke	területi tőke
eladható?	többnyire igen (pl. valuták, áruk, gépek)	részben (pl. ásványkincsek, energiahordozók)	részben (pl. tudás, szabadalmak)	többnyire nem (pl. szervezeti kultúra)	többnyire nem (pl. baráti, rokoni kapcsolatok)	többnyire nem (pl. bizalom, tisztelet, tagság)	többnyire nem (pl. hely szelleme, sajátosságai)	részben (pl. gazdasági és kulturális tőke)
megvehető?	többnyire igen (pl. valuták, áruk, gépek)	részben (pl. ásványkincsek, energiahordozók)	részben (pl. tanfolyamok, kurzusok)	többnyire nem (pl. szervezeti kultúra)	részben (pl. korrupció)	részben (pl. korrupció)	többnyire nem (pl. hely szelleme, sajátosságai)	részben (pl. gazdasági és kulturális tőke)
elcserélhető?	többnyire igen (pl. valuták, lakás)	többnyire nem (pl. talaj, flóra és fauna)	részben (pl. közös tanulás)	részben (pl. szervezeti kultúra)	részben (pl. kaláka)	részben (pl. kaláka)	többnyire nem (pl. hely szelleme, sajátosságai)	részben (pl. gazdasági és kulturális tőke)
adományozható?	többnyire igen (pl. felajánlott adó, apport)	többnyire igen (pl. környezet minősége, fel nem használt erőforrás)	többnyire igen (pl. gyereknevelés)	részben (pl. franchise szervezet)	többnyire igen (pl. segítség, önkéntesség)	többnyire igen (pl. segítség, önkéntesség)	többnyire igen (pl. helyi szokások nevelése, elsődleges szocializáció)	többnyire igen (pl. gazdasági, természeti, szimbolikus tőke)
örökölhető?	részben (pl. lakás, gépjármű)	többnyire igen (pl. környezet állapota, biodiverzitás)	részben (pl. dolgozva tanítás)	részben (pl. jogutód szervezet)	részben (pl. családi kapcsolatok)	többnyire igen (pl. tradíciók)	többnyire igen (pl. helyi miliő, helyi értékek és erőforrások)	részben (pl. gazdasági, természeti, szimbolikus tőke)
mérhető?	többnyire igen	részben	részben	részben	részben	részben	részben	részben
romlékony?	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen
karbantartást igényel?	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen
konvertálható?	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen	többnyire igen
helyettesíthető?	részben (pl. helyettesítő termék)	többnyire nem (pl. talaj, veszélyeztetett fajok)	részben (pl. hasonló tudás, ismeret)	többnyire nem (pl. vállalati kultúra)	részben (pl. hasonló kapcsolat)	többnyire nem (pl. tradíciók)	többnyire nem (pl. nevezetességek, hírességek)	részben (pl. gazdasági és kulturális tőke)
felhalmozható?	többnyire igen (pl. megtakarítás útján)	részben (pl. alternatív energiaforrások használata útján)	többnyire igen (pl. élethosszig tartó tanulás útján)	többnyire igen (pl. rutinok, szokások gyakorlásával)	többnyire igen (pl. kapcsolatháló szélesítése útján)	többnyire igen (pl. szabályok bővítése útján)	többnyire igen (pl. nevezetességek, hírességek)	többnyire igen (pl. gazdasági, kulturális, szimbolikus tőke)
romlékonyág fajtái	devalváció, avulás (erkölcsi, fizikai), infláció stb.	erózió, szennyezés, terhelés, pazarlás, irtás, kihalás stb.	egészségügyi állapot, mentális állapot stb.	szervezeti konfliktus, paradigmaváltás, felszámolás stb.	elhanyagolás, bizalomvesztés stb.	elhanyagolás, bizalomvesztés stb.	elhanyagolás, megsemmisülés, „elhalványulás” stb.	lásd az egyes tőketípusoknál külön-külön
karbantartás módjai	felújítás, javítás, inflációellenes politika, inspekcio	környezetvédelemre való tudatos nevelés, alternatív energiaforrások, takarékos-ság	tanulás, tapasztalat-szerzés, ismeret-szerzés, képzés	szervezeti értékrend és alapfilozófia tudatosítása	rokoni, üzleti kapcsolatok ápolása	hagyományok, szokások ápolása, szabályok betartása	hely szellemének ápolása, imázsjavítás, lokálpatriotizmus	lásd az egyes tőketípusoknál külön-külön

Forrás: saját szerkesztés.

M3. A TERÜLETI TŐKE ÖSSZETEVŐINEK VIZSGÁLATÁRA JAVASOLT MUTATÓCSOPORTOK ÉS INDIKÁTOROK

A felsorolás azokat a mutatócsoportokat és indikátorokat tartalmazza, amelyek fontóra vehetők, ha az egyes térségek (régiók, kistérségek, településcsoportok vagy települések) területi tőkéről közelítőleg teljes képet szeretnénk kapni. A felsorolás nyolc indikátorcsoportot tartalmaz a területi tőkét meghatározó legfontosabb tökefajták alapján, azonban az egyes mutatócsoportokon belül is megkülönböztethető néhány lényegesebb alcsoport. Az indikátorokhoz tartozó mértékegységek zárójelben szerepelnek.

1. indikátorcsoport: A természeti tőkét leíró, kifejező indikátorok:

a, A település zöldterületeit és beépítettségét jellemző alcsoport:

1. belterületi kiépítettség (%)
2. 1 lakosra jutó zöldfelületek (parkok, játszóterek, népligetek, erdők és erdőszerű parkok, díszparkok, botanikus kertek, sétányok, zöldfolyosók, sportpályák) területe (ha)
3. 1000 hektárra jutó zöldterületek (parkok, játszóterek, népligetek, erdők és erdőszerű parkok, díszparkok, botanikus kertek, sétányok, zöldfolyosók) nagysága (ha)
4. 1000 hektárra jutó szolgáltatóipari területek nagysága (ha)
5. 1000 hektárra jutó nehézipari területek nagysága (ha)

b, A települések szennyezettségét, közhigiéniáját jellemző alcsoport:

6. 1000 hektárra jutó szennyezett, kármentesítésre szoruló talajok nagysága (ha)
7. légszennyezőanyag kibocsátás (TSP, CO, CO₂, NO_x, SO₂, C_mH_n, O₃) (g/m², illetve g/m³)
8. pollenterhelés (db/m³)
9. 1 lakosra jutó kommunális és ipari szennyvízmennyiség (m³)
10. 1 lakosra jutó kommunális és ipari szilárd hulladékmennyiség (t)
11. 1000 lakásra jutó rendszeres hulladékgyűjtésbe bevont lakások száma (db)
12. az újrahasznosított hulladék aránya (%)
13. 1000 lakosra jutó zajterheléssel (>80 dB) érintett lakosok száma (fő)
14. 1000 lakosra jutó allergiás megbetegedésekben szenvedők száma (fő)

2. indikátorcsoport: Az inkorporált kulturális tőkét leíró, kifejező indikátorok:

a, A település lakosságának tudáserőforrása alcsoport (az emberi és a kreativitás tőke alcsoport):

1. 10000 lakosra jutó óvodai, általános iskolai és középiskolai főállású pedagógusok száma (fő)
2. 10000 lakosra jutó rendszeres művelődési formákban részt vevők száma (fő)
3. 10000 lakosra jutó alkotói, művészi, művelődési közösségek száma (db)
4. 10000 lakosra jutó alkotói, művészi, művelődési közösségekben résztvevők száma (fő)
5. 1000 fiatalkorúra jutó számítógépek száma a közoktatási intézményekben (db)
6. 1000 fiatalkorúra jutó számítógépet használni tudók száma (fő)
7. 10000 fiatalkorúra jutó nemzeti-etnikai oktatást kínáló intézmények száma (db)
8. 10000 fiatalkorúra jutó, a nemzeti-etnikai oktatásban tanulók száma (fő)
9. 1000 lakosra jutó, a felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma (a képzés helye szerint) (fő)
10. 1000 lakosra jutó, a felsőoktatási intézményekben dolgozók száma (a képzés helye szerint) (fő)
11. 100000 lakosra jutó kutatóhelyek száma (db)
12. 10000 lakosra jutó kutatóhelyek dolgozóinak száma (fő)
13. 1000 lakosra jutó, a nyilvános könyvtárakba beiratkozott olvasók száma (fő)

b, A települések lakosságának fizikai és mentális állapota alcsoport (a pszichikai tőke alcsoport):

11. 10000 lakosra jutó közvélemény és gazdasági bűncselekmények száma (az elkövetés helye szerint) (db)
12. 10000 lakosra jutó családsegítő szolgáltatást igénybevevők száma (fő)
13. 10000 lakosra jutó szociális étkeztetésben részesülők száma (fő)
14. 10000 lakosra jutó ápolási díjban részesítettek száma (fő)
15. 10000 lakosra jutó közgyógyellátási igazolványban részesítettek száma (fő)
16. 10000 lakosra jutó súlyosan mozgássérült személyek száma (fő)
17. 10000 lakosra jutó daganatos megbetegedésben szenvedők száma (fő)
18. 10000 lakosra jutó szenvedélybetegségben szenvedők száma (fő)

19. 10000 lakosra jutó nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesítettek száma (fő)
20. 10000 lakosra jutó nappali ellátásban részesülő fogyatékos személyek száma (fő)
21. 10000 lakosra jutó tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó intézményben gondozottak száma (fő)
22. 10000 lakosra jutó hajléktalanok száma (fő)

3. indikátorcsoport: Az objektívált kulturális tőkét leíró, kifejező indikátorok:

1. 10000 lakosra jutó színházi előadások száma (db)
2. 10000 lakosra jutó zenei rendezvények száma (db)
3. 10000 lakosra jutó nyilvános könyvtári állomány (leltárállomány) (db)
4. 10000 felsőoktatásban dolgozó oktatóra és kutatóra jutó publikációk száma (db)
5. 10000 lakosra jutó találmányok száma (db)
6. 10000 lakosra jutó szabadalmi bejelentések száma (db)

4. indikátorcsoport: Az intézményesített kulturális tőkét leíró, kifejező indikátorok:

1. 1000 lakosra jutó érettségi vizsgával rendelkezők száma (fő)
2. 1000 lakosra jutó szakmai vizsgával rendelkezők száma (fő)
3. 1000 lakosra jutó nyelvvizsgával rendelkezők száma (fő)
4. 1000 lakosra jutó jogosítvánnyal rendelkezők száma (fő)
5. 1000 lakosra jutó diplomával rendelkezők száma (fő)
6. 10000 lakosra jutó doktori fokozattal rendelkezők száma (fő)
7. 10000 lakosra jutó közép- és felsővezetők száma (fő)
8. 10000 lakosra jutó orvosok és gyógyszerészek száma (fő)
9. 10000 lakosra jutó jogászok és törvényhozók száma (fő)
10. 10000 lakosra jutó mérnökök száma (fő)
11. 10000 lakosra jutó művészek, képzőművészek, színészek és zenészek száma (fő)

5. indikátorcsoport: A gazdasági tőkét leíró, kifejező indikátorok:

a, A helyi vállalkozások gazdálkodását leíró alcsoport:

1. 1000 lakosra jutó vállalkozások száma (db)
2. vállalkozássűrűség (db/ha)

3. 1 vállalkozásra jutó adózás előtti eredmény (eFt)
4. 1 vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (eFt)
5. 1 vállalkozásra jutó élők munká-arányos jövedelmezőség (%)
6. 1 vállalkozásra jutó tőkearányos jövedelmezőség (%)
7. 1 vállalkozásra jutó tőkefeszültség (%)
8. 1 vállalkozásra jutó tőkeellátottság (%)
9. 1 vállalkozásra jutó átlagos statisztikai állományi létszám (fő)
10. 1 vállalkozásra jutó saját tőke (eFt)
11. 1 vállalkozásra jutó iparüzési adó (eFt)
12. 1 vállalkozásra jutó vállalkozások kommunális adója (eFt)

b, A helyi lakosság anyagi helyzetét kifejező alcsoport:

13. 1 adófizetőre jutó munkaviszonyból származó jövedelem (eFt)
14. 1 adófizetőre jutó személyi jövedelemadó alap (eFt)
15. 1 adófizetőre jutó magánszemélyek kommunális adója (eFt)
16. 1 lakosra jutó összes belföldi jövedelem (eFt)
17. 1000 lakosra jutó személyi jövedelemadót fizetők száma (fő)
18. 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma (db)
19. 1000 lakosra jutó motorkerékpárok száma (db)
20. 1000 lakosra jutó kábeltelevízió előfizetések száma (db)
21. 1000 lakosra jutó internet-előfizetések száma (db)
22. 1000 lakosra jutó számítógépek száma (asztali és hordozható gép) (db)
23. 1000 lakosra jutó mobiltelefonok és egyéb telekommunikációs eszközök száma (db)

c, A településen, a személyi szolgáltatásokat jellemző alcsoport:

24. 10000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma (db)
25. 10000 lakosra jutó regisztrált költségvetési szervek száma (db)
26. 10000 lakosra jutó bankok és bankfiókok száma (db)
27. 10000 lakosra jutó kórházi ágyak száma (db)
28. 10000 lakosra jutó postai intézmények száma (postakirendeltségekkel és szolgáltató helyekkel együtt) (db)

29. 10000 lakosra jutó oktatási intézmények (alsó fokú, középfokú, felsőfokú oktatás) száma (db)
30. 10000 lakosra jutó orvosi intézmények (kórházak, rendelők, gyógyszerárak) száma (db)
31. 10000 lakosra jutó egyházi intézmények száma (fő)
32. 10000 lakosra jutó sport- és szórakozóhelyek száma (db)
33. 1000 lakosra jutó autóbuszok száma (db)
34. 1000 hektárra jutó közutak hossza (km)
35. 1000 hektárra jutó gyalogút és járda hossza (km)
36. 1000 hektárra jutó kerékpárutak hossza (km)

d, A települési közüzemi szolgáltatásokba való bekapcsoltság alcsoport:

37. 1000 lakásra jutó, a gázellátásba és távfűtésbe bekapcsolt lakások száma (db)
38. 1 háztartásra jutó gázfogyasztás (m³)
39. 1000 lakásra jutó, a közcsatornába és vízvezeték-hálózatba bekapcsolt lakások száma (közműolló) (db)
40. 1 háztartásra jutó vízfogyasztás (m³)
41. 10000 lakásra jutó, az elektromos energia hálózatba bekapcsolt lakások száma (db)
42. 1 háztartásra jutó elektromosenergia-fogyasztás (kW)

6. indikátorcsoport: A strukturális tőkét leíró, kifejező indikátorok:

a, A szervezet immateriális javai alcsoport:

1. 1 vállalkozásra jutó kísérleti fejlesztés aktivált értéke (eFt)
2. 1 vállalkozásra jutó vagyoni értékű jogok (eFt)
3. 1 vállalkozásra jutó szellemi termékek (eFt)
4. 1 vállalkozásra jutó üzleti vagy cégérték (eFt)

b, A szervezeti kultúra alcsoport:

5. a vállalkozások átlagos életkora (év)
6. 1 vállalkozásra jutó közép- és felsővezetők száma (fő)
7. 1 vállalkozásra jutó divíziók vagy szervezeti egységek száma (db)
8. 1 vállalkozásra jutó céges rendezvények száma (db)

9. 1 vállalkozásra jutó kommunikációs eszközök száma (db)
10. 1000 vállalkozásra jutó etikai kódexek száma (db)

7. indikátorcsoport: A társadalmi és kapcsolati tőkét leíró, kifejező indikátorok:

a, Az egyének kapcsolati és társadalmi tőkéje alcsoport (magánjóság jelleg):

1. 10000 lakosra jutó civil szervezeti tagok száma (fő)
2. 10000 lakosra jutó politikai szervezeti tagok száma (fő)
3. 10000 lakosra jutó választásokon (kormányzati, önkormányzati, európai uniós) részt vevők száma (fő)
4. 10000 lakosra jutó, a kisebbségekhez tartozók száma (fő)
5. 1000 lakosra jutó, az interneten (Facebook, MSN, Skype) egymással kapcsolatban lévő személyek kapcsolatainak száma (fő)
6. 1000 lakosra jutó magánlevelezések (postai és elektronikus) száma (db)
7. 1000 lakosra jutó magán telefonbeszélgetések száma (db)
8. 10000 lakosra jutó rendszeres önkéntesek, társadalmi munkában részt vevők száma (fő)

b, A szervezetek kapcsolati és társadalmi tőkéje alcsoport (közjóság jelleg):

9. 1000 vállalkozásra jutó hivatalos levelezések (postai és elektronikus) száma (db)
10. 1000 vállalkozásra jutó hivatalos telefonbeszélgetések száma (db)
11. 1000 vállalkozásra jutó együttműködő partnerek száma (fő)
12. a vállalkozásoknál együttműködésben megvalósult kutatások és fejlesztések aránya az összes kutatáshoz és fejlesztéshez (%)
13. 1000 vállalkozásra jutó együttműködési hálózatban való tagság (klaszter, stratégiai szövetség, konzorcium stb.) száma (db)

8. indikátorcsoport: A szimbolikus tőkét leíró, kifejező indikátorok:

a, A települési vonzerő és attraktivitások alcsoport:

1. az óváros területe a település teljes területéhez mérten (%)
2. 10000 lakosra jutó régészeti lelőhelyek száma (db)
3. 10000 lakosra jutó múzeumok és múzeum jellegű épületek száma (db)

4. 1000 lakosra jutó múzeumok és múzeum jellegű épületek látogatóinak száma (fő)
5. 10000 lakosra jutó műemlékek és műemléki jellegű területek száma (db)
6. 1000 lakosra jutó műemlékek és műemléki jellegű területek látogatóinak száma (fő)
7. 10000 lakosra jutó kulturális rendezvények száma (db)
8. 1000 lakosra jutó kulturális rendezvényeken részt vevők száma (fő)
9. 10000 lakosra jutó hagyományos foglalkozást űzők (iparosok) száma (fő)

b, A települési vonzerők iránt érdeklődők alcsoport:

10. 10000 lakosra jutó, az összes kereskedelmi szálláshely szállásférőhelyeinek száma (db)
11. 10000 lakosra jutó vendégéjszakák száma az összes kereskedelmi szálláshelyen (db)
12. 10000 lakosra jutó vendégek (belföldi+külföldi) száma az összes kereskedelmi szálláshelyen (fő)
13. 10000 lakosra jutó vendéglátóegységek száma (db)
14. 10000 lakosra jutó vendégek a vendéglátó egységekben (fő)
15. 10000 lakosra jutó, az oda- és elvándorlások különbözete (fő)
16. 10000 lakosra jutó új lakásépítések száma (db)

M4. A TERÜLETI TŐKE ÖSSZETEVŐINEK MÉRÉSÉRE SZOLGÁLÓ (KIINDULÓ) MUTATÓKÉSZLET

Sorszám	Mutató megnevezése (mértékegységgel)	Mutató forrása
I.	A települések materiális adottságainak, potenciáljának, tőkájének jellemzői	
1.	A települések természeti és épített környezetének jellemzői	
IND1	a település területére jutó összes zöldterület aránya (%)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND2	1 lakosra jutó zöldterületek nagysága (m ²)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND3	1000 lakásra jutó szelektív hulladékgyűjtésbe bevont lakások száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND4	1000 lakásra jutó rendszeres hulladékgyűjtésbe bevont lakások száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND5	a település területére jutó rendszeresen tisztított közterület nagysága (1000m ²)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND6	1 lakosra jutó szilárd hulladék mennyisége (t)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND7	1 lakosra jutó veszélyes hulladékok keletkezett mennyisége (kg)	Vidékfejlesztési Minisztérium
IND8	az úthálózat belterületi kiépítettsége (%)	Magyar Közút Nonprofit Zrt.
IND9	1000 hektárra jutó gyalogút, járda és kerékpárutak hossza (km)	Magyar Közút Nonprofit Zrt.
IND10	1000 hektárra jutó állami közutak hossza (km)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND11	1000 hektárra jutó gázcsövek hossza (km)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND12	1000 hektárra jutó közüzemi ivóvízhálózat hossza (km)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND13	1000 hektárra jutó szennyvízcsatorna-hálózat hossza (km)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND14	1000 hektárra jutó közvilágítási célú villamosenergia hálózat hossza (km)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND15	1 lakásra jutó gázfogyasztás (m ³)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND16	1 lakásra jutó villamosenergia mennyisége (1000kWh)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND17	1 lakásra jutó elvezetett szennyvíz mennyisége (1000 m ³)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND18	1 lakásra jutó ivóvíz-hálózat mennyisége (1000m ³)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
2.	A települési szolgáltatások jellemzői	
IND19	10000 lakosra jutó közoktatási intézmények száma (bölcsőde, óvoda, általános iskola, gimnázium, szakközépiskola, szakmunkásképző intézet, főiskola, egyetem) (db)	GeoX Kft.
IND20	10000 lakosra jutó orvosi intézmények száma (kórház, háziorvosi rendelő, rendelőintézet, gyógyszer-tár, fiókgyógyszertár, gyógyszerárúsító hely) (db)	GeoX Kft.
IND21	10000 lakosra jutó közművelődési intézmények száma (színház, mozi, könyvtár) (db)	GeoX Kft.
IND22	1000 lakosra jutó internet-előfizetések száma (db)	GKIE.NET Internetkutató és Tanácsadó Kft.
IND23	1000 lakosra jutó személygépkocsik és motorkerékpárok száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere

IND24	1000 lakosra jutó kábeltelevízió előfizetések száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND25	1000 lakosra jutó postahivatalok száma (postai kirendeltségekkel és szolgáltatóhelyekkel együtt) (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND26	1000 lakosra jutó autóbuszok száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND27	1000 lakosra jutó házi- és házi gyermekorvosok száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND28	1000 lakosra jutó kórházi ágyak száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND29	1000 lakosra jutó nyilvános könyvtári állomány (leltárállomány) (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND30	1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND31	1000 fiatalkorúra (0-18 év) jutó számítógépek száma a közoktatási intézményekben (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND32	1000 lakosra jutó színházi előadások száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND33	1000 lakosra jutó mozielőadások száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND34	1000 lakosra jutó múzeumi kiállítások száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND35	1000 lakosra jutó kulturális rendezvények száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND36	1000 lakosra jutó alkotói művelődési közösségek száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
3.	A települések társas vállalkozásainak és a lakosságának pénzügyi jellemzői	
IND37	1000 lakosra jutó társas vállalkozások száma (db)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND38	1000 hektárra jutó társas vállalkozások száma (vállalkozássűrűség) (db)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND39	1 társas vállalkozásra jutó adózás előtti eredmény (e Ft)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND40	1 társas vállalkozásra jutó bruttó hozzáadott érték (e Ft)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND41	1 társas vállalkozásra jutó élömunka-arányos jövedelmezőség (%)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND42	1 társas vállalkozásra jutó tőkearányos jövedelmezőség (ROE) (%)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND43	1 társas vállalkozásra jutó átlagos statisztikai állományi létszám (fő)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND44	1 társas vállalkozásra jutó saját tőke (e Ft)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND45	1 társas vállalkozásra jutó tőkefeszültség (%)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND46	1 társas vállalkozásra jutó tőkeellátottság (%)	NAV (Társasági adóbevallás kiemelt adatai)
IND47	1000 lakosra jutó adófizető (fő)	NAV (Személyi jövedelemadó bevallás)
IND48	1 lakosra jutó összes belföldi jövedelem (e Ft)	NAV (Személyi jövedelemadó bevallás)
IND49	1 lakosra jutó összevont adóalap összege (e Ft)	NAV (Személyi jövedelemadó bevallás)
IND50	1 adófizetőre jutó munkaviszonyból származó jövedelem (e Ft)	NAV (Személyi jövedelemadó bevallás)
IND51	1 adófizetőre jutó összevont adóalap összege (e Ft)	NAV (Személyi jövedelemadó bevallás)

IND52	1000 adófizetőre jutó magánszemélyek kommunális adója (e Ft)	Magyar Államkincstár
IND53	1000 regisztrált gazdasági szervezetre jutó vállalkozások kommunális adója (e Ft)	Magyar Államkincstár
IND54	1000 regisztrált gazdasági szervezetre jutó iparüzési adó (e Ft)	Magyar Államkincstár
II.	<i>A települések immateriális adottságainak, potenciáljának, tőkájének jellemzői</i>	
1.	A települések humán potenciáljának és kulturális életének jellemzői	
IND55	10000 lakosra jutó belföldi szabadalmi bejelentések száma (db)	Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala
IND56	1000 lakosra jutó, a felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma (képzés helye szerint) (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND57	1000 lakosra jutó, a felsőoktatási intézményekben dolgozók száma (képzés helye szerint) (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND58	1000 fiatalkorúra jutó (0-18 év) jutó számítógépet használni tudók száma a közoktatási intézményekben (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND59	1000 fiatalkorúra jutó (0-18 év) nemzeti, etnikai oktatásban tanulók száma az általános és középiskolákban (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND60	10000 lakosra jutó óvodai, általános és középiskolai főállású pedagógusok száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND61	1000 lakosra jutó színházlátogatások száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND62	1000 lakosra jutó mozilátogatások száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND63	1000 lakosra jutó, a nyilvános könyvtárakba beiratkozott olvasók száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND64	1000 lakosra jutó múzeumlátogatások száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND65	1000 lakosra jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND66	1000 lakosra jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND67	1000 lakosra jutó alkotói művelődési közösségekben résztvevők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
2.	A települések társadalmi állapotának jellemzői	
IND68	10000 lakosra jutó családsegítő szolgáltatást igénybevevők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND69	10000 lakosra jutó hajléktalanok száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND70	10000 lakosra jutó rokkantsági nyugdíjban részesülők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND71	10000 lakosra jutó megváltozott munkaképességűek járadékában részesülők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND72	10000 lakosra jutó nappali ellátásban részesülő fogyatékos személyek száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND73	10000 lakosra jutó nappali ellátásban részesülő pszichiátriai és szenvedélybetegek száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND74	10000 lakosra jutó nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesítettek száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND75	10000 lakosra jutó tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó intézményben gondozottak száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND76	10000 lakosra jutó szociális étkeztetésben részesülők száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere

IND77	10000 lakosra jutó regisztrált bűncselekmények száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
3.	A települések vonzerejének, attraktivitásának jellemzői	
IND78	10000 lakosra jutó elvándorlások száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND79	10000 lakosra jutó odavándorlások száma (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND80	10000 lakosra jutó épített lakások és üdülőegységek száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND81	10000 lakosra jutó megszűnt lakások száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND82	10000 lakosra jutó műemlékek, műemléki jellegű területek és régészeti lelőhelyek száma (db)	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
IND83	10000 lakosra jutó összes kereskedelmi szálláshely szállásférőhelyeinek száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND84	10000 lakosra jutó összes vendég száma a kereskedelmi szálláshelyeken (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND85	10000 lakosra jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND86	10000 lakosra jutó vendéglátóhelyek száma (db)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere
IND87	10000 lakosra jutó külföldi vendégek száma a kereskedelmi szálláshelyeken (fő)	KSH Területi Statisztikai Adatok Rendszere

Forrás: saját szerkesztés.

M5. A TERÜLETI TŐKE EMPIRIKUS VIZSGÁLATAIBAN ALKALMAZOTT FŐBB MUTATÓCSOPORTOK ÖSSZEJETÉSE

A témával foglalkozó kutatók több térségi vagy települési jellemzőt vettek számításba a területi tőke mérése során. Az alábbi összesítés arra világít rá, hogy a nevezett indikátorcsoportok melyik területi tőkével kapcsolatos közleményben fordultak elő. Az egyes mutató-szettekben belül az indikátorok megnevezése és vetítési alapja eltérő.

Jellemző mutatócsoportok	Affuso–Camagni (2010)	Brasili (2011)	Camagni et al. (2011)	Pompili–Martinoia (2011)	Veneri (2011)	Brasili et al. (2012)	Mazzola et al. (2012)	Perucca (2013)	Tóth (2013)
Banki szolgáltatásokra vonatkozó mutatók			X			X			
Bűnözéssel, bűncselekményekkel kapcsolatos mutatók					X	X	X		X
Idegenforgalomra vonatkozó mutatók	X			X			X	X	X
Infrastruktúra létesítésére, kiépítettségére vonatkozó mutatók	X					X	X	X	X
Intézményi ellátottságra vonatkozó mutatók					X				X
Iskolázottságra, végzettségre vonatkozó mutatók			X	X		X	X	X	X
K+F tevékenységgel kapcsolatos mutatók						X			
Környezetszennyezéssel és –védelemmel kapcsolatos mutatók		X				X			X
Közművelődésre vonatkozó mutatók		X		X		X	X	X	X
Közösségi közlekedés igénybevételére vonatkozó mutatók						X		X	X
Közüzemi szolgáltatásokra vonatkozó mutatók								X	X
Külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos mutatók			X			X	X	X	
Lakásállománnyal, –építéssel kapcsolatos mutatók						X			X
Lakosság pénzügyi helyzetével kapcsolatos mutatók							X	X	X
Lakosságszámra, népsűrűsége vonatkozó mutatók		X			X	X			
Népmozgalommal kapcsolatos mutatók					X				X
Önkéntességre, részvételre vonatkozó mutatók	X		X		X	X	X	X	
Szabadalmakra vonatkozó mutatók			X			X	X	X	X
Szellemi foglalkoztatottakra vonatkozó mutatók	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Szociális ellátásra vonatkozó mutatók									X
Terület beépítettségével kapcsolatos mutatók				X					X
Természeti környezettel kapcsolatos mutatók				X					X
Vállalkozások pénzügyi helyzetével kapcsolatos mutatók									X
Vállalkozássűrűséggel kapcsolatos mutatók						X		X	X

Forrás: saját szerkesztés.

M6. A FAKTORELEMZÉS EREDMÉNYEI

1. A materiális összetevőkre vonatkozó táblázatok:

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,816
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	14942,944
	df	1081
	Sig.	,000

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	11,125	23,670	23,670	11,125	23,670	23,670	7,281	15,492	15,492
2	4,821	10,258	33,928	4,821	10,258	33,928	5,390	11,469	26,961
3	3,651	7,768	41,696	3,651	7,768	41,696	3,307	7,035	33,997
4	2,543	5,410	47,106	2,543	5,410	47,106	2,917	6,207	40,204
5	2,220	4,723	51,829	2,220	4,723	51,829	2,304	4,903	45,107
6	1,886	4,012	55,841	1,886	4,012	55,841	2,229	4,743	49,849
7	1,788	3,804	59,644	1,788	3,804	59,644	1,942	4,132	53,981
8	1,619	3,445	63,089	1,619	3,445	63,089	1,881	4,003	57,984
9	1,448	3,082	66,171	1,448	3,082	66,171	1,838	3,911	61,895
10	1,290	2,744	68,915	1,290	2,744	68,915	1,811	3,853	65,747
11	1,166	2,481	71,397	1,166	2,481	71,397	1,757	3,738	69,486
12	1,101	2,343	73,740	1,101	2,343	73,740	1,680	3,575	73,061
13	1,023	2,176	75,916	1,023	2,176	75,916	1,342	2,856	75,916
14	,908	1,931	77,848						
15	,841	1,790	79,638						
16	,702	1,494	81,132						
17	,693	1,474	82,606						
18	,657	1,399	84,005						
19	,630	1,340	85,344						
20	,550	1,170	86,515						
21	,533	1,134	87,649						
22	,510	1,085	88,734						
23	,485	1,033	89,767						
24	,449	,954	90,721						
25	,432	,918	91,639						
26	,401	,853	92,493						
27	,391	,832	93,325						
28	,386	,821	94,146						
29	,347	,738	94,884						
30	,324	,690	95,574						
31	,290	,616	96,190						
32	,265	,564	96,755						
33	,246	,524	97,279						
34	,243	,517	97,795						
35	,214	,456	98,251						
36	,168	,358	98,610						
37	,155	,330	98,939						
38	,126	,268	99,207						
39	,106	,225	99,432						
40	,076	,163	99,595						
41	,066	,141	99,736						
42	,052	,111	99,847						
43	,034	,072	99,919						
44	,026	,055	99,974						
45	,008	,017	99,991						
46	,004	,008	99,999						
47	,001	,001	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotated Component Matrix^a

	Component												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
IND48_1	,940	,264	,012	,107	,011	-,013	,019	,078	,031	,059	,051	,037	,032
IND49_1	,940	,263	,020	,110	,011	-,002	,022	,079	,027	,061	,053	,033	,037
IND22_1	,927	,239	-,013	,141	,015	,027	-,008	-,009	,014	,060	,056	,072	,068
IND51_1	,871	,342	-,118	,053	-,029	-,101	,016	-,012	,029	,031	,094	,009	,108
IND50_1	,855	,336	-,160	,074	-,028	-,127	,000	-,086	-,021	,001	,062	,017	,130
IND47_1	,700	,027	,272	,149	,062	,147	,031	,235	,029	,068	-,061	,060	-,120
IND37_1	,650	,399	-,001	-,063	-,049	-,175	,030	,248	,265	,001	,260	-,157	-,069
IND23_1	,641	,297	,212	,050	,041	-,132	,055	,374	,171	-,061	,112	-,172	-,137
IND24_1	,467	,166	,165	,102	,088	,467	-,001	,224	,126	,097	-,038	-,107	-,027
IND11_1	,299	,902	-,072	,006	-,002	-,060	,037	,033	,018	,017	,061	-,081	,084
IND12_1	,289	,902	-,060	-,018	-,008	-,017	,033	,073	,004	,078	,001	-,012	,070
IND13_1	,233	,875	-,035	-,015	-,012	-,023	,066	,059	-,043	,102	,008	-,020	,073
IND38_1	,415	,751	-,161	,014	-,029	-,028	,002	-,043	,058	,007	,345	-,108	,049
IND9_1	,255	,736	-,104	-,033	-,027	,073	-,008	-,028	,022	-,062	,138	-,090	-,087
IND10_1	,153	,720	,236	-,033	,012	-,063	,002	,105	,021	,078	-,189	,159	,125
IND14_1	,392	,528	-,019	,092	-,109	,396	-,016	,078	,078	,371	,248	,065	-,026
IND27_1	,023	-,115	,806	,053	,114	,103	,086	-,121	-,003	,011	,062	,025	-,045
IND20_1	,074	-,019	,792	-,021	-,001	,099	,039	,065	,271	,023	,002	,060	,019
IND25_1	-,140	,024	,678	-,002	,066	-,225	-,014	,222	-,041	,109	,068	,148	,078
IND29_1	-,026	-,070	,561	,059	-,043	,143	-,184	,154	-,003	,069	-,125	,225	,060
IND30_1	,322	,047	,523	-,074	-,005	,014	,030	,206	,427	,003	,214	,370	-,024
IND40_1	,193	-,037	,044	,913	,204	-,024	,020	,012	-,034	-,016	-,006	-,041	,045
IND43_1	,042	-,109	,072	,792	-,105	,024	,123	-,055	,011	-,008	-,009	,056	,109
IND44_1	,065	,060	-,027	,755	,143	,086	-,231	,063	,064	-,022	,136	-,025	-,074
IND54_1	,472	,074	-,047	,601	,065	,019	,020	-,078	-,111	,153	,020	-,086	,053
IND41_1	,022	-,014	,037	,249	,902	,008	-,163	,026	-,022	-,022	-,016	-,001	-,028
IND42_1	-,003	-,038	,019	-,155	,871	-,002	,036	-,101	-,040	-,021	,028	-,003	-,014
IND39_1	,047	-,017	,085	,506	,739	,000	-,123	,059	-,008	-,027	-,058	,001	-,032
IND16_1	,306	,122	-,079	-,041	,048	,680	,114	,075	,063	-,100	,003	-,071	-,148
IND33_1	,139	,140	-,099	-,039	,081	,614	,021	,224	,287	-,036	,278	,039	,069
IND15_1	,338	,312	-,350	-,133	-,008	,475	,030	,125	,013	-,206	-,012	-,153	,067
IND18_1	,410	,231	-,136	-,070	,062	,457	,084	,276	,066	,039	,281	-,107	,165
IND45_1	,034	,028	,011	,032	-,062	-,042	,921	,046	-,038	,006	-,023	,038	-,014
IND46_1	-,035	-,068	,035	,081	,106	,038	-,919	-,055	-,033	-,016	,047	,104	,016
IND6_1	,154	,115	,090	-,008	,002	-,109	,068	,777	-,007	,119	-,040	-,035	,016
IND21_1	,152	-,004	,105	-,036	-,050	,289	,082	,570	,100	,091	,075	,190	-,052
IND35_1	,029	,031	,410	,044	-,095	,032	-,126	,465	-,225	-,052	,253	,111	-,238
IND28_1	,115	,128	,029	,000	-,040	,206	-,027	,027	,774	,087	-,103	,003	,014
IND34_1	,014	-,083	,139	,001	-,033	-,084	,007	-,026	,743	,069	,036	,213	-,050
IND2_1	,022	-,022	,148	-,011	-,012	-,065	,010	,189	,172	,861	-,018	,013	-,006
IND1_1	,186	,247	,019	,027	-,048	,232	,016	-,011	-,009	,836	,067	,048	-,002
IND32_1	,191	,103	-,052	,040	,038	,239	-,037	,063	,072	,085	,775	,013	,154
IND36_1	,085	,113	,360	,127	-,089	-,182	-,078	,009	-,221	-,035	,671	,014	-,196
IND19_1	-,112	-,077	,227	,022	-,017	-,055	-,130	-,022	,155	,057	-,025	,753	,043
IND31_1	,148	-,006	,278	-,074	,014	,246	,076	,137	,111	-,020	,052	,659	-,034
IND4_1	,066	,108	-,058	,044	-,017	,087	-,033	-,019	-,056	,082	-,047	,211	,734
IND3_1	,070	,120	,145	,084	-,065	-,007	-,001	-,071	,027	-,148	,118	-,351	,680

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 15 iterations.

2. Az immateriális összetevőkre vonatkozó táblázatok:

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,642
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	4679,822
	df	276
	Sig.	,000

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	4,630	19,290	19,290	4,630	19,290	19,290	3,600	14,998	14,998
2	3,058	12,740	32,030	3,058	12,740	32,030	2,481	10,338	25,336
3	2,611	10,878	42,908	2,611	10,878	42,908	2,256	9,402	34,738
4	1,683	7,011	49,920	1,683	7,011	49,920	2,095	8,729	43,467
5	1,350	5,627	55,546	1,350	5,627	55,546	1,930	8,040	51,507
6	1,280	5,334	60,881	1,280	5,334	60,881	1,655	6,894	58,401
7	1,181	4,922	65,803	1,181	4,922	65,803	1,372	5,717	64,118
8	1,136	4,731	70,534	1,136	4,731	70,534	1,368	5,700	69,818
9	1,003	4,180	74,714	1,003	4,180	74,714	1,175	4,896	74,714
10	,875	3,648	78,362						
11	,838	3,491	81,853						
12	,706	2,941	84,794						
13	,635	2,644	87,438						
14	,561	2,336	89,775						
15	,505	2,104	91,879						
16	,433	1,802	93,681						
17	,369	1,540	95,221						
18	,339	1,412	96,633						
19	,247	1,030	97,663						
20	,179	,747	98,410						
21	,153	,638	99,048						
22	,142	,591	99,639						
23	,082	,342	99,981						
24	,005	,019	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotated Component Matrix^a

	Component								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
IND85_1	,981	,012	-,072	,078	-,022	,046	-,030	,062	-,016
IND87_1	,948	,030	-,082	,010	-,031	,010	-,023	-,081	-,014
IND84_1	,936	-,004	-,082	,125	-,003	,043	-,038	,197	-,013
IND86_1	,577	,009	-,010	,292	,110	,546	,008	,030	-,046
IND57_1	-,064	,865	-,024	-,001	,100	,006	,170	,116	,073
IND56_1	-,056	,818	,002	,026	,056	-,005	,195	,106	,093
IND62_1	,300	,698	-,024	-,122	,106	,022	,085	-,090	-,045
IND61_1	-,061	,674	-,092	,051	,067	,054	-,148	-,112	-,102
IND70_1	-,118	-,054	,889	-,064	,014	-,088	,019	,026	,067
IND74_1	-,059	,045	,790	-,249	,193	,087	,053	,133	-,087
IND71_1	-,055	-,163	,728	-,077	-,062	-,170	-,266	-,094	,212
IND78_1	,096	-,006	-,053	,869	,074	,065	-,111	-,055	,019
IND79_1	,209	,007	-,202	,835	-,037	,114	,049	,041	-,148
IND80_1	,019	-,036	-,290	,535	-,152	,325	,297	-,031	-,036
IND58_1	-,003	,131	,122	-,074	,904	,110	,103	-,035	,043
IND60_1	-,029	,155	,002	,059	,895	-,036	-,015	,084	,046
IND77_1	,007	,083	-,103	,096	,069	,870	,029	-,032	,057
IND83_1	,570	-,040	-,010	,177	-,067	,605	-,090	,076	,024
IND55_1	-,063	,101	-,044	,186	-,084	-,069	,733	-,048	-,053
IND69_1	-,031	,133	-,053	-,214	,218	,082	,704	-,015	,056
IND64_1	,151	,074	-,174	,084	,214	-,121	-,016	,800	,053
IND82_1	,026	-,058	,282	-,130	-,154	,128	-,057	,761	-,036
IND73_1	-,030	,035	-,004	-,045	-,110	,063	-,138	,045	,789
IND72_1	-,005	-,022	,131	-,058	,230	-,016	,144	-,032	,652

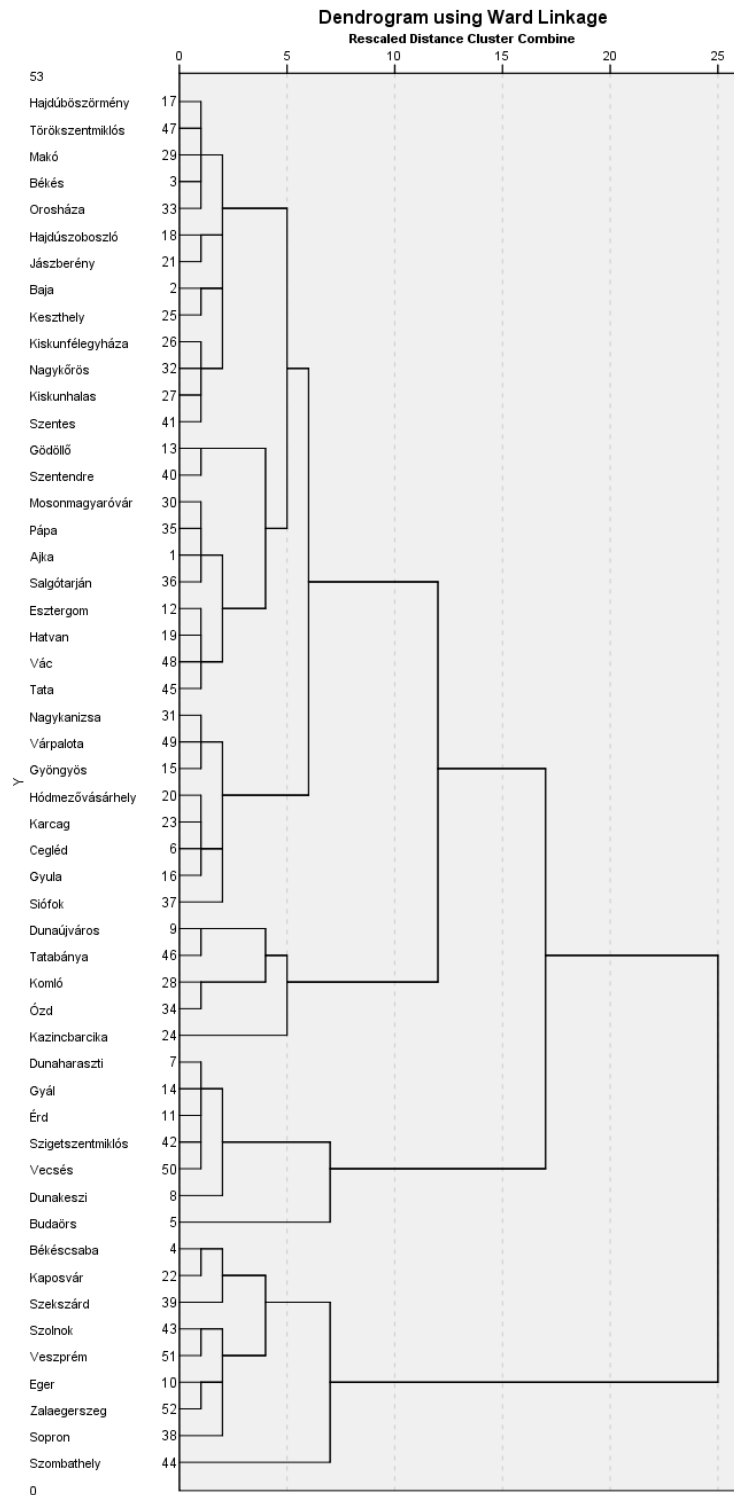
Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

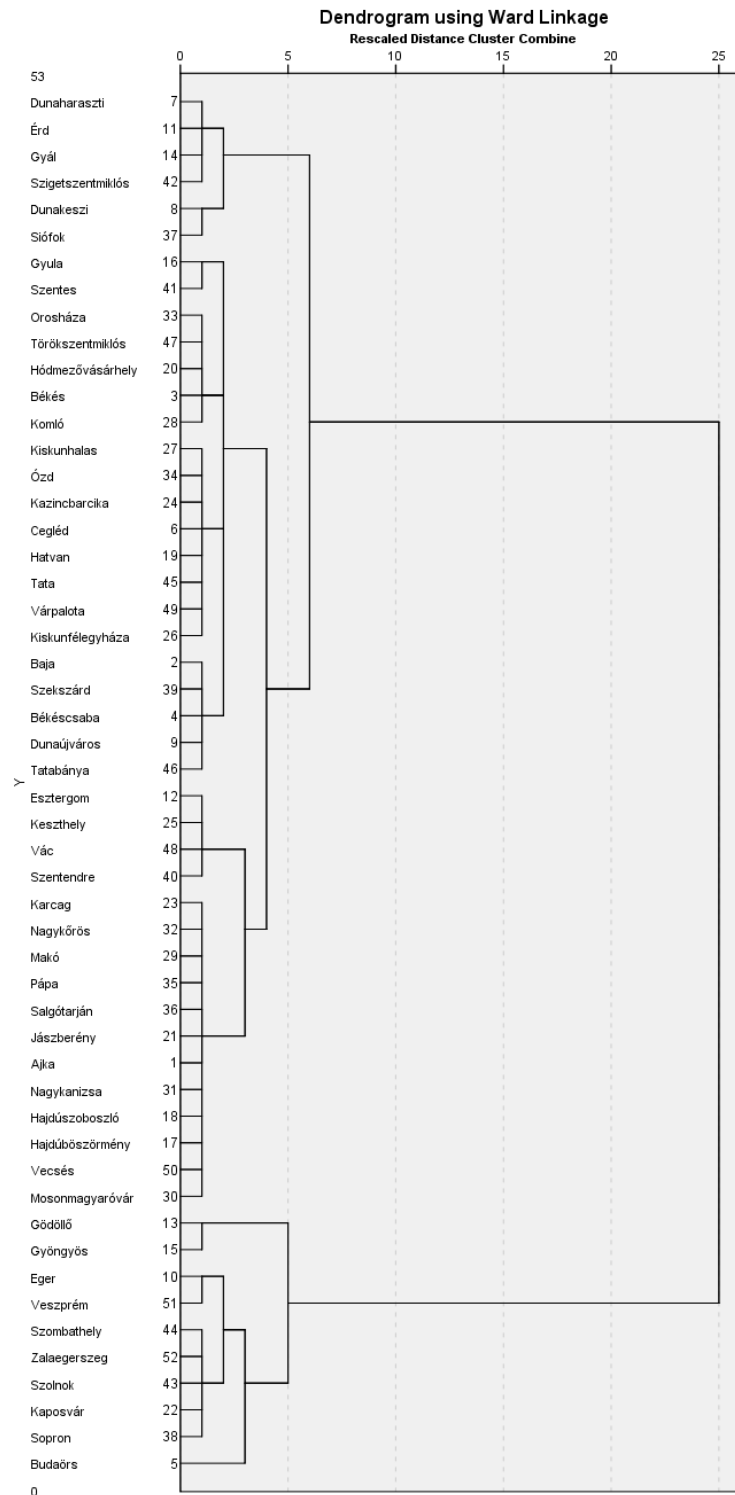
a. Rotation converged in 6 iterations.

M7. A KLASZERELEMZÉS EREDMÉNYEI

1. A hierarchikus klaszterelemzés eredményei a materiális összetevők alapján (dendrogram):

**2. A hierarchikus klaszterelemzés eredményei az immateriális összetevők alapján
(dendrogram):**

M8. A KÖZÉPVÁROSOK LEHETSÉGES TIPIZÁLÁSAI

Forrás	Berényi–Dövényi (1996)	Beluszky (2000)	Beluszky (2003)	Beluszky (2003)	Csizmadia–Rechnitzer (2005)	Molnár (2006)	Tóth (2013)
A középvárosok osztályozásának szempontja	városhierarchiai tipizálás	versenyképességi tipizálás	városhierarchiai tipizálás	városdinamikai tipizálás	megújuló képesség, innovációs potenciál szerinti tipizálás	globalizáció alapú tipizálás	területi töke alapú tipizálás
Ajka	alsófokú központ	közepes versenyképességű	kisváros	pozíciót javító város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Baja	felsőfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozíciót javító város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Békés	alsófokú központ	szérsény versenyképességű	hiányos szerepkörű kisváros	pozícióból vesztes város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	átlagos
Békéscsaba	fejlett felsőfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges megyeszékhely	pozíciót őrző város	jelentős központ	globalizálódó	potenciális
Budaörs	„kvázi” központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű kisváros	dinamikusan fejlődő város	kiugró adottságú város	dinamizált	potenciális
Cegléd	középfokú központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű középvas	pozícióból vesztes város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Dunaharaszti	„kvázi” központ	közepes versenyképességű	városi szerepkör nélküli, városi rangú település	-	átlagos fejlettségű város	dinamizált	átlagosnál kedvezőbb
Dunakeszi	„kvázi” központ	közepes versenyképességű	hiányos szerepkörű kisváros	pozíciót javító város	átmeneti helyzetű város	globalizálódó	átlagosnál kedvezőbb
Dunaújváros	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozíciót őrző város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	hiányos
Eger	fejlett felsőfokú központ	magas versenyképességű	megyeszékhely	pozíciót őrző város	jelentős központ	globalizálódó	jelentős
Érd	alsófokú központ	közepes versenyképességű	kisváros	dinamikusan fejlődő város	átmeneti helyzetű város	leszakadó	átlagosnál kedvezőbb
Esztergom	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozícióból vesztes város	átmeneti helyzetű város	globalizálódó	átlagos
Gödöllő	fejlett alsófokú központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű középvas	pozíciót javító város	felsőoktatási központ	globalizálódó	potenciális
Gyál	„kvázi” központ	kedvezőtlen versenyképességű	városi szerepkör nélküli, városi rangú település	-	átlag alatti fejlettségű város	kimaradó	átlagosnál kedvezőbb
Gyöngyös	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozícióból vesztes város	felsőoktatási központ	globalizálódó	potenciális
Gyula	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozíciót őrző város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Hajdúböszörmény	fejlett alsófokú központ	közepes versenyképességű	hiányos szerepkörű kisváros	pozícióból vesztes város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	átlagos

Forrás	Berényi–Dövényi (1996)	Beluszky (2000)	Beluszky (2003)	Beluszky (2003)	Csizmadia–Rechnitzer (2005)	Molnár (2006)	Tóth (2013)
A középvárosok osztályozásának szempontja	városhierarchiai tipizálás	versenyképességi tipizálás	városhierarchiai tipizálás	városdinamikai tipizálás	megújuló képesség, innovációs potenciál szerinti tipizálás	globalizációs kiterjedtség alapú tipizálás	területi tőke alapú tipizálás
Hajdúszoboszló	alsófokú központ	megfelelő versenyképességű	kisváros	pozíciót javító város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Hatvan	fejlett alsófokú központ	közepes versenyképességű	részleges középváros	pozícióból veszítő város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Hódmezővásárhely	középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	hanyatló város	átmeneti helyzetű város	felzárkózó	átlagos
Jászberény	középfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges középváros	pozícióból veszítő város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Kaposvár	fejlett felsőfokú központ	megfelelő versenyképességű	megyeszékhely	pozíciót őrző város	jelentős központ	globalizálódó	jelentős
Karcag	fejlett alsófokú központ	kedvezőtlen versenyképességű	kisváros	pozícióból veszítő város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	átlagos
Kazinbarcika	fejlett alsófokú központ	közepes versenyképességű	kisváros	pozícióból veszítő város	átlag alatti fejlettségű város	dinamizált	hiányos
Keszthely	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozíciót javító város	felsőoktatási központ	globalizálódó	átlagos
Kiskunfélegyháza	fejlett alsófokú központ	közepes versenyképességű	kisváros	pozícióból veszítő város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Kiskunhalas	„kvázi” központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű középváros	pozíciót őrző város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Komló	alsófokú központ	kedvezőtlen versenyképességű	kisváros	hanyatló város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	hiányos
Makó	középfokú központ	közepes versenyképességű	részleges középváros	hanyatló város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	átlagos
Mosonmagyaróvár	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű középváros	pozíciót őrző város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Nagykanizsa	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozíciót javító város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Nagykőrös	alsófokú központ	közepes versenyképességű	hiányos szerepkörű kisváros	hanyatló város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	átlagos
Orosháza	középfokú központ	közepes versenyképességű	részleges középváros	hanyatló város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Ózd	fejlett alsófokú központ	közepes versenyképességű	részleges középváros	hanyatló város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	hiányos
Siófok	fejlett alsófokú központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű középváros	dinamikusan fejlődő város	átmeneti helyzetű város	globalizálódó	átlagos

Forrás	Berényi–Dövényi (1996)	Beluszky (2000)	Beluszky (2003)	Beluszky (2003)	Csizmadia–Rechnitzer (2005)	Molnár (2006)	Tóth (2013)
Középvárosok osztályozásának szempontja	városhierarchiai tipizálás	versenyképességi tipizálás	városhierarchiai tipizálás	városdinamikai tipizálás	megújuló képesség, innovációs potenciál szerinti tipizálás	globalizációs kitétség alapú tipizálás	területi tőke alapú tipizálás
Pápa	középfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges középváros	pozíciót őrző város	átmeneti helyzetű város	felzárkózó	átlagos
Salgótarján	felsőfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges megyeszékhely	pozícióból veszítő város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Sopron	felsőfokú központ	magas versenyképességű	részleges megyeszékhely	pozíciót őrző város	jelentős központ	globalizálódó	jelentős
Szekszárd	felsőfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges megyeszékhely	pozíciót javító város	térségi központ	globalizálódó	potenciális
Szentendre	fejlett alsófokú központ	megfelelő versenyképességű	hiányos szerepkörű középváros	dinamikusan fejlődő város	térségi központ	globalizálódó	átlagos
Szentes	középfokú központ	közepes versenyképességű	részleges középváros	pozícióból veszítő város	átlagos fejlettségű város	felzárkózó	átlagos
Szigetszentmiklós	„kvázi” központ	közepes versenyképességű	részleges kisváros	dinamikusan fejlődő város	átmeneti helyzetű város	felzárkózó	átlagosnál kedvezőbb
Szolnok	fejlett felsőfokú központ	magas versenyképességű	megyeszékhely	pozíciót javító város	térségi központ	globalizálódó	jelentős
Szombathely	fejlett felsőfokú központ	magas versenyképességű	megyeszékhely	pozíciót őrző város	jelentős központ	globalizálódó	jelentős
Tata	fejlett középfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges középváros	pozíciót javító város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	átlagos
Tatabánya	felsőfokú központ	megfelelő versenyképességű	részleges megyeszékhely	pozícióból veszítő város	átmeneti helyzetű város	dinamizált	hiányos
Törökszentmiklós	alsófokú központ	kedvezőtlen versenyképességű	részleges kisváros	hanyagolt város	átlag alatti fejlettségű város	leszakadó	átlagos
Vác	középfokú központ	megfelelő versenyképességű	középváros	pozíciót javító város	átmeneti helyzetű város	globalizálódó	átlagos
Várpalota	alsófokú központ	közepes versenyképességű	hiányos szerepkörű kisváros	pozícióból veszítő város	átlagos fejlettségű város	leszakadó	átlagos
Vecses	„kvázi” központ	-	városi szerepkör nélküli, városi rangú település	-	átlagos fejlettségű város	leszakadó	átlagosnál kedvezőbb
Veszprém	fejlett felsőfokú központ	magas versenyképességű	megyeszékhely	pozíciót javító város	jelentős központ	globalizálódó	jelentős
Zalaegerszeg	fejlett felsőfokú központ	magas versenyképességű	hiányos szerepkörű megyeszékhely	pozíciót javító város	térségi központ	globalizálódó	jelentős

Forrás: saját szerkesztés.

M9. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A doktori értekezésben olvasható gondolatok az utóbbi öt év kutatómunkájának eredményei. A disszertáció elkészítése nem csupán a szerző érdeme, sokaknak tartozom hálával.

Köszönettel tartozom témavezetőimnek, Dr. Fábíán Attilának és Dr. Jankó Ferencnek, akik magas szakmai elvárásokkal és értékes javaslatokkal, megjegyzésekkel segítették munkámat. Külön köszönöm Dr. Fábíán Attilának azt a színvonalas infrastruktúrát és kellemes kutatói környezetet, amelyet a Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet nyújtott számomra.

Hálával tartozom Dr. Székely Csaba professzor úrnak, a Széchenyi István Doktori Iskola vezetőjének, aki lehetőséget biztosított arra, hogy doktori tanulmányaimat ebben az intézetben kezdjem meg.

Doktori értekezésem végső változatának elkészítéséhez nagy segítséget nyújtottak Prof. Dr. Lengyel Imre és Dr. Csizmadia Zoltán elő-opponensek építő jellegű javaslatai, valamint a munkahelyi vitán elhangzott észrevételek, amelyekért ezúton is köszönetet mondok.

Hálás vagyok továbbá minden anonim lektornak a tudományos munkáimhoz való hozzászólásokért, amelyek az évek során folyamatosan formálták gondolkodásmodomat.

Tisztaszívvvel köszönöm családomnak, Édesanyámnak és Édesapámnak a sok gondoskodást és segítséget, amely tanulmányaim során végig elkísért. Hálásan köszönöm a dolgozat írásának nehéz időszakában nyújtott támogatásukat, valamint köszönöm párom kitartó türelmét, és hogy mellettem állt leginkább „elvonat” időszakaimban is. Kedves Anya, Apa, Veronika, köszönöm Nektek!

M10. JOGI NYILATKOZAT

Alulírott **Tóth Balázs István** jelen nyilatkozat aláírásával kijelentem, hogy **A területi tőke szerepe a regionális- és városfejlődésben – Esettanulmány a magyar középvárosok példáján** című

PhD értekezésem

önálló munkám, az értekezés készítése során betartottam *a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. tv.* szabályait, valamint a Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola által előírt, a doktori értekezés készítésére vonatkozó szabályokat, különösen a hivatkozások és idézések tekintetében.⁷⁶

Kijelentem továbbá, hogy az értekezés készítése során az önálló kutatómunka kitétel tekintetében a programvezetőt illetve a témavezetőt nem tévesztettem meg.

Jelen nyilatkozat aláírásával tudomásul veszem, hogy amennyiben bizonyítható, hogy az értekezést nem magam készítettem, vagy az értekezéssel kapcsolatban szerzői jogsértés ténye merül fel, a Nyugat-magyarországi Egyetem megtagadja az értekezés befogadását.

Az értekezés befogadásának megtagadása nem érinti a szerzői jogsértés miatti egyéb (polgári jogi, szabálysértési jogi, büntetőjogi) jogkövetkezményeket.

Sopron, 2013.11.29.

.....
doktorjelölt

⁷⁶1999. Évi LXXVI. Tv. 34. § (1) a mű részletét – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző megnevezésével bárki idézheti.

36. § (1) nyilvánosan tartott előadások és más hasonló művek részletei, valamint politikai beszédek tájékoztatás céljára – a cél által indokolt terjedelemben – szabadon felhasználhatók. Ilyen felhasználás esetén a forrást – a szerző nevével együtt – fel kell tüntetni, hacsak ez lehetetlennek nem bizonyul.